

ETÜSBED

Erzurum Teknik Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Erzurum Technical University Journal of Social Sciences Institute

E-ISSN 2717-8706

100

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILI

EKİM | OCTOBER

17

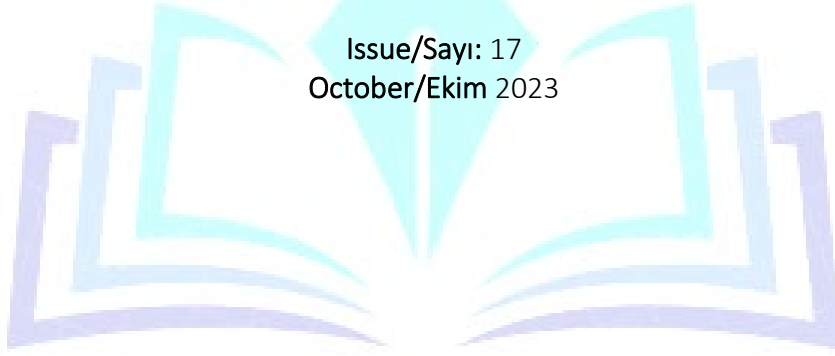

ETÜSBED

Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
(ETÜSBED)

International Journal of Social Sciences
Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

Issue/Sayı: 17
October/Ekim 2023

ETÜSBED

EISSN: 2717-8706
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etusbed>

CHIEF EDITOR / BAŞ EDİTÖR

Murat KILIÇ (Ph.D.)

Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History, TÜRKİYE

EDITOR / EDİTÖR

Zeynep KARACA (Ph.D.)

Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, TÜRKİYE

ENGLISH LANGUAGE EDITOR / İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ

Yavuz DAŞDEMİR (Lect.)

School of Foreign Languages, Erzurum Technical University, TÜRKİYE

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Abdülkadir KAYA

Bursa Technical University / TÜRKİYE

Ali UTKU

Atatürk University / TÜRKİYE

Ali İhsan YAPICI

Adnan Menderes University / TÜRKİYE

Büşra CEVHEROĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Ceyhan YÜKSELİR

Osmaniye Korkut Ata University / TÜRKİYE

Derya Gürcan YILDIRIM

Atatürk University / TÜRKİYE

Erdoğan ŞIKTAR

Atatürk University / TÜRKİYE

Fatma SEVİNÇ ERBAŞI

Osmangazi University / TÜRKİYE

Göksal ALVER

İstanbul University / TÜRKİYE

Haldun ÖZKAN

Atatürk University / TÜRKİYE

Hanife Yasemin MUMCU

İzmir Kâtip Çelebi University / TÜRKİYE

Hatice Çeçen ÇELİK

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Hüseyin ÖZER

Atatürk University / TÜRKİYE

Hüseyin YURTTAŞ

Atatürk University / TÜRKİYE

İbrahim Ethem ATNUR

Milli Savunma University / TÜRKİYE

İbrahim Halil EKŞİ

Gaziantep University / TÜRKİYE

Kubilay GECİKLİ

Atatürk University / TÜRKİYE

Mevlüt YÜKSEL

Atatürk University / TÜRKİYE

Mustafa YILDIRIM

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Muharrem DAYANÇ

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Murat KACIROĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Murat KÜÇÜKÜĞURLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Müjdat AVCI

Osmaniye Korkut Ata University / TÜRKİYE

Ömer AKSOY

Trakya University / TÜRKİYE

Ömer YILMAZ

Atatürk University / TÜRKİYE

Özkan DAŞDEMİR

Binali Yıldırım University / TÜRKİYE

Rıfat KÜTÜK

Atatürk University / TÜRKİYE

Serkan YAZICI

Sinop University / TÜRKİYE

Salahaddin BEKİ

Kırşehir Ahi Evran University / TÜRKİYE

Serdar SAYGILI

Erciyes University / TÜRKİYE

Tevfik Şükrü YAPRAKLI

Atatürk University / TÜRKİYE

Yasin TOPALOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Yunus BERKLİ

Atatürk University / TÜRKİYE

ETÜSBED

Contact Publisher:

Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.) / Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

murat.kilic@erzurum.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etusbed>

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Abamüslim AKDEMİR

Uludağ University / TÜRKİYE

Ahmet İNAMOrtadoğu Teknik University -Emekli /
TÜRKİYE**Ahmet SARI**

Atatürk University / TÜRKİYE

Ali İhsan ÖBEK

Trakya University / TÜRKİYE

Ali Osman GÜNDOĞAN

Muğla Sıtkı Koçman University / TÜRKİYE

Alpaslan DEMİR

Gaziosmanpaşa University / TÜRKİYE

Alper GÜVEL

Çukurova University / TÜRKİYE

Besim ÖZCAN

Atatürk University / TÜRKİYE

Beyhan KANTER

Mardin Artuklu University / TÜRKİYE

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

Kırkkale University / TÜRKİYE

Cengiz ALYILMAZ

Uludağ University / TÜRKİYE

Cezmi ERASLAN

İstanbul University / TÜRKİYE

Feridun EMECEN

İstanbul 29 Mayıs University / TÜRKİYE

Gülhan ATNUR

Atatürk University / TÜRKİYE

Halit DURSUNOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Haluk SELVİ

Sakarya University / TÜRKİYE

Hikmet ÖKSÖZ

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Hüseyin Gazi TOPDEMİR

Muğla Sıtkı Koçman University / TÜRKİYE

Kazım KÖKTEKİN

Atatürk University / TÜRKİYE

Kemal ÜÇÜNCÜ

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Kenan İNAN

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Mehmet TEZCAN

Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE

Mehmet TÖRENEK

Atatürk University / TÜRKİYE

Mevlüt ÖZBEN

Atatürk University / TÜRKİYE

Muammer YAYLALI

Erzurum Teknik University / TÜRKİYE

Muharrem DAŞDEMİR

Atatürk University / TÜRKİYE

Murat KOÇ

Marmara University / TÜRKİYE

Nuray KARACA Orhan Kemal TAVUKÇURecep Tayyip Erdoğan University /
TÜRKİYE**Osman KARATAY**

Ege University / TÜRKİYE

Osman KÖSE

Polis Akademisi

Sebahattin ÇEVİKBAŞMuğla Sıtkı Koçman University /
TÜRKİYE**Selami BAKIRCI**

Atatürk University / TÜRKİYE

Selami ECE

Atatürk University / TÜRKİYE

Sinan ÖZBEK

Kocaeli University / TÜRKİYE

Süleyman ÇİĞDEM

Atatürk University / TÜRKİYE

Süleyman EFENDİOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Şahmurat ARIK

Kastamonu University / TÜRKİYE

Uğur ÜÇÜNCÜKaradeniz Teknik University /
TÜRKİYE**Ümit KILIÇ**

Atatürk University / TÜRKİYE

Vedat KAYA

Atatürk University / TÜRKİYE

Veyis DEĞİRMENÇAY

Atatürk University / TÜRKİYE

Yavuz ASLAN

Atatürk University / TÜRKİYE

Ahmet DOĞAN

Ahi Evran University / TÜRKİYE

Bahadır GÜCÜYETER

Atatürk University / TÜRKİYE

Melike GÖKCANEskişehir Osmangazi University /
TÜRKİYE**Ogün COŞKUN**

Atatürk University / TÜRKİYE

Oktay KIZILKAYA

Kafkas University / TÜRKİYE

Süleyman ÖZBEK

Gazi University / TÜRKİYE

Şakir DIZMAN

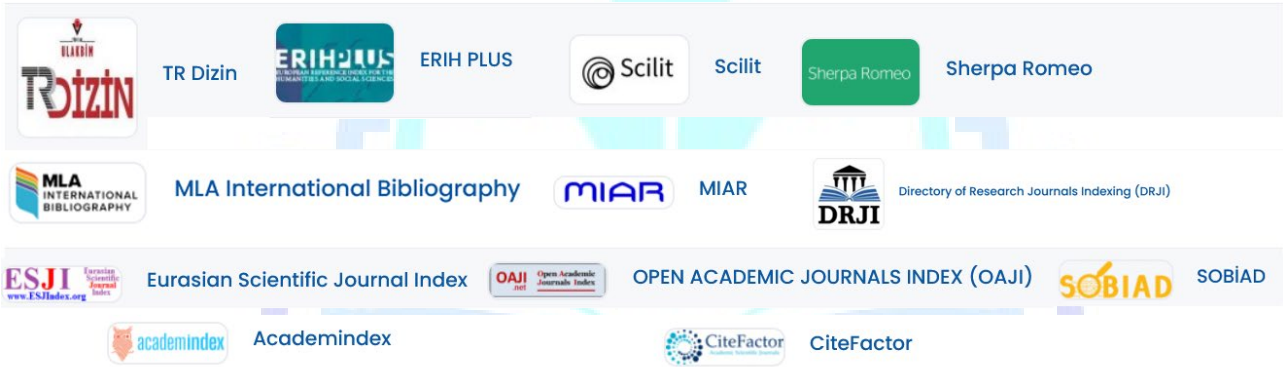
Erzurum Teknik University / TÜRKİYE

ABOUT/ HAKKINDA

Erzurum Technical University Journal of Social Sciences Institute (ETUSBED), which started its publication life in print in 2015, is a peer-reviewed and scientific journal that continues its publication life electronically as of the 11th issue (e-ISSN: 2717-8706). It aims to publish original and scientific studies that will contribute to the accumulation of social sciences in the fields of Philosophy, Economics and Administrative Sciences, Psychology, Sociology, History and Turkish Language and Literature. ETÜSBED is published twice a year, in the Spring and Fall (April and October) terms. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the ETÜSBED. The ETÜSBED has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the ETÜSBED. The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts. No article is returned to authors.

2015 yılında basılı olarak yayın hayatına başlayan Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED), 11. sayıdan itibaren (e-ISSN: 2717-8706) elektronik olarak yayın hayatına devam eden hakemli ve bilimsel bir dergidir. Sosyal bilimlerin İktisat, İşletme, Felsefe, Psikoloji, Sosyoloji, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı ve İngiliz Dili ve Edebiyatı alanlarındaki birikime katkıda bulunacak, özgün ve bilimsel yöntemlere uygun çalışmaları yayınlamayı kendine amaç edinmiştir. ETÜSBED Bahar ve Güz (Nisan ve Ekim) dönemlerinde olmak üzere yılda iki (2) defa yayımlanır. ETÜSBED Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları ETÜSBED Dergisi'ne aittir. Yayımlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

INDEXES / İNDEKSLER

ETÜSBED

AIMS AND SCOPE

ETÜSBED is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal published twice a year in May and November. The publication languages of the journal are Turkish and English. ETÜSBED aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of the journal includes all Social Sciences in general.

The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of all Social Sciences.

ETÜSBED is currently indexed in TUBITAK ULAKBIM TR Dizin, MLA, Sherpa Romeo, Scilit, MIAR, Erih Plus, DRJI, ESJI.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

ETÜSBED is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

The list of referees is published collectively in the last issue of the year as a policy of transparency.

Editor in Chief : Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.)

Address : Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

E-mail : murat.kilic@erzurum.edu.tr, sbedergi@erzurum.edu.tr

Webpage : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

AMAÇ ve KAPSAM

ETÜSBED; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Erzurum Teknik Üniversitesi Türkiyat Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Nisan ve Kasım aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir.

ETÜSBED, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlamak için literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayınlamaktadır. Derginin Sosyal Bilimler gibi alanları kapsamakla birlikte bununla sınırlı değildir.

Derginin hedef kitlesi, Sosyal Bilimler ve yakın alanlarda çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

ETÜSBED, TUBITAK ULAKBIM TR Dizin, MLA, Sherpa Romeo, Scilit, MIAR, Erih Plus, DRJI, ESJI gibi indeksler tarafından taranan uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryal ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. ETÜSBED, dergisinin editöryal ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

ETÜSBED yayınlama modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. ETÜSBED'in içeriği, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari (CC BY-NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED> adresinden ulaşabilirsiniz.

Baş Editör : Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.)

Adres : Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Erzurum/ TÜRKİYE

E-posta : murat.kilic@erzurum.edu.tr, sbedergi@erzurum.edu.tr

Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS (ETÜSBED 17, October-Ekim 2023)

- Fatih YILDIRIM, İnci YILMAZLI TROUT, Stephanie HARTZELL, Seda KAYAPALI YILDIRIM
Cultural Comparison of University Students in Entrepreneurial Intentions, Creativity, and Emotional Intelligence: An Example of the USA and Turkey
Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Niyetlerinin, Yaratıcılıklarının ve Duygusal Zekâlarının Kültürel Olarak Karşılaştırılması: ABD ve Türkiye Örneği 1-10
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Derya ŞENCAN
Estimation of Tax Loss and Evasion in Turkey With Data Mining Process
Veri Madenciliği Süreci ile Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakların Tahmini 11-24
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Gökçe H. BARDAKÇI, Melike GÖKTAŞ, Sevilay SIRÇA, İrem DEMİRALP, Yasemin ASLAN
COVID-19 Pandemi Döneminde Sağlık Sistemine Duyulan Güvenin Çok Boyutlu Olarak Değerlendirilmesi
Multidimensional Evaluation of Trust in Healthcare System During The COVID-19 Pandemic 25-38
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- İlyas Kays İMAMOĞLU, Hüseyin COŞKUN
The Future of Export-Based Growth Policies in the Turkish Economy: An Econometric Simulation Approach
Ekonomisinde İhracata Dayalı Büyüme Politikalarının Geleceği: Bir Ekonometrik Simülasyon Yaklaşımı 39-56
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Menekşe ÖZTOPRAK, Z. Ferhan AYDOĞAN
Öğretmenlerin İş Tükenmişliği ve Mesleki Tükenmişlik Düzeylerinin İşgören Performansları Üzerine Etkisinin İncelenmesi
Investigation of the Effect of Teachers' Job Burnout and Professional Burnout Levels on Employee Performance 57-79
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Mümin HAKKIOĞLU
Nature As a Site of Balance and A Source of Poetic Material in Joseph Skipsey's Poems
Joseph Skipsey'nin Şiirlerinde Bir Denge Alanı ve Poetik Malzeme Kaynağı Olarak Dağa 80-90
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Gürkan KAHVECİ, Okay PEKŞEN
Glass Production and Use in Ancient Mesopotamia, Egypt and Anatolia
Eski Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'da Cam Üretimi ve Kullanımı 91-108
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Ercüment YILDIRIM
İmparator Traianus ile Bithynia Valisi Genç Plinius'un Mektuplarında Yer Alan Bayındırlık Faaliyetlerine Göre Roma'nın Anadolu'daki Yönetim Anlayışı
Roman's Management Understanding in Anatolia According to Public Works in the Letters of Emperor Trajan and Bithynia Governor Plinius the Younger 109-117
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- M. Ahmet TÜZEN
Aristoteles'in Ahlak Anlayışında Pratik Aklın Rolü
The Role of Practical Reason in Aristotle's Conception of Morality 118-127
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Muhammet Emin ALTINIŞIK
Erzurum Sözlü Geleneğinde Yaşayan Tevrat Kaynaklı Bir Şahsiyet: Bel'âm Bin Bâ'ûrâ
A Torah-Sourced Personality Living in the Oral Tradition of Erzurum: Balam Son of Beor 128-150
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Dilaver DÜZGÜN, Aslıhan SÜMBÜLLÜ
Yazılı Ortamdaki Âşık Tarzı Halk Hikâyelerine Verilen Adlar
The Names Given to the Minstrel-Style Folk Tales in Written Environment 151-160
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

Cultural Comparison of University Students in Entrepreneurial Intentions, Creativity, and Emotional Intelligence: An Example of the USA and Turkey

Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Niyetlerinin, Yaratıcılıklarının ve Duygusal Zekâlarının Kültürel Olarak Karşılaştırılması: ABD ve Türkiye Örneği

Fatih YILDIRIM¹

İnci YILMAZLI TROUT²

Stephanie HARTZELL³

Seda KAYAPALI YILDIRIM⁴

¹ Erzurum Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Erzurum-Turkey
e-mail fatih.yildirim@erzurum.edu.tr

² University of the Incarnate Word, Dreeben School of Education, San Antonio-Texas-USA
e-mail yilmazli@uiwtx.edu

³ Concordia University, College of Education, Austin, Texas-USA
e-mail stephanie.hartzell@concordia.edu

⁴ Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Erzurum-Turkey
e-mail seda.yildirim@atauni.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 29.5. 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 27.8. 2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Fatih YILDIRIM

Erzurum-Turkey, fatih.yildirim@erzurum.edu.tr

Atrf /Cite this article:

Yıldırım, F., Yılmazlı Trout, İ., Hartzell, S., & Kayapalı Yıldırım, S. (2023). Cultural Comparison of University Students in Entrepreneurial Intentions, Creativity, and Emotional Intelligence: An Example of the USA and Turkey. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 1–10.

This study was presented at International Conference on Humanities and Educational Research (September, 2021) Erzurum.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

İnsan kaynağının sağladığı katma değer, ülkelerin refah düzeyini önemli ölçüde etkilemektedir. İnsan kaynaklarının yetiştirilmesinde en önemli unsurlardan birisi ise eğitimidir. Eğitim sistemlerinin başarısı, yetiştirilen bireylerin niteliklerine bağlıdır. Özellikle girişimcilik niyeti, yaratıcılık, duygusal zekâ gibi kavramlar, eğitimden ve toplumsal kültürden etkilenebilir. Bu unsurlar, doğuştan sahip oldukları yeteneklere bağlı olarak bireyler arasında farklılıklar gösterebilir. Ancak iyi bir eğitim, çevresel ve baskın olan kültürel faktörler, bireysel faktörleri de geliştirebilmektedir.

Bu nicel çalışma, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki (ABD) üniversite öğrencilerinin girişimcilik niyetleri, yaratıcılık ve duygusal zekâ düzeyleri açısından bir karşılaştırma sağlamayı amaçlamıştır. Bu kapsamda Türkiye ve ABD'de iki farklı üniversitede 799 öğrenciye anket uygulanmıştır. Verileri analiz ederken, yapısal geçerliliği elde etmek için doğrulayıcı faktör analizi ve ardından karşılaştırmalı testler yapılmıştır. Sonuçlar, ABD eğitim gören üniversitesinde öğrencilerinin Türkiye'de eğitim gören öğrencilere oranla duygusal zeka boyutlarından; problem çözme becerilerinin, duygusal farkındalığın, kişilerarası ilişkilerin ve bunun yanında yaratıcılığın daha yüksek düzeyde olduğu gözlenmiştir. Öte yandan, Türkiye'deki öğrenciler daha yüksek düzeyde özdenetim ve girişimcilik niyeti göstermiştir. Sonuçlar kültürel bir bağlamda tartışılmış ve buna göre öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Duygusal Zekâ, Girişimci Niyeti, Yaratıcılık, Yüksek Öğretim

Abstract

The added value of human resources has a significant impact on the level of welfare of countries. One of the most important elements of human resource development is education. The success of education systems depends on the qualities of the individuals they educate. In particular, concepts such as entrepreneurship, creativity, and emotional intelligence can be influenced by education and social culture. These elements may vary from individual to individual, depending on their innate abilities. However, a good education, and environmental and dominant cultural factors can improve individual factors.

This quantitative study aimed to provide a comparison between graduate students in Turkey and the United States of America (USA) in terms of levels of entrepreneurial intentions, creativity, and emotional intelligence. Within this context, we surveyed 799 students in two different universities in Turkey and the USA. In analyzing the data, we completed a confirmatory factor analysis to obtain structural validity followed by comparative tests. The results demonstrated that the students in the US university had higher levels in emotional intelligence dimensions of problem-solving skills, emotional awareness, and interpersonal relations as well as creativity when compared with the students in Turkey. On the other hand, the students in Turkey showed higher levels of self-control, emotional intelligence, and entrepreneurial intentions. The results were discussed within a cultural context and recommendations were provided accordingly.

Keywords: Emotional intelligence, Entrepreneurial intentions, Creativity, Higher education

Introduction

The added value provided by human resources affects the welfare level of countries significantly. One of the most important factors in preparing human resources is education. The success of education systems depends on the qualities of the individuals prepared. In today's world, emotional intelligence is one of the important characteristics that human resources have. Emotional intelligence varies between individuals depending on competencies they are born with. However, a good education and environmental factors, particularly cultural factors that are dominant, can improve personal factors (Hong and Milgram 2008). Therefore, it is important to identify and compare the levels of emotional intelligence in different cultures and different education systems.

Creativity is another characteristic that provides added-value, and similar to emotional intelligence it is a characteristic that can be improved. Particularly in cultures where values such as risk-taking are dominant, the level of creativity is high. The concept of creativity has drawn attention from researchers in various fields. Ways to increase creativity is an important topic to study for researchers. For some, creativity reflects intelligence or problem-solving skill while some consider it as personality or a comprehension skill (Malaga 2000; Torrance 1990). On the other hand, there are studies in the literature examining creativity from cultural and societal perspectives (Argyris and Schön 1996). In this study, creativity is addressed from two different education systems and cultures, as well as with emotional intelligence which contributes to the field.

Another variable used in the study is the entrepreneurial intentions. It is difficult to develop for economies with a high number of individuals who do not have an entrepreneurial character and prefer a low-risk work life with regular salaries (Yanık, Timuroglu, and Naktiyok 2017). Individuals with an entrepreneurial mindset contribute to increase the level of economical wealth. Thus, one of the missions of education systems is to train individuals to increase their entrepreneurial mindset. This study compares the entrepreneurial intentions of students by focusing on emotional intelligence and creativity.

Theoretical Framework

Emotional intelligence is the capability of being aware of one's own emotions, being able to perceive others' emotions, and being able to manage information through emotional clues (Robbins and Judge 2012). Goleman (1995) emphasizes that emotional intelligence (EQ) is more important than intelligence quotient (IQ) and that lack of emotional intelligence may have negative impacts in many aspects of life from a person's personal life to their success in career, from societal relationships to health status. Goleman's position on emotional intelligence had drawn attention from researchers who had built several evaluation systems based on IQ and opened a new direction for research (Epstein 1998). Until the concept of emotional intelligence received interest, emotions were thought to impact cognitive activities negatively, that they do not possess any cognitive aspect, and should not be included in IQ tests (Salovey and Mayer 1990). However, modern theories on emotions emphasize that emotions provide information about individuals, others, and their environment, that they help with thinking and decision making, and they are understandable and predictable. Additionally, emotions follow certain rules and paths, and play an important role in thinking, decision-making, and other activities as they carry information (Caruso and Salovey 2004). Emotional intelligence is directly related to other cognitive skills and it can be developed and obtained through experience (Mayer, Salovey and Caruso 2004). Therefore, emotional intelligence may be closely associated with creativity.

Creativity is a concept that is commonly confused with entrepreneurship or innovation; however, it is different from innovation. Creativity is producing different approaches to solve current problems (Goodman 1995). Creativity is not only about presenting novel outcomes but also developing an understanding, perspective or result through making connections between two situations or concepts that seem very different (Jones 2004). Creativity and invention are components that emerge before innovation and needed for the occurrence of new ideas and ventures. It is a cognitive process consisting of a perspective including new and unique ideas. Creativity is a cognitive process that involves perspectives on new and unique ideas and realization of ideas through these

perspectives which require different skillsets. New ideas produced through creativity also need to be applicable (Freeman 1989; Reber 1985).

Creativity is a situation that leads to innovation while innovation is the expression of creativity (Barker 2001). It emerges from interactions between people and refers to making connections on a topic or concept between components that were not connected before (EU Commission 2009; Certo 2000). Creativity is essential for entrepreneurship and innovation to emerge. King and Anderson (1995) mention three foundations to increase creativity that are: (i) providing an encouraging environment for producing new ideas such as group decision models, (ii) providing the necessary education, (iii) changing the culture towards creativity. In alignment with these foundations, it is important to provide an environment for students in which they can work together in decision-making, discuss, and share their opinions freely to bring their creativity into the forefront. In addition to such environments, students should be trained for creativity and skilled individuals should be supported. Another factor to consider in encouraging creativity is culture. Values, beliefs, norms, and symbols in a culture should be adjusted to embrace creativity while those that prevent creativity should be changed.

Entrepreneurship refers to innovative activities that bring forward resources that contribute to welfare (Drucker 1985). Identification of an opportunity to create value and taking that opportunity by organizing necessary resources to achieve the desired results such as a product, method or organization provide the foundation for entrepreneurship. Innovation, risk taking, and bringing resources together in a unique way are the main components of entrepreneurship. There are two foundational components in entrepreneurship that are creating opportunities for innovation and creating value. Creating value through opportunities provided by innovation is within the scope of entrepreneurship which is realized by individuals with entrepreneurial mindsets. It is important to identify individuals with a potential for entrepreneurship. Grichnik, Smeja, and Welpé (2010) state that there are efforts to distinguish entrepreneurship from a cognitive perspective. It is not possible to distinguish such a complex concept from a single perspective. Individuals' inner worlds, their environments, the culture they belong to and the education they receive are thought to influence their entrepreneurial intentions. Therefore, it is important to compare the concepts of emotional intelligence, creativity, and entrepreneurial intentions in two different education systems that are Turkish and American.

According to the World Bank (2018), the United States of America is a developed country with a gross national product (GNP) of \$ 62.580 while Turkey is listed as a developing country with a GNP of \$10.380. Additionally, the structures of the two countries consist of different cultural characteristics in various cultural models. Therefore, the purpose of this study is to provide a comparison between students in these two countries in terms of emotional intelligence, creativity, and entrepreneurial intentions.

Methods

The research population consists of graduate students in two universities; one located in the state of Texas in the United States and the other in the eastern part of Turkey. The reason why these two universities were selected is that they have a student population close to each other in number. In order to increase the representation power of both universities, a gradual simple random sampling method was used to recruit participants. As a result, a total of 799 students voluntarily participated in this study with 399 students from the American university and 400 from the Turkish university.

The survey instrument used in this study to collect data consists of 4 sections. In preparing the questions related to entrepreneurial intentions, we were influenced by Kickul and D'Intino (2005), and Naktiyok and Timuroğlu (2009). The survey included 5 questions related to entrepreneurial intentions. In preparing the emotional intelligence scale, we were influenced by Salovey and Mayer (1990). The survey consisted of 4 factors that are problem solving, emotional self-awareness, interpersonal relations, and impulse control. We included 20 questions on emotional intelligence and 5 questions related to creativity in the survey. The survey responses were based on a 5-Likert scale. Additionally, we included demographic questions on three variables that are; gender, the programme enrolled, and time in the programme.

Results

In this section of the paper, we present the results of the confirmatory factor analyses of the variables, and the results of the validity and reliability analyses of the survey items on emotional intelligence, creativity, and entrepreneurial intentions. Additionally, t-test results are presented to provide demographic information and show the differences.

In this study, 399 students participated from the United States of America while 400 students participated from Turkey. The participation ratios of both countries are almost equal and are important for comparison. 342 participants were male (42.8%), and 452 participants were female (56.6%) while 5 participants preferred not to provide their gender.

16.8% of the participants are enrolled education, 5% in humanities and social sciences, 10.1% in business, 4.1% in nursing, 1.2% in applied sciences, 2.2% in math and engineering, 1% in media design, 9.2% in professional studies, 19.1% in pharmacy, 7.4% in optometry, 6.1% in physical therapy, 1% in osteopathic medicine, 6.8 in extended academic programmes, 10% in online programmes in the American university. The distribution of participants by schools in the Turkish university include 27.3% in economics and administrative sciences, 27.4% in engineering, 20.3% science, and 25% in education.

When the distribution of years of education is evaluated, it is seen that 46.1% of the students have been in the programme for less than 1 year, 30.9% between 1-2 years, 15.2% between 2-3 years, and 7.4% between 3-4 years, and lastly 0.4% have been in the programme for over 4 years.

Table 1. Comparison of the views on emotional intelligence sub-dimensions, creativity, and entrepreneurial intentions between the universities by country

Sub-Dimensions**	Country	N	Mean	Std. Dev.	t	P(sig.)
PS	USA	399	4.2802	.422	7.918	.000*
	TURKEY	400	3.9500	.718		
INTERR	USA	399	3.9900	.550	5.606	.000*
	TURKEY	400	3.7325	.734		
EMOTSA	USA	399	3.9604	.509	3.104	.000*
	TURKEY	400	3.8250	.707		
IC	USA	399	2.8135	.693	7.865	.017*
	TURKEY	400	3.2240	.778		
CREA	USA	399	4.0664	.587	3.619	.001*
	TURKEY	400	3.8931	.755		
ENTREP	USA	399	3.3489	1.090	3.841	.000*
	TURKEY	400	3.6115	.824		

*: $p < 0.05$,

**PS: Problem solving, INTERR: interpersonal relations, EMOTSA: emotional self-awareness, IC: impulse control, CREA: creativity, ENTREP: entrepreneurial intentions.

When the data were examined, PS ($p = .000$), INTERR ($p = .000$), EMOTSA ($p = .000$) were found to be significant in the three sub-dimensions of emotional intelligence. According to the results of the students enrolled in the American university, the levels of PS, INTERR and EMOTSA are higher than that of students enrolled in the Turkish university. On the other hand, the levels of impulse control of students in Turkey ($p = .017$) were

significantly higher than the students in the United States. Additionally, students in the United States had significantly higher levels of **creativity** ($p = .001$) than the students in Turkey while the students in Turkey had significantly higher levels of **entrepreneurial intentions** ($p = .000$) than the students in the United States.

Discussion

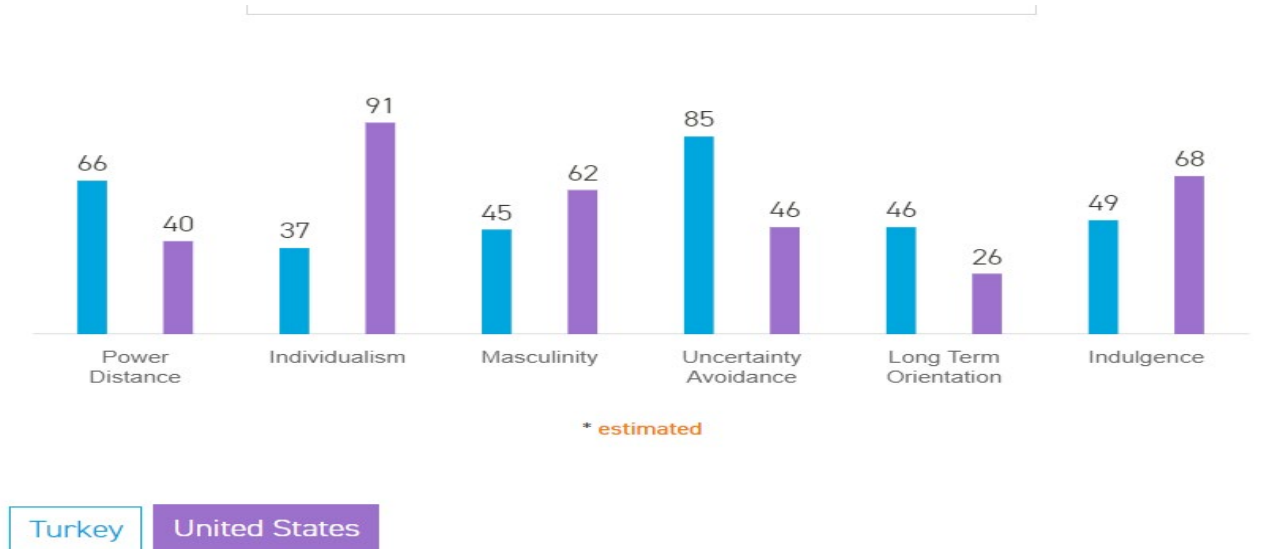
A total of 799 students from two universities, one in Turkey and the other in the U.S.A., participated in this study aiming to compare the levels of entrepreneurial intentions, creativity, and emotional intelligence. First, a confirmatory factor analysis was completed on the data that was followed by a validity test. Then, it was found that the scales had a higher reliability based on the Cronbach Alpha coefficients. Demographic information on participants and the t-test results showing the differences of variables by countries are presented.

Social scientists describe a system as an integrated structure that consists of certain parts which are interconnected and connected to the external environment in which they are located (Immegart & Francis 1973). The whole system contains different systems within, and the subsystems work separately and become part of the upper systems in relation. Systems can fulfil their tasks with the relationship of the subsystems with each other. Due to the open system approach, systems must be in contact with the environment they are in to survive (Stoner & Charles 1986). Therefore, education systems cannot be considered independent of the culture they are in and they are in constant interaction with the culture of the country where they are present. Thus, we provide a discussion of our comparison within the scope of cultural effects and recommendations accordingly.

According to the results of this study, the problem-solving levels of students in the United States are higher than the students in Turkey. The reward effect of reinforcers that follow certain behaviours depends on whether the person establishes a causal relationship between their own behaviours and reward. Reinforcer is perceived as a result of other powers, such as luck, chance or other people with power, when the person attributes the results of their behaviours on other factors rather than the behaviours which is called the "external locus of control." If a person perceives events as being dependent on their own behaviour or their own relatively continuous characteristics, this is called the "internal locus of control" belief (Rotter 1966; Erdoğan and Ergün 2011). In their research on Turkish Culture, Sargut (2010) stated that Turkish Culture encourages externality, that is, behaviour depends on luck, chance, or the influence of other environmental forces. However, studies show that people with high internal locus of control score higher in performance evaluation (Day et al. 2002) which is related to problem-solving skills. While extrinsically oriented people leave the solution to problems to chance or luck, internally oriented people increase their performance to solve problems. Studies have shown that people with an external control focus can also develop internally focused characteristics over time (Sargut 2010). Therefore, it is recommended that cultures with a high external locus of control should integrate a system that will encourage the internal locus of control in their education systems.

Geert Hofstede, a psychologist from IBM company, conducted an important study on 116,000 employees in 53 countries, which classified and revealed the differences between cultures. In this study, which included Turkey and the United States, it was concluded that culture can be explained in four different dimensions that are: power distance, uncertainty avoidance, individualism-collectivism, and masculinity-femininity. Upon the criticism that his studies are focused on the Western culture, he added the long-short term orientation dimension to four dimensions (Kutschker and Schmid 2011). In his later studies, he suggested that the culture can be explained in six different dimensions by adding the indulgence-restraint dimension (Hofstede, Hofstede, and Minkov 2010). The differences between Turkey and the United States for these six dimensions are given in Figure 1.

Figure 1. Cultural differences between Turkey and the United States according to the Hofstede Model.

Source: Hofstede Insights, (2023).

According to our study, the level of interpersonal communication, one of the sub-dimensions of emotional intelligence, was higher in students in the United States. As seen in the Hofstede model, tolerance is higher in the American culture which is thought to be effective in the high levels of interpersonal communication. Kaya (2015) determined that people with high interpersonal communication have high investment performance. Therefore, the dominant culture must produce values in a way that encourages interpersonal communication and reduces restriction.

The emotional self-awareness level of the students in the American university was higher than those studying in the Turkish university. The modern method of education advocates for directly educating the emotion instead of using emotion to educate (Goleman 1995). In addition, self-consciousness is a type of intelligence that can be developed (Mayer 1998). Universities should provide students with skills such as controlling their emotions, keeping their individual characteristics open to others and being open to criticism.

Unlike other emotional intelligence sub-dimensions, self-control is higher in students in Turkey which is closely related with the reflection of the culture in general. In the cultural distinction of Hofstede given in the figure above, while the American society tends towards individuality with a very high rate, Turkish society has collectivist cultural characteristics. In collectivism, the decisions of a group or society are more important than one's self. Relationships between individuals are very weak in societies with a high level of individualism and individuals only care about themselves and their nuclear families (Hofstede, Hofstede, and Minkov 2010). Individuals who grow up in this culture are more focused on "me" rather than "us" (Yie and Bothello 2010). In collectivist societies, belonging to a community or a group and acting in accordance with the norms of the society or group prevails (Hofstede 2010). For this reason, because individuals in Turkish society with high collectivism cannot easily act against the norms of the society, self-control is high. Therefore, it is recommended to encourage behaviours such as team or group work to increase this emotional intelligence level, especially within educational systems of America.

When we look at the comparison of the creativity level, the creativity level of the students in America is higher. This difference stems from the predominance of determinism in Turkish society. As seen in Figure 4, Turkish society avoids uncertainty at a high rate. Creativity is closely related to taking risks. Deshpandé and Farley (2004) stated that creativity is high in adhocratic cultures where risk taking is dominant. Therefore, risk taking should be developed as a value in the dominant culture in order to increase creativity.

Lastly, the entrepreneurial intentions of students in Turkey are higher than the intentions of students in the U.S.A. As seen in figure 4, the power distance in Turkish society is quite high. Title, status, and formalism gain great

importance in societies with a high power distance (Sargut 2010). Students keep their entrepreneurial intentions high in order to achieve a good status in the future and to develop their economies and gain power. In a study sharing the data obtained by the Pew Research Center in 2011, it was found that 48% of people living in Turkey have low income (Kochhar 2015). Another study by the same centre in 2016 showed the low-income level in America as 29% and middle-income level as 52% (Kochhar 2018). Low-income people have to engage in vertical social mobility to be in the middle-income level, and one of the best ways of achieving this is to take initiatives. Thus, people in lower income groups in Turkey have held high entrepreneurial intentions. On the other hand, another way of vertical social mobility is through education, and therefore countries with a high proportion of low-income groups should be provided with good educational opportunities.

Limitations and Recommendations

In this study, two universities with similar student numbers were selected as samples. There may be places in different regions of the countries where people with different demographic characteristics and different income levels are concentrated. Therefore, it would be beneficial in future studies to select a large number of universities involving people from all income groups, where country-wide information can be collected. In addition, a comparison was made between a developed country and a developing country in this study. It is recommended to include data from underdeveloped countries or countries from different regions in future research. On the other hand, entrepreneurial intentions of the students were measured in this study. This does not mean that all students with intentions will be entrepreneurial and take initiative. For this reason, it is recommended that future studies should include those who have taken initiative after school as well.

References

- Argyris, C., and Schön, D. A. (1996). *Organizational learning II: Theory, Method and Practice*. Reading: Addison-Wesley.
- Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (European Commission). (2009). Avrupa Komisyonu'nun ekonomik ve sosyal uyum üzerine 6. ilerleme raporu, *Yaratıcı ve Yenilikçi Bölgeler*.
- Barker A. (2001). *Yenilikçiliğin Simyası*, (Çev.: Ahmet Kardam), MESS Yayınları: İstanbul.
- Caruso, D. R., and Salovey, P. (2004). *The emotionally intelligent manager: How to develop and use the four key emotional skills of leadership*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Certo S. C. (2000). *Modern Management*, USA: Prentice Hall
- Day D.V., D.J. Shleicher, A.L. Unckless, and N.J. Hiller. (2002). "Self-monitoring personality at work: A meta-analytic investigation of construct validity." *Journal of Applied Psychology* April 2002, 87(2): 390-401. doi: 10.1037/0021-9010.87.2.390 390-401.
- Deshpandé, R., and J. U. Farley. (2004). "Organizational culture, market orientation, innovativeness, and firm performance: An international research odyssey." *International Journal of Research in Marketing* 21: 3-22.
- Drucker, P. F. (1985). *Innovation and entrepreneurship*. New York: Harper& Row Pub.
- Epstein, S. (1998). *Constructive Thinking: The Key to Emotional Intelligence*. Westport, CT, USA: Greenwood Publishing Group, Incorporated.
- Erdoğan, Ö., and M. Ergün. (2011). "İki Farklı Meslek Grubunda Çalışan Personelin Denetim Odağı ve Risk Eğilim Düzeylerinin Karşılaştırılması." *H. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education)* 40:176-185.
- Freeman, E. R. (1989). *Management*. New Jersey: Prentice Hall.
- Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. New York, USA: Bantam Books,
- Goodman, M. (1995). *Creative Management*. UK: Prentice Hall.
- Grichnik, D., A. Smeja, and I. Welp. (2010). "The Importance of Being Emotional: How Do Emotions Affect Entrepreneurial Opportunity Evaluation and Exploitation?" *Journal of Economic Behavior & Organization* 76:15-29.
- Hofstede Insights (2023). <https://www.hofstede-insights.com/country-comparison/turkey,the-usa/> (30.01.2023)
- Hofstede, G., G. J. Hofstede, and M. Minkov. (2010). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. Revised and Expanded 3rd Edition. New York: McGraw- Hill USA.
- Hong, E., and R. Milgram (2008). *Preventing Talent Loss*. New York, USA: Routledge.
- Immegart, G., and P. Francis. (1973). *An Introduction to Systems for the Educational Administrator*. Addison-Wesley Pub. Co.
- Jones, G. R. (2004). *Organizational Theory, Design and Change: Text and Cases*. USA: Pearson Prentice Hall.
- Kaya, A. (2015). *Duygusal zeka ve menkul kıymetler piyasalarında yatırımcı davranışı*. Ankara:Nobel Akademi.
- Kickul, J., and R. S. D'Intino. (2005). "Measure for Measure: Modeling Entrepreneurial Self-Efficacy onto Instrumental Tasks Within the New Venture Creation Process." *New England Journal of Entrepreneurship* 8(2): 39-47.
- King, N., & N. Anderson. (1995). *Innovation and Change in Organizations*. London & New York Routledge.
- Kochhar, Rakesh. (2015). *A Global Middle Class is More Promise Than Reality: From 2001 to 2011, Nearly 700 Million Step Out of Poverty, But Most Only Barely*. Washington, D.C.: Pew Research Center, July.
- Kochhar, R. (2018). *The American Middle Class is Stable in Size, But Losing Ground Financially to Upper-Income Families*. Washington, D.C.: Pew Research Center, September.
- Kutschker, M., and S., Schmid. (2011). *Internationales management*. 7., überarb. und aktualisierte Aufl. München: Oldenbourg.
- Malaga, R. A. (2000). "The effect of stimulus modes and associative distance in individual creativity support systems." *Decision Support Systems* 29(2): 125-141.
- Mayer, R. E. (1998). "Cognitive, Metacognitive and Motivational Aspects of Problem Solving." *Instructional Science* 26: 49-63.

- Mayer, J. D., P. Salovey and D. Caruso. (2004). "Emotional Intelligence: Theory, Findings and Implications." *Psychological Inquiry* 15 (3): 197-215.
- Naktiyok, A., and M. K. Timuroglu. (2009). "Öğrencilerin Motivasyonel Değerlerinin Girişimcilik Niyetleri Üzerine Etkisi ve Bir Uygulama. (The Effects of Student Motivational Levels on Their Entrepreneurial Intentions)." *Ataturk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 23(3):85-103.
- Reber, A. S. (1985). *The Penguin Dictionary of Psychology*. New York: Penguin Books.
- Robbins, S. P., and T. A. Judge. (2012). *Organizational Behavior*. Ankara: Nobel Yayın, Translation of the 14th Ed.
- Rotter, J.B. (1966). "Generalized Expectancies for Internal Versus External Control of Reinforcement." *Psychological Monographs: General and Applied* 80 (1):1-28
- Salovey, P., and J. D. Mayer. (1990). "Emotional Intelligence." *Imagination, Cognition and Personality* 9(3):185-211.
- Sargut, S. (2010). *Kültürler Arası Farklılaşma ve Yönetim*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Schermelleh-Engel, K., H. Moosbrugger, and H. Müller. (2003). "Evaluating the Fit of Structural Equation Models: Tests of Significance and Descriptive Goodness-of-Fit Measures." *Methods of Psychological Research Online* 8(2): 23-74.
- Stoner, J. A. F., and W. Charles. (1986). *Management*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- The World Bank, (2018). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD?locations=TR> (30.01.2023)
- Torrance, E. P. (1990). *Torrance Tests of Creative Thinking. Figural, Forms A and B: Directions Manual*. Bensenville, IL: Scholastic Testing Service.
- Yanık O., M. K. Timuroğlu, and A. Naktiyok. (2017). "The Effect of Emotions on Entrepreneurial Intentions." *Journal of Business Research* 9(2): 461-477.
- Yie, L. C., and D. Botelho. (2010). "How Does National Culture Impact on Consumers' Decision-Making Styles? A Cross Cultural Study in Brazil, the United States and Japan." *Brazilian Administration Review (BAR)* 7(3): 260-275.

Yazar Katkıları: Fikir- %25-25-25-25; Tasarım-25-25-25-25; Denetleme-%25-25-25-25; Kaynaklar-25-25-25-25; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi%30-20-30-20; Analiz ve/ veya Yorum-25-25-25-25; Literatür Taraması-30-30-20-20; Yazıyı Yazan-25-25-25-25; Eleştirel İnceleme-20-20-30-30

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: Evet-FWA00009201

Author Contributions: Concept -- %25-25-25-25; Design-25-25-25-25; Supervision-%25-25-25-25; Resources-%50-50; Data Collection and/or Processing-%30-20-30-20; Analysis and/or Interpretation-%50-50; Literature Search-30-30-20-20; Writing Manuscript-%50-50; Critical Review-%20-20-30-30

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: Yes-FWA00009201

Estimation of Tax Loss and Evasion in Turkey With Data Mining Process

Veri Madenciliği Süreci ile Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakların Tahmini

Derya
ŞENCAN
T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, Gelir İdaresi
Başkanlığı, Isparta-Türkiye
e-mail: sencanderya80@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 4.5.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 24.8.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Derya ŞENCAN
sencanderya80@gmail.com

Atıf /Cite this article:
Şencan, D. (2023). Estimation of Tax Loss and Evasion in Turkey With Data Mining Process. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 11-24.

Öz

Vergi kayıp ve kaçakları tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de en büyük sorunlardan biridir. Denetimlerin yanı sıra, istatistiksel teknikler ve makine öğrenimi algoritmaları da vergi kayıp ve kaçaklarının tespitinde büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada vergi kayıp ve kaçak oranı; enflasyon oranı, işsizlik, vergi yükü, cari açık, ekonomik büyüme (GSYİH), devletin büyüklüğü gibi faktörlere bağlı olarak veri madenciliği süreci ile tahmin edilmiştir. Veri madenciliği sürecinde on iki modelleme tekniği kullanılmıştır. Her modelden elde edilen sonuçlar karşılaştırılmış ve bazı istatistiksel göstergeler kullanılarak en iyi model belirlenmiştir. Buna göre, vergi kayıp ve kaçak oranı tahmininde en başarılı sonucu R2, MAE ve RMSE değerleri sırasıyla 0,931, 0,2356 ve 0,2473 olan Gaussian processes modeli vermiştir. Vergi kayıp ve kaçak oranını etkileyen değişkenlerin ağırlık değerleri duyarlılık analizi ile belirlenmiştir. Vergi kayıp ve kaçaklarında pozitif etkisi en yüksek olan faktörlerin işsizlik ve enflasyon oranları olduğu görülmüştür. Bu faktörleri vergi yükü ve GSYİH değerleri izlemektedir. Devletin büyüklüğü ve cari açık faktörlerinin ise vergi kayıp ve kaçak oranı üzerinde negatif etkiye sahip olduğu görülmüştür. Çalışmadan elde edilen sonuçların ülkemizdeki vergi kayıp ve kaçak oranının tahmin edilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Vergi kaybı, Vergi kaçağı, Veri madenciliği.

Abstract

Tax losses and evasion are one of the biggest problems in our country as well as all over the world. In addition to audits, statistical techniques and machine learning algorithms are also of great importance in detecting tax losses and evasion. In this study, the tax loss and evasion rate has been estimated by the data mining process depending on factors such as inflation rate, unemployment, tax burden, trade openness, economic growth (GDP), and the size of government. Twelve modeling techniques were used in the data mining process. The results obtained from each model were compared and the best model was determined using some statistical indicators. Accordingly, the Gaussian processes model gave the most successful result in estimating tax loss and evasion rate, with R2, MAE and RMSE values of 0.931, 0.2356 and 0.2473, respectively. The weight values of the variables affecting the tax loss and evasion rate were determined by sensitivity analysis. It has been observed that the factors with the highest positive effect on tax losses and evasion are unemployment and inflation rates. These factors are followed by tax burden and GDP values. It was seen that the size of government and the trade openness factors had a negative effect on the tax loss and evasion rate. It is thought that the results obtained from the study will contribute to the estimation of the tax loss and evasion rate in our country.

Keywords: Tax loss, Tax evasion, Data mining.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

In order for a society to develop and increase its welfare level, essential needs such as health, education, security, transportation and communication must be met by the state. In order for the state to provide these services, it needs tax, which is the main source of financing. Tax is the money that the government collects from taxpayers to meet its financing needs. However, taxes are collected incompletely or cannot be collected at all due to reasons such as high tax rates or lack of tax awareness, as it causes a decrease in taxpayers' income. This situation has caused tax loss and evasion to become one of the biggest problems in our country as well as all over the world.

Tax loss is the tax effect of both the revenues that the state gave up on its own will and the revenues that could not be reached to the treasury without its own will. The state, at its own will, may forgo the income it will generate through exceptions, discounts and other incentives to companies through laws. In some cases, businesses can take their income out of taxes by taking advantage of legal deficits, which is called tax avoidance, but corporations may not declare their income to the state through illegal means. In this case, the concepts of tax evasion and informal economy appear. Regardless of the reason, the state incurs tax losses due to these situations.

There are many reasons for tax losses and evasion in our country, including economic, financial, administrative, political, legal, social-psychological. In the 1950s, when the Turkish Tax System was established, taxpayers, who were in a closed mixed economic structure, sought ways to avoid taxes in this structural transformation in the tax system, since they were not yet prepared for the tax system based on declaration (Armağan, 2016). Economic problems (inflation, budget deficits, and balance of payments deficits), political problems (frequent political changes, implementation of populist policies) and social problems (low level of welfare and living standards of the society) in Turkey in the post-1980 period have reduced the effectiveness of taxation (Demircan, 2004). Among the main causes of tax losses and evasion, there is primarily the "shadow economy" (Çomaklı, 2008). Tax burden is seen among the most important causes of informality and tax losses and evasion in our country. In addition, studies in the literature show that inflation is the most important determinant of the tax burden (Ay et al., 2014). Other causes of tax loss and evasion include the excess of exceptions and exemptions, lack of effectiveness in auditing, lack of deterrence in penalties, not clear enough tax laws, frequent tax amnesties, lack of tax awareness, and inability to provide voluntary tax compliance (Gerçek and Uygun, 2022). Although there are many studies on the estimation of tax evasion with different methods for some countries, there is no study in the literature on the estimation of tax evasion with data mining method in Turkey, which is one of the developing countries. Some studies on tax evasion estimation are given in Table 1. As can be seen in Table 1, different methods are used in tax evasion estimation studies. Madžarević-Šujster (2002), Petanlar et al. (2011), Amoh and Adafula (2019), Dunem and Arndt (2009), Angour and Nmili (2019), Dell'Anno and Davidescu (2019), Athanasios et al. (2020), Albarea et al. (2020), Levin and Widell (2014), Uyar et al. (2021) successfully used econometric methods to investigate the relationship between macroeconomic variables and tax evasion. Tabandeh et al. (2012), Xiangyu et al. (2018), Tabandeh and Tamadonnejad (2015), Raikov (2021), Rahimikia (2017), Faúndez-Ugalde et al. (2020), Hemberg et al. (2016), Warner et al. (2015), Zumaya et al. (2021), Shakil and Tasnia (2022) used artificial intelligence and machine learning methods in estimating tax loss and evasion. The obtained results from these studies indicate that artificial intelligence and machine learning models can achieve great accuracy. So, these methods can be used successfully in the estimation of tax loss and evasion.

Table 1: Summary of previous studies on tax evasion estimation

Authors	Year	Country	Variables	Methodology
Madžarević-Šujster	2002	Croatia	GDP, adjusted employment, income tax	Causality method

Petanlar et al.	2011	Iran	Tax burden, GDP, budget deficit	Currency Demand
Amoh and Adafula	2019	Ghana	Tax burden, unemployment, mobile money activities	Autoregressive distributed lag model
Tabandeh et al.	2012	Malaysia	Tax burden, the size of governments, inflation rate income, trade openness	Artificial Neural Network
Dunem and Arndt	2009	Mozambique	Tax rates	Baseline and Augmented Model
Angour and Nmili	2019	Morocco	Unemployment, inflation, urbanization, tax burden, openness rate, public spending index	MIMIC model
Dell'Anno and Davidescu	2019	Romania	Direct and indirect taxes, unemployment, GDP	MIMIC model
Athanasios et al.	2020	Greece	Total tax revenue, GDP	Currency Demand
Albarea et al.	2020	Italy	Personal income tax	Microsimulation
Xiangyu et al.	2018	China	VAT Tax Burden, maintenance margin, agent insurance	Neural Network
Levin and Widell	2014	Kenya and Tanzania	The tax data (import duty rates, VAT rates and excise duty rates)	Baseline and Augmented Model
Tabandeh and Tamadonnejad	2015	Malaysia	Unemployment	Artificial Neural Network
Uyar et al.	2021	Different countries	Innovation capacity	Granger causality
Raikov	2021	Russia	Tax evasion	Neural networks
Rahimikia	2017	Iran	Financial variables	Hybrid intelligent

Faúndez-Ugalde et al.	2020	Latin American countries	Characterization of taxpayers	Artificial intelligence
Hemberg et al.	2016	USA	Tax evasion	Genetic algorithms
Warner et al.	2015	USA	Tax evasion	Genetic algorithms
Zumaya et al.	2021	Mexico	Tax evasion	Machine learning
Shakil and Tasnia	2022	Asia and Pacific	Tax evasion	Artificial intelligence

Causing tax evasion in order to take advantage of tax avoidance and tax evasion causes the state to experience tax loss. There are various factors in the literature that can have a direct impact or cause tax evasion. In this study, unlike the literature, tax loss and evasion rates were estimated using data mining method, depending on the basic factors such as inflation rate, unemployment, tax burden, economic growth (GDP), size of government and trade openness, which lead to tax evasion.

Data mining

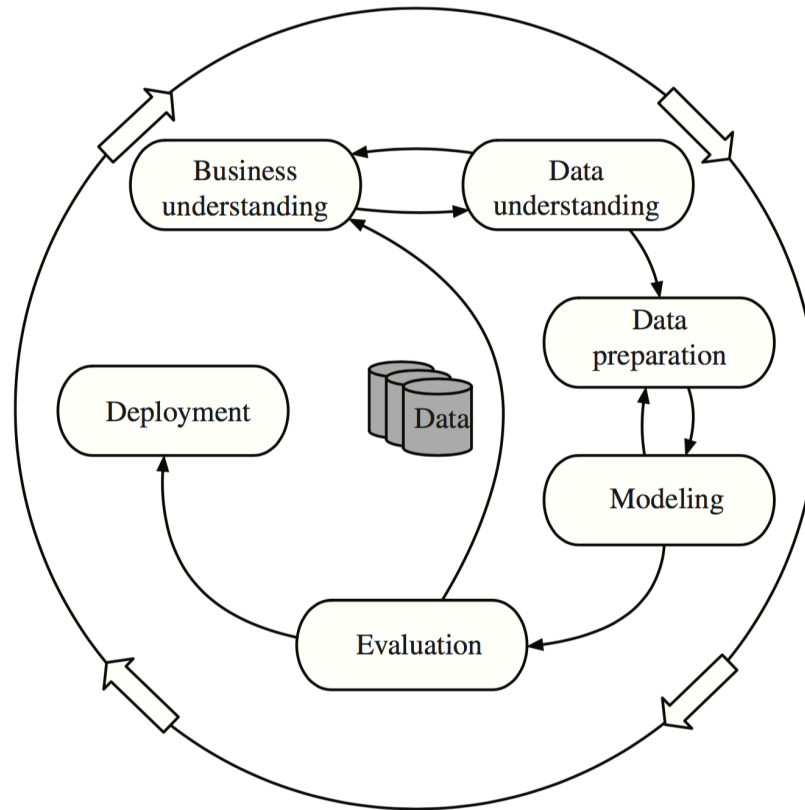
Data mining is a multidisciplinary area that combines computer science and statistics to extract information from a dataset and convert it into a comprehensible form for future use. This technique is widely used in various fields, including banking, finance, healthcare, communications, medicine, and engineering. Data mining involves various operations such as association, clustering, prediction, and classification. The data mining process consists of six main stages: Business Understanding, Data Understanding, Data Preparation, Modeling, Evaluation, and Deployment, as shown in Fig. 1.

The Business Understanding stage is essential to define the project objectives and create a preliminary plan. The Data Understanding stage is focused on collecting and understanding the available data. The Data Preparation phase involves selecting, cleaning, creating, integrating, and formatting the data to produce a final dataset. The Modeling phase includes selecting suitable modeling techniques, creating the test design, building and evaluating the models.

Data mining methods are divided into two main categories as supervised and unsupervised. The supervised expression is used when there is a well-defined or precise goal in data mining. If a special definition is not made for the desired result or there is uncertainty, the unsupervised expression is used. Unsupervised methods are mostly used for understanding, recognizing and discovering data. Supervised methods are used to extract information and conclusions from the data. Therefore, supervised data mining techniques, which are detailed below, were used in this study.

In this study, we apply twelve different modeling techniques to estimate the tax loss and evasion rate based on the inflation rate, unemployment, tax burden, economic growth (GDP), size of the government, and trade openness. All data mining analyses were performed using the WEKA 3.9 software (Waikato Environment for Knowledge Analysis).

Fig.1: The data mining process (Witten et al., 2005)

Gaussian processes

The Gaussian process model is a powerful tool used to tackle difficult machine learning problems. It is popular due to its computational simplicity and non-parametric, flexible nature. Essentially, a Gaussian process is a probabilistic model that allows for nonlinear regression by limiting the prior distribution to fit the available training data. Using a Gaussian process provides easy coding, hyperparameter control, and accurate predictions. In summary, the Gaussian process model offers various advantages and is widely used in various applications (Seeger, 2004).

Multi-Layer Perception (MLP)

The Multi-layer perceptron (MLP) is a frequently used artificial neural network architecture. MLPs are feed-forward networks that utilize the back-propagation algorithm to learn. This algorithm involves updating the weights of all layers based on the error level at the neural network's origin. MLP is considered a supervised network, as it learns through examples during training. The training algorithm repeatedly adjusts the synapse weights using the input/output data until convergence is achieved. This process is known as supervised learning, and it enables the network to generalize to unseen data (Ture et al., 2005).

Simple Linear Regression (SLR)

Simple Linear Regression is a mathematical modeling technique that helps to establish a relationship between a dependent variable and one or more independent variables. This method utilizes known or existing values to estimate the necessary parameters. By analyzing this relationship, we can make predictions about the dependent variable's values based on the independent variable's values. Therefore, Simple Linear Regression is a useful tool in many fields, such as economics, social sciences, and engineering (Zou et al., 2003).

Sequential Minimal Optimization Regression (SMOreg)

SMOreg is a software tool that applies the support vector machine (SVM) to regression problems. It uses various algorithms to learn the required parameters. SVM is a powerful approach for addressing both pattern recognition and regression problems, and has recently attracted attention from the neural network and mathematical programming communities. One of the significant benefits of the SMO algorithm is its speed and ease of implementation (Shevade et al., 2000).

KStar

The KStar algorithm is considered a "lazy" algorithm that leverages an entropy-based distance function to transform probabilities from one sample to another by applying all relevant transformations. To perform classification using KStar, new sample probabilities are added to all group members, and this process is repeated for each group to determine the one with the highest probability. This approach is effective in solving classification problems, and it has been studied extensively, as evidenced by recent research by Khosravi et al. (2021).

Additive Regression (AR)

Additive Regression is flexible and non-parametric regression algorithm. The estimation is performed by adding the estimations of each classifier. Additive Regression is advantageous in finding interactions between variables and complex data structure stored in high-dimensional data (Ture et al., 2005).

Random Committee

The random committee algorithm works by creating a group of base classifiers that use distinct random number seed values. During classification, the algorithm generates predictions based on the average probability estimates. To determine the final classification result, the algorithm computes the average probability estimates generated by each base classifier. This approach has been extensively studied and has demonstrated its effectiveness in solving classification problems, as shown by recent research conducted by Niranjana et al. (2018).

Decision Table (DT)

The Decision Table algorithm is an inductive algorithm that can create a classifier from a training set of labeled examples. To create a more accurate dataset model, the algorithm eliminates attributes that have little or no contribution to the model. This helps to reduce the risk of overfitting and generates a smaller and more compact decision table (Rajalakshmi et al., 2016).

M5Rules

The M5Rules algorithm is designed to extract rules from model trees and is commonly used for classification and prediction problems. It operates through a straightforward algorithm that involves training a pruned tree using a tree learner on a set of training samples. The algorithm then selects the elite leaf as the rule and discards the tree. This approach has proven to be effective in producing accurate and interpretable models (Gao et al., 2019).

M5P model tree

The M5P model tree algorithm is a hybrid approach that combines a traditional decision tree with the probabilistic nature of linear regression. This allows the algorithm to efficiently handle various tasks and predict the class value of samples that arrive at the leaf nodes. Compared to regression trees, model trees are much smaller in size, have clear decision-making capabilities, and use regression functions with fewer variables. As a result, model trees offer significant advantages over regression trees. Dang and Singh (2021) highlight the efficiency and compactness of model trees as their biggest advantage.

Reduced Error Pruning Tree (REPTree)

The REPTree algorithm is a speedy and efficient approach for constructing decision trees. It uses information variance to create decision or regression trees and reduces overfitting by employing reduced error pruning. Additionally, the algorithm sorts values for numeric attributes only once, thereby saving computational resources. To handle missing values, the algorithm segments the corresponding samples. Overall, the REPTree algorithm is a useful tool for building decision trees quickly and effectively (George-Nektarios, 2013).

Locally weighted learning (LWL)

Locally weighted learning (LWL) is a type of lazy learning algorithm known for its optimal convergence speed and high minimum performance, which outperforms all possible linear regressions. LWL is capable of handling diverse data distribution types and can avoid cluster and boundary effects. The algorithm relies on a distance function to identify the nearest neighbors of a given query instance, as explained by Khosravi (2021).

Estimating of Tax Evasion in Turkey for the 1999-2020 Period

There are many factors that cause tax loss and evasion. Some factors that affect the tax loss and evasion are the inflation rate, unemployment, tax burden, economic growth (GDP), government size and trade openness. These factors are the most commonly used variables in related literature studies. Therefore; in this study, tax loss and evasion rates were estimated in Turkey in 1999-2020 depending on these factors. One of the most popular determinants of tax evasion is the tax burden. In the literature, it is accepted that the tax burden has a direct positive effect on the tax loss and evasion rate. In most studies, it has been seen that the increase in tax evasion is significantly related to the increase in the total tax burden. Tax burden was determined as ratio of tax revenue to GDP. Economic growth (GDP) is also significantly associated with tax evasion. There are two opposing forces that determine the relationship between GDP and tax evasion rate. First, tax evasion rate may be positively related to GDP and secondly, it may be negatively related to GDP. Therefore, it must be resolved by empirical analysis in each country to determine whether the expected sign of this variable is positive or negative. The size of the government is another important factor that has an impact on tax evasion rate. The size of the government was determined as the ratio of government spending to GDP (Schneider and Savasan, 2007; Savasan, 2003; Dell'Anno 2007; Dell'Anno et al., 2004). Other popular variables affecting the tax evasion rate are the unemployment and inflation rate. In general, the increase in unemployment and inflation rate positively affects the tax evasion rate (Tabandeh and Tamadonnejad, 2015; Caballé and Panadés, 2004). The relationship between tax evasion and trade openness has also been examined in the literature. Studies have generally shown that there is a negative relationship between trade openness and tax evasion rate (Sameti et al., 2009). In Table 2, dependent and independent variables used in the study is seen. These are variables used in the existing literature.

Tax loss and evasion can be influenced by various factors, such as inflation rate, unemployment, tax burden, economic growth (GDP), size of government, and trade openness. These variables are commonly studied in the literature and are used to estimate tax loss and evasion rates in Turkey for the period of 1999-2020. Among these factors, tax burden is one of the most popular determinants of tax evasion. Previous research has shown that the increase in tax evasion is significantly related to the rise in the total tax burden, which is calculated as the ratio of tax revenue to GDP. Another important factor is economic growth, which has two opposing forces affecting the tax evasion rate. Empirical analysis is necessary to determine the expected sign of this variable in each country. The size of government, measured as the ratio of government spending to GDP, is also a significant factor that influences tax evasion rate (Schneider and Savasan, 2007; Savasan, 2003; Dell'Anno 2007; Dell'Anno et al., 2004). Different methods are used to measure the size of government. In the literature, the ratio of government spending to GDP is preferred in the measurement of the size of government, as it generally gives more accurate results (Kirmanoğlu, 2013; Sandalci and Sandalci, 2016). Additionally, unemployment and inflation rate are commonly associated with higher tax evasion rates (Tabandeh and Tamadonnejad, 2015; Caballé and Panadés, 2004). Finally, the relationship between tax evasion and trade openness has been examined in the literature, with

studies generally showing a negative correlation between these two variables (Sameti et al., 2009). In Table 2, dependent and independent variables used in the study is seen. These are variables used in the existing literature.

Table 2: Dependent and independent variables

Independent variables	Dependent variable
Tax burden (%)	Tax evasion rate (%)
Size of government (%)	
GDP (\$)	
Inflation rate(%)	
Trade openness (thousand \$)	
Unemployment(%)	

Different modeling techniques (Gaussian processes, MLP, SLR, SMOreg, KStar, AR, Random Committee, DT, M5 Rules, M5P model tree, RepTree, LWL) were used for estimating tax evasion rate. In addition, comparison of these different modeling techniques was given out. The required dataset in data mining analysis were taken from official sources as Turkish Statistical Institute (2022) and T.R. Presidential Strategy and Budget Department (2022). The data set includes data for the period 1999-2020. Since there are no tax inspection results for 2010, the data set for the tax evasion rate included 21 data patterns. The data on GDP, inflation rate, trade openness and unemployment were sourced directly from the Turkish Statistical Institute. Tax burden, size of government and tax evasion rate data were created by us based on Presidential Strategy and Budget Department, Ministry of Treasury and Finance Activity Reports and Revenue Administration data. The data set has been divided into two groups for training (70 % of the data), for testing (30 % of the data). Three frequently used parameters for assessing models performance were applied: coefficient of determination (R^2), Root Mean Square Error (RMSE), Mean Absolute Error (MAE). These parameters can be calculated as follows:

$$R^2 = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n (y_{e,i} - t_{a,i})^2}{\sum_{i=1}^n (t_{a,m} - \bar{t}_{a,m})^2} \quad (1)$$

$$MAPE = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n |y_{e,i} - t_{a,i}| \quad (2)$$

$$RMSE = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n (y_{e,i} - t_{a,i})^2}{n}} \quad (3)$$

Specified in the equations, $y_{e,i}$ refers to the estimated value, $t_{a,i}$ to the actual value, $\bar{t}_{a,m}$ to the mean of the actual value, and n to the number of data.

Sensitivity Analysis

Sensitivity analysis is used to examine the effect of variations in one of its constituent independent variables on the dependent variable of a financial model. Sensitivity analysis is also used to reduce models to the most important variables and to eliminate or ignore less significant ones. In this study, sensitivity analysis was made using the partial rank correlation coefficient (PRCC). PRCC is the corresponding measure when input-output relationships are built using the ranks of the variables to linearize the relation. Detailed information about the

analysis can be found on Mishra (2004).

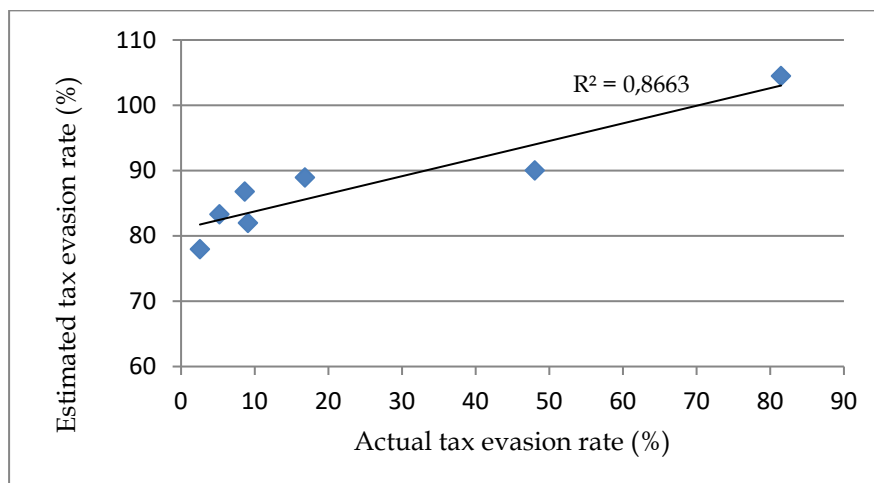
Results and Discussions

In this study, data mining method were used for estimating tax evasion depending on the inflation rate, unemployment, tax burden, economic growth (GDP), size of government and trade openness. Different data mining techniques were compared. Comparison parameters are R^2 , RMSE and MAE values. Table 3 shows that the best technique in estimating tax evasion is the Gaussian processes. R^2 , RMSE and MAE values were found as 0.931, 0.2473, and 0.2356, respectively. In addition, the regression curve of the dependent variable (tax evasion) for the test data set is given in Fig. 2. The correlation coefficient obtained is 0.8663, which is satisfactory.

Table 3: Comparison of different data mining techniques for tax evasion

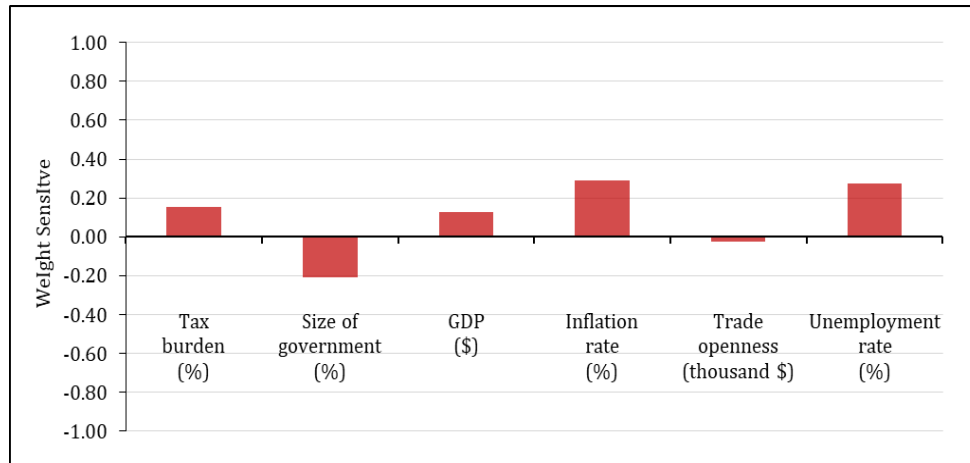
Method	R^2	RMSE	MAE
Gaussian processes	0.931	0.2473	0.2356
MLP	0.6759	0.606	0.5708
SLR	0.8597	0.2565	0.2472
SMOreg	0.8547	0.1567	0.1453
KStar	0.3478	0.4823	0.3737
AR	0.6393	0.3406	0.3341
Random Committee	0.3587	0.2123	0.1945
DT	0.1711	0.2642	0.2271
M5 Rules	0.8978	0.3162	0.312
M5P model tree	0.8978	0.3162	0.312
REPTree	0.3294	0.3168	0.2826
LWL	0.5427	0.2077	0.1741

Fig. 2: Comparison of actual and estimated values of tax evasion rate for the test data set

In this study, the relative contribution of factors causing tax evasion was also determined. Fig. 3 shows the importance of the each independent variable on tax evasion rate in modeling the data mining method.

Fig.3: The effect of independent variables on tax evasion

As can be seen Fig. 3, inflation rate and unemployment are the two most important factors that positively affect tax evasion. The results show that the increase in the inflation rate leads to higher tax evasion rate. When inflation rate is high, taxpayers prefer to save their money to protect their purchasing power and avoid paying taxes; thus increasing tax evasion rate. Similar results were found by Caballe and Panades (2004). There is a positive relationship between unemployment and tax evasion rate. High unemployment rates can lead to increased motivation for individuals to engage in shadow activities and seek employment in the informal economy. In such cases, individuals may choose to hide their income to avoid paying taxes, resulting in higher tax evasion rates. The relationship between unemployment and tax evasion is significant and has been studied in various literature. When people are unable to find formal employment, they may resort to working in the informal sector where they can avoid paying taxes. This can lead to significant revenue loss for the government and reduce the overall tax compliance of the population. Therefore, efforts to reduce unemployment rates and promote formal employment can play a critical role in reducing tax evasion rates. Similar results were found by Tabandeh and Tamadonnejad (2015). Tabandeh and Tamadonnejad used artificial neural network model for analysis.

The positive factors that contribute to tax evasion include GDP and tax burden. According to our research findings and Tabandeh et al.'s (2012) study using artificial neural networks model, there is a direct relationship between GDP and tax evasion rate. This implies that a surge in GDP leads to an increase in tax evasion. However, the effect of GDP on tax evasion is not uniform across countries and must be evaluated through empirical studies. The key determinants of this relationship are the penalty rate and the probability of detecting tax evaders. While a high penalty rate motivates taxpayers to declare their income and reduce tax evasion, it is insufficient to curb tax evasion without an effective tax audit system. In addition, when the tax burden is high, taxpayers look for ways to avoid paying taxes, leading to an increase in tax evasion rates, as suggested by Schneider and Savaşan (2007) and Dell'Anno (2007). Our study demonstrates that the variables of tax burden and GDP have lower significance compared to the unemployment and inflation rates, which are other factors that positively impact tax evasion.

The size of government, which is a measure of government spending, can theoretically have either a positive or negative impact on tax evasion. On one hand, an increase in government spending may result in increased administrative spending and pressure on the fiscal budget, which may lead to higher tax rates and tax evasion by taxpayers, as noted by Li and Ma (2015) and Sritharan and Salawati (2019). On the other hand, the size of government can refer to government capacity, and a government with strong capacity can enforce the rule of

law and reduce tax evasion, as argued by Besley and Persson (2009). Our study found that the size of government, defined as the ratio of government expenditures to GDP, had a negative impact on the tax evasion rate. This finding is consistent with the results of D'Agostino et al. (2021), who examined the effect of government size on tax evasion at the provincial level in Italy between 2001 and 2015. Their analysis revealed heterogeneity between the provinces in the north and south of Italy, and that government spending had a negative impact on tax evasion.

There is a negative relationship between trade openness and tax evasion rate. The significance of this variable is relatively low among other independent variables. Similar results were found with the study of Tabandeh and Tamadonnejad (2015) using artificial neural networks method.

Conclusions

Tax evasion is very difficult to observe. Determining the tax evasion rate is also a very complex process. In this study to simplify this complex process, tax evasion rate were estimated using data mining techniques, depending on the basic causes such as inflation rate, unemployment, tax burden, economic growth (GDP), size of government and trade openness. The best technique for estimating tax evasion rate is Gaussian processes approach. The Gaussian process model is a probabilistic model that allows for nonlinear regression by limiting the prior distribution to fit the available training data. The non-parametric feature of the Gaussian processes model has been effective in finding this model as the best model. The estimated tax evasion rate with the Gaussian processes model was compared with the actual tax evasion rate. As a result of statistical analysis; R^2 , RMSE and MAE values were found as 0.931, 0.2473, and 0.2356, respectively. These values were found to be at acceptable levels. The results of this study show that data mining method can use for estimating tax evasion rate. In addition, the relative contribution of factors causing tax evasion was also determined. While tax evasion rate is significantly and positively affected by variables such as unemployment, inflation and tax burden, it is negatively affected by size of the government.

When tax evasion rates in Turkey, which is one of the developing countries, are examined in the 1999-2020 period, it is seen that the highest tax evasion was during the economic crisis in 2001 and the global economic crisis in 2008. In times of economic crisis, inflation in the country was also high. Therefore, controlling inflation, which is one of the most important factors causing tax evasion, is one of the most important suggestions for reducing tax evasion. Another important factor in the tax evasion rate is unemployment. In order to reduce tax evasion, it can be suggested that policy makers take into account that high unemployment in the economy may lead people to find jobs in the informal economy and increase tax evasion. Therefore, policy makers should try to reduce unemployment. In addition, lowering the tax rates (tax burden) on individual and corporate incomes will greatly help reduce tax evasion rates.

In addition; factors such as inadequacy of tax inspection, tax awareness and morality, education and culture level, frequent tax amnesties, presence of reconciliation institutions, the abundance of exceptions and exemptions, frequent legislative changes and very little deterrent effect of penalties cause an increase in tax loss and evasion rates in our country. For this reason, governments need to take social and legal measures as well as economic and financial measures to reduce tax loss and evasion rates.

References

- Albarea, A., Bernasconi, M., Marenzi, A., & Rizzi, D. (2020). "Income underreporting and tax evasion in Italy: Estimates and distributional effects". *Review of Income and Wealth*, 66(4), 904-930.
- Amoh, J. K., & Adafula, B. (2019). "An estimation of the underground economy and tax evasion: Empirical analysis from an emerging economy". *Journal of Money Laundering Control*.
- Angour, N., & Nmili, M. (2019). "Estimating shadow economy and tax evasion: Evidence from Morocco". *International Journal of Economics and Finance*, 11(5), 1-7.
- Armağan, A. (2016). *Yargı Kararları Işığında Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakları ile Mücadele ve Alternatif Çözüm Araştırmaları*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Athanasios, A., Eleni, K., & Charalampos, K. (2020). "Estimation of the size of tax evasion in Greece". *Bulletin of Applied Economics*, 7(2), 97.
- Ay, A., Sugözü, İ. H. & Erdoğan, S. (2014). "Türkiye'de Vergi Yükünün, Enflasyonun ve Vergi Affı Beklentisinin Kayıt Dışı Ekonomiye Etkisi Üzerine Ampirik Bir Uygulama 1985-2012". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31.1), 23-32.
- Besley, T., & Persson, T. (2009). "The origins of state capacity: Property rights, taxation, and politics". *American Economic Review*, 99(4), 1218-44.
- Caballé, J., & Panadés, J. (2004). "Inflation, tax evasion, and the distribution of consumption". *Journal of Macroeconomics*, 26(4), 567-595.
- Çomaklı, Ş. E. (2008). "AB İlerleme Raporları Çerçevesinde Türkiye'deki Vergi Kayıp ve Kaçaklarının Önlenmesine Yönelik Uygulamalar". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 51-82.
- D'Agostino, E., De Benedetto, M. A., & Sobbrío, G. (2021). "Tax evasion and government size: evidence from Italian provinces". *Economia Politica*, 38(3), 1149-1187.
- Dang, S. K., & Singh, K. (2021). "Predicting tensile-shear strength of nugget using M5P model tree and random forest: An analysis". *Computers in Industry*, 124, 103345.
- Dell'Anno, R., Gómez, M., & Pardo, Á. A. (2004). "Shadow Economy in Three Very Different Mediterranean Countries: France, Spain and Greece". A Mimic Approach. CRISS, <http://www.unisi.it/criss/download/meeting2004/papers/dellanno.pdf>.
- Dell'Anno, R. (2007). "The shadow economy in Portugal: An analysis with the MIMIC approach". *Journal of Applied Economics*, 10(2), 253-277.
- Dell'Anno, R., & Davidescu, A. A. (2019). "Estimating shadow economy and tax evasion in Romania. A comparison by different estimation approaches". *Economic Analysis and Policy*, 63, 130-149.
- Demircan, E.S. (2004). "Türkiye'de Vergi Politikalarının Siyasi Analizi: Siyasi Değişimin Vergi Kayıp ve Kaçaklarına Etkisi Üzerine Bir İnceleme", 19. *Türkiye Maliye Sempozyumu*, 10-14 Mayıs 2004, Belek/Antalya.
- Faúndez-Ugalde, A., Mellado-Silva, R., & Aldunate-Lizana, E. (2020). "Use of artificial intelligence by tax administrations: An analysis regarding taxpayers' rights in Latin American countries". *Computer Law & Security Review*, 38, 105441.
- Gao, W., Alsarraf, J., Moayedi, H., Shahsavar, A., & Nguyen, H. (2019). "Comprehensive preference learning and feature validity for designing energy-efficient residential buildings using machine learning paradigms". *Applied Soft Computing*, 84, 105748.
- George-Nektarios, T. (2013). Weka classifiers summary. *Athens University of Economics and Business Intracom-Telecom, Athens*.
- Gerçek, A., Uygun, E. (2022). "Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakların Vergi Türlerine Göre Hesaplanması ve Değerlendirilmesi (2005-2020 Yılları)", *Vergi Raporu Dergisi*, 268, (163-177).
- Hemberg, E., Rosen, J., Warner, G., Wijesinghe, S., & O'Reilly, U. M. (2016). "Detecting tax evasion: a co-evolutionary approach". *Artificial Intelligence and Law*, 24(2), 149-182.
- Khosravi, K., Khozani, Z. S., & Cooper, J. R. (2021). "Predicting stable gravel-bed river hydraulic geometry: A test of novel, advanced, hybrid data mining algorithms". *Environmental Modelling & Software*, 144, 105165.
- Kirmanoglu, H. (2007). *Kamu Ekonomisi Analizi*, Beta Yayınevi, İstanbul.
- Levin, J., & Widell, L. M. (2014). "Tax evasion in Kenya and Tanzania: Evidence from missing imports". *Economic Modelling*, 39, 151-162.
- Li, L., & Ma, G. (2015). "Government Size and Tax Evasion: Evidence from China". *Pacific Economic Review*, 20(2), 346-364.
- Madžarević-Šujster, S. (2002). "An estimate of tax evasion in Croatia". *Occasional paper series*, 6(13), 1-23.

- Mishra, S. 2004. Sensitivity analysis with correlated inputs—An environmental risk assessment example. In *Proceedings of the 2004 Crystal Ball User Conference*.
- Niranjan, A., Nutan, D. H., Nitish, A., Shenoy, P. D., & Venugopal, K. R. (2018, April). ERCR TV: Ensemble of random committee and random tree for efficient anomaly classification using voting. In *2018 3rd international conference for convergence in technology (I2CT)* (pp. 1-5). IEEE.
- Petanlar, S. K., Samimi, A. J., & Aminkhaki, A. (2011). "An Estimation of Tax Evasion in Iran". *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 3(1), 8-12.
- Rahimikia, E., Mohammadi, S., Rahmani, T., & Ghazanfari, M. (2017). "Detecting corporate tax evasion using a hybrid intelligent system: A case study of Iran". *International Journal of Accounting Information Systems*, 25, 1-17.
- Rajalakshmi, A., Vinodhini, R., & Bibi, K. F. (2016). "Data Discretization Technique Using WEKA Tool". *International Journal of Science, Engineering and Computer Technology*, 6(8), 293.
- Raikov, A. (2021). "Decreasing tax evasion by artificial intelligence". *IFAC-PapersOnLine*, 54(13), 172-177.
- Sandalci, U., Sandalci, İ. (2016). "Kamu Kesimi Ekonomik Büyüklüğü ve Kamu Etkinlik Düzeyi İlişkisi". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Ek1), 413-429.
- Sameti, M.A. & Sameti, M.O. & Dalaemillan, A. (2009). "Underground Economy in Iran". *International Economics Studies of Iran*, 35 (2), 89-114.
- Savaşan, F. (2003). "Modeling the underground economy in Turkey: randomized response and MIMIC models". *The Journal of Economics*, 29(1), 49-76.
- Schneider, F., & Savasan, F. (2007). "Dymimic estimates of the size of shadow economies of Turkey and of her neighbouring countries". *International Research Journal of Finance and Economics*, 9(5), 126-143.
- Seeger, M. (2004). "Gaussian processes for machine learning". *International Journal of Neural Systems*, 14(02), 69-106.
- Shakil, M. H., & Tasnia, M. (2022). "Artificial Intelligence and Tax Administration in Asia and the Pacific". In *Taxation in the Digital Economy* (pp. 45-55). Routledge.
- Shevade, S. K., Keerthi, S. S., Bhattacharyya, C., & Murthy, K. R. K. (2000). "Improvements to the SMO algorithm for SVM regression". *IEEE transactions on neural networks*, 11(5), 1188-1193.
- Sritharan, N., & Salawati, S. (2019). "Economic factors impact on individual taxpayers' tax compliance behaviour in Malaysia". *Int. J. Acad. Res. Account. Finance. Manag. Sci*, 9, 172-182.
- Tabandeh, R., Jusoh, M., Nor, N. G. M., & Zaidi, M. A. S. (2012). "Estimating factors affecting tax evasion in Malaysia: A neural network method analysis". *Prosiding Persidangan Kebangsaan Ekonomi Malaysia Ke VII*, 1525.
- Tabandeh, R., & Tamadonnejad, A. (2015). "The application of artificial neural network method to investigate the effect of unemployment on tax evasion". *Journal of Research in Business, Economics and Management*, 4(3), 393-402.
- Ture, M., Kurt, I., Kurum, A. T., & Ozdamar, K. (2005). "Comparing classification techniques for predicting essential hypertension". *Expert Systems with Applications*, 29(3), 583-588.
- Turkish Statistical Institute (TÜİK). (2022). <https://www.tuik.gov.tr/>
- T.R. Presidential Strategy and Budget Department (2022). <https://www.sbb.gov.tr>
- Uyar, A., Bani-Mustafa, A., Nimer, K., Schneider, F., & Hasnaoui, A. (2021). "Does innovation capacity reduce tax evasion? Moderating effect of intellectual property rights". *Technological Forecasting and Social Change*, 173, 121125.
- Van Dunem, J. E., & Arndt, C. (2009). "Estimating border tax evasion in Mozambique". *The Journal of Development Studies*, 45(6), 1010-1025.
- Warner, G., Wijesinghe, S., Marques, U., Badar, O., Rosen, J., Hemberg, E., & O'Reilly, U. M. (2015). "Modeling tax evasion with genetic algorithms". *Economics of Governance*, 16(2), 165-178.
- WEKA 3.9 software, https://waikato.github.io/weka-wiki/downloading_weka/
- Witten, I. H., Frank, E., Hall, M. A., Pal, C. J., (2005, June). "Practical machine learning tools and techniques". In *Data Mining* (Vol. 2, No. 4).
- Xiangyu, X., Youlin, Y., & Qicheng, X. (2018, July). Intelligent Identification of Corporate Tax Evasion Based on LM Neural Network. In *2018 37th Chinese Control Conference (CCC)* (pp. 4507-4511). IEEE.
- Zou, K. H., Tuncali, K., & Silverman, S. G. (2003). "Correlation and simple linear regression". *Radiology*, 227(3), 617-628.
- Zumaya, M., Guerrero, R., Islas, E., Pineda, O., Gershenson, C., Iñiguez, G., & Pineda, C. (2021). "Identifying tax evasion in Mexico with tools from network science and machine learning". In *Corruption Networks* (pp. 89-113). Springer, Cham.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

COVID-19 Pandemi Döneminde Sağlık Sistemine Duyulan Güvenin Çok Boyutlu Olarak Değerlendirilmesi

Multidimensional Evaluation of Trust in Healthcare System During The COVID-19 Pandemic

Gökçe H. BARDAKÇI¹

Melike GÖKTAŞ²

Sevilay SIRÇA³

İrem DEMİRALP⁴

Yasemin ASLAN⁵

¹Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Balıkesir-Türkiye

e-mail: gokcebardackii@gmail.com

²Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Balıkesir-Türkiye

e-mail: melike.goktas431@gmail.com

³Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Balıkesir-Türkiye

e-mail: sevilaysirca@icloud.com

⁴Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Balıkesir-Türkiye

e-mail: iremdemiralp@gmail.com

⁵Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Balıkesir-Türkiye

e-mail: yaseminaslan@bandirma.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 11.05.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 1.9.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Yasemin Aslan

yaseminaslan@bandirma.edu.tr

Atf / Cite this article:

Bardakçı, G. H., Göktaş, M., Sirça, S., Demiralp, İ., & Aslan, Y. (2023). COVID-19 Pandemi Döneminde Sağlık Sistemine Duyulan Güvenin Çok Boyutlu Olarak Değerlendirilmesi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 25–38.

Bu çalışma TÜBİTAK tarafından desteklenmiştir. Proje No: 1919B012109110

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Bu çalışmada, COVID-19 pandemi döneminde sağlık sistemine duyulan güvenin çok boyutlu olarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma tanımlayıcı tipte kesitsel bir araştırmadır. Çalışmanın evrenini Bandırma’da yaşayan 18-65 yaş arası okur-yazar bireyler, örneklemini ise çalışmaya gönüllü olarak katılan 393 birey oluşturmuştur. Veri toplama aracı olarak “Sağlık Hizmetleri Sistemi Çok Boyutlu Güven Ölçeği” ve “Kişisel Bilgi Formu” kullanılmıştır. İstatistiksel analizler için NCSS 2007 programı kullanılmıştır. Ölçeğin Cronbach’s Alpha katsayısı 0,908 bulunmuştur. Çalışmada COVID-19 pandemi döneminde sağlık hizmetleri sistemine duyulan güvenin orta düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların %61,3’ünün koronavirüse hiç yakalanmadığı ve %89,8’inin COVID-19 aşısı yaptırdığı bulunmuştur. Yaş grubuna göre sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık olduğu, 18-25 genç yaş grubunun güven düzeyinin, 26-45 yaş grubundan daha yüksek olduğu bulunmuştur. Eğitim düzeyine göre sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven puanları arasında da istatistiksel açıdan anlamlı farklılık olduğu, ön lisans ve lisans mezunu katılımcıların güven düzeyinin ortaöğretim mezunlarından daha yüksek olduğu bulunmuştur. Çalışmada kronik hastalığı olan katılımcıların güven düzeyi hastalığı olmayanlardan düşük bulunmuştur. Pandemi döneminde sağlık sistemine duyulan güven düzeyinin ölçülmesi ve özellikle düşük güven düzeyi üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenerek, bu alanlara yönelik politikalar geliştirilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Sağlık sistemine güven, Pandemi, Sağlık politikası

Abstract

This study aimed to evaluate trust in the healthcare system in a multidimensional manner during the COVID-19 pandemic. The study was a descriptive cross-sectional study. Individuals between the ages of 18 and 65 living in Bandırma constituted the population of the study, and 393 participants who willingly consented formed the sample. The “Multidimensional Trust in Health Care Systems Scale” and the “Personal Information Form” served as data collection tools. The statistical evaluation involved using NCSS 2007, and Cronbach’s alpha coefficient of the scale was calculated to be 0.908. According to the research findings, there was a moderate level of trust in the healthcare system during the COVID-19 pandemic. Participants who had never experienced the coronavirus comprised 61.3%, and among them, 89.8% received the COVID-19 vaccine. It was determined that the statistically significant difference between the trust level of the person/institution that covers the health care costs according to the age group. The confidence level of the 18–25 young age group was more significant than the 26–45 older age group. There was also a statistically significant difference between the trust level of the person/institution that covers the health care costs according to the education level, and the trust level of the associate and undergraduate graduates is higher than the secondary school graduates. In line with the results of the study, participants without chronic diseases had a higher trust level compared to those with chronic diseases. It is advisable to measure the level of trust in the healthcare system during the pandemic and to formulate policies, particularly by identifying the factors influencing the low level of trust.

Keywords: COVID-19, Trust in healthcare system, Pandemic, Health policy

Giriş

Ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan kalkınabilmesi için sağlıklı bir topluma sahip olması gerekir. Güçlü bir sağlık sistemi, sağlıklı bir toplumun temel bileşenidir. Öncelikli amacı bireylerin ve toplumun sağlığı geliştirmek, korumak ve tedavi etmek olan sağlık sistemleri genellikle çok boyutlu karmaşık bir yapıya sahiptir. Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinden biri de “Sağlıklı ve Kaliteli Yaşam” olarak belirlenmiştir (Bárcena, Cimoli, García-Buchaca, Yáñez ve Pérez, 2018: 23). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)’nın “Nitelikli İnsan, Güçlü Toplum” başlığı altında yer alan sağlık bölümünde toplumun sağlıklı yaşam kalitesinin artırılması amacıyla kanıta dayalı politikalarla sağlık sistemlerinin iyileştirilmesi yönünde çok sayıda politika ve tedbire vurgu yapıldığını görmek mümkündür (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019: 125).

Çin’de 2019 yılının sonunda ortaya çıkan COVID-19 hastalığı, bireylerde ciddi ve ölümcül solunum sistemi problemlerine neden olmuş ve halk sağlığı açısından potansiyel bir tehdit oluşturmuştur (Ren vd., 2020: 1016). Çin’de görüldükten sonra üç ay gibi kısa bir sürede dünya geneline sınır tanımadan yayılan COVID-19 pandemisi nedeniyle, birçok ülke art arda vaka sayılarını açıklayarak acil durum ilan etmiş ve kısıtlama politikalarını uygulamıştır (Samrani, Lemfadli, Errami, Oubaha ve Krati, 2020: 130; Costa-Font ve Vilaplana-Prieto, 2023: 1). Türkiye’de Sağlık Bakanlığı ilk COVID-19 vakasını 11 Mart 2020’de duyurmuştur (Sağlık Bakanlığı [SB], 2020). Sonrasında COVID-19 Pandemi Bilim Kurulu tarafından hazırlanan ulusal rehberler eşliğinde önlem, filyasyon, korunma ve tedavi müdahaleleri belirlenmiş ve kamuoyuyla paylaşılmıştır (Sağlık Bakanlığı [SB], 2023).

Dünya genelinde ülkelerin sağlık sistemleri, koronavirüs pandemisi sırasında büyük bir baskı ve belirsizlikle karşı karşıya kalmıştır (Shah, Pereira ve Tuma, 2021: 1). Pandemi sürecinde sağlık sistemlerinin güçlü ve dayanıklı bir yapıya, yeterli sayıda nitelikli insan gücüne, halka güven veren karar ve politikalara, gelişmiş lojistik ve tesis hizmetlerine sahip olmasının önemli olduğu belirtilmiştir (McPake, Normand, Smith ve Nolan, 2020). Sağlık sistemleri, sağlık profesyonellerinin bakım hizmetlerinin ve faaliyetlerinin amaçlar doğrultusunda halka sunulmasını sağlayan ve ülkelerin yapılarına göre değişkenlik gösteren sistemlerdir (Kumbasar, 2016; 50). Dünya Sağlık Örgütü sağlık sistemini, bireylerin ve toplumun sağlığını geliştirmek ve korumak amacıyla oluşturulan bütün kaynakların ve organizasyonların toplamı şeklinde tanımlamaktadır (World Health Organization [WHO], 2007: 2). Pandemi döneminde ülkelerin uygulamış olduğu sağlık politikaları özellikle halkın sağlık sistemine duyulan güveni üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Türk Dil Kurumu’na göre güven “korku, çekinme ve kuşku duymadan inanma ve bağlanma duygusudur” (Türk Dil Kurumu [TDK, 2023]). Mayer, Davis ve Schoorman (1995: 712)’a göre güven “bireylerin herhangi bir denetim etkisi olmaksızın, diğer tarafın davranışlarının kendi beklentilerini karşılayacak yönde gelişeceğine dair bir inanç duyması ve bu inanç doğrultusunda, karşı tarafın eylemlerine kendisini savunma gereği duymaksızın açık olması” şeklinde tanımlanmaktadır. Sağlık hizmetleri sistemine duyulan güven; sağlık hizmetinden faydalanmak amacıyla başvuruda bulunan bir hastanın, hizmet sunumunda görevli olan sağlık çalışanları tarafından kendilerine en iyi şekilde bakım sağlanacağı ve en uygun tedavinin sürdürülebilirliğine olan inancını ifade eder (Antinyan, Bassetti, Corazzini ve Pavesi, 2021: 4; Baker, 2020: 2373). Van der Schee (2016: 10) güveni, hastanın bireysel olarak bakıma ihtiyaç duyduğu hassas bir durumdayken, kendisine bakım vermekle görevli olan sağlık kurumlarına, sağlık çalışanlarına veya bütünsel olarak sağlık sistemine duyulan inancı şeklinde tanımlamıştır. Halkın, sağlık sistemine duyduğu güvenin yüksek olması durumunda; sağlık uzmanlarının tavsiyelerine uyduğu ve sağlık sisteminin toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yönetildiğine güvendiği belirtilmiştir (Harris ve Sandal, 2021: 97; Gille, Smith ve Mays, 2021: 2; Baker, 2020: 2374; Anand ve Kutty, 2015: 125). Sağlık sistemlerine duyulan yüksek düzeyde güven, sağlık hizmet kalitesinin ve performansının da temel göstergelerinden biridir (Gille vd., 2015; Abelson, Miller ve Giacobeni, 2009; Ahnquist, Wamala ve Lindström, 2010; Gopichandran ve Chetlapalli, 2013: 2; Gilson, 2003: 1463).

Dünyayı etkileyen Ebola ve COVID-19 gibi pandemiler sırasında sağlık sisteminin sürdürülebilirliğinin özellikle

güven açısından önemli olduğu belirtilmiştir (Vinck, Pham, Bindu, Bedford ve Nilles, 2019: 529; Udow-Phillips ve Lantz 2020; Balog-Way ve McComas 2020: 7; Wong vd., 2021: 1148). Sağlık sistemlerine halkın güvenini sağlamak için öncelikle halkın güven düzeyinin ne olduğunu bilmek gerekir (Gille vd., 2021: 2). Pandemi sürecinde düzenli sağlık hizmetleri için azalan kapasiteler, artan tıbbi belirsizlikler, karar çatışmalarının ortaya çıkması ve pandemi nedeniyle değişen tedavi algoritmaları halkın sağlık sistemine olan güvenine yönelik açık tehditler oluşturmuştur (Armstrong ve Freiberg 2017: 1743; Udow-Phillips ve Lantz 2020: 432). Halkın sağlık sistemine duyduğu güvenin ölçülmesi; politika belirleyiciler, sağlık çalışanları ve araştırmacılar tarafından daha iyileştirilmiş sağlık çıktılarına ulaşmak amacıyla güvenilir bir sağlık sistemi kurma konusunda izleme ve değerlendirme olanağı sağlar (Ozawa ve Sripad, 2013: 10). Pandemi dönemde temel sağlık hizmetlerine yeterli erişimin olmaması, ülkenin sağlık sistemi üzerine binen yükün artması nedeniyle sağlık hizmet kalitesinin düşmesi, özellikle ileri yaş ve kronik hastalığı bulunan yüksek riskli, dezavantajlı ve savunmasız grupların bu hastalıktan daha fazla etkilenmesi sağlık hizmetleri sistemlerine duyulan güven düzeyi üzerinde doğrudan etkili olmuştur (Baker, 2020: 2374). Çalışmalar pandemi sürecinde sağlık sistemine duyulan güvenin, dünya genelinde çeşitli nüfus grupları ve bölgeler arasında farklılık gösterdiğine işaret etmektedir (Sloan vd., 2021: 5; Masters vd., 2021: 128; Büssing vd., 2021: 1673; Lindholt, Jørgensen, Bor ve Petersen, 2021: 1).

COVID-19 pandemi döneminde halkın sağlık sistemine olan güvenini ölçmek, uzun vadede etkin politikalar belirlenmesi açısından önemlidir. Literatüre bakıldığında Türkiye’de COVID-19 pandemi döneminde halkın sağlık sistemine duyduğu güvenin değerlendirildiği çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir (Güreşçi, 2020; Irmak ve Duğan, 2022; Bayburt, 2022). Bu çalışma ile literatürdeki bu eksiliğin giderilmesine katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Yöntem

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı COVID-19 pandemi döneminde sağlık sistemine duyulan güvenin çok boyutlu olarak değerlendirilmesidir. Sağlık sistemine duyulan güvenin sağlık hizmeti sunan kurumlar, sağlık profesyonelleri ve geri ödeme kurumları perspektifinden belirlenmesi, ulusal ölçekte uygun sağlık politikalarının geliştirilmesi açısından önemlidir.

Araştırmanın Türü

Çalışma tanımlayıcı tipte kesitsel bir durum saptama çalışmasıdır. Kesitsel araştırmalar olayların belirli bir zaman kesitinde incelendiği araştırmalardır. Durum saptama çalışmaları ise bir tek olay ya da durumun derinlemesine incelendiği, verilerin planlı ve sistematik bir biçimde toplandığı ve o olay ile ilgili gerçek hayatta neler olduğunun değerlendirildiği çalışmalardır (Çaparlar ve Dönmez, 2016; Davey, 1990).

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Balıkesir ilinin Bandırma ilçesinde yaşayan 18-65 yaş arası okur-yazar yetişkin bireyler, örneklemini ise ilçe merkezinde yaşayan ve çalışmaya katılmaya gönüllü olan 18-65 yaş arası 393 katılımcı oluşturmuştur. Bandırma Belediyesi’ne göre ilçenin 2020 yılındaki nüfusu 158.857’dir. Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2004) %95 güven düzeyi ve %5 hata payıyla 384 kişilik örneklem büyüklüğünün yeterli olduğunu belirtmiştir

Veri Toplama Araçları

Araştırmada verilerin toplanması için “Sağlık Hizmetleri Sistemi Çok Boyutlu Güven Ölçeği” ve “Kişisel Bilgi Formu” kullanılmıştır. “Sağlık Hizmetleri Sistemi Çok Boyutlu Güven Ölçeği”, Egede ve Ellis (2008) tarafından geliştirilmiş, Dinç, Korkmaz ve Karabulut (2013) tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Ölçek; sağlık hizmeti sunan profesyonellere duyulan güven alt boyutunu içeren 10 ifade, sağlık hizmetlerinin maliyetini karşılayan kişi/kurumlara güven alt boyutunu içeren 4 ifade ve sağlık hizmeti veren kurum/kuruluşlara güven alt boyutunu içeren 3 ifade, toplamda 3 alt boyut ve 17 ifadeden oluşmaktadır. Ölçek 5’li Likert tipte tasarlanmıştır. Dinç ve diğerleri (2013) ölçeğin Türkçe’ye uyarlama çalışmasında Cronbach Alfa güvenilirliğini, bütüne ilişkin 0.87, sağlık hizmeti sunan profesyonellere güven alt boyutu için 0.91, sağlık hizmetlerinin maliyetini karşılayan kişi/kurumlara güven alt boyutu için 0.82 ve sağlık hizmeti veren kurum/kuruluşlara (hastane vb) güven için 0.61 olarak tespit edilmiştir (Egede ve Ellis 2008; Dinç vd., 2013). Kişisel Bilgi Formunda ise bireylerin; yaş,

cinsiyet, eğitim durumu, medeni durum, sosyal güvencesi, çalışma ve gelir düzeyi, pandemi döneminde koronavirüs tedavisi alma, koronavirüs aşısı olma, koronavirüs açısından riskli olarak tanımlanan bir kronik hastalık varlığı ve pandemi sürecinde ihtiyaç duyduğu anda sağlık sistemine erişim sağlayabilme ile ilgili olmak üzere toplamda 12 soruya yer verilmiştir.

Verilerin Analiz Edilmesi

“Sağlık Hizmetleri Sistemine Çok Boyutlu Güven Ölçeği”ne verilen cevaplar en olumlu seçenekten (1=kesinlikle katılmıyorum, 2=katılmıyorum, 3= kararsızım, 4=katılıyorum, 5=kesinlikle katılıyorum) en olumsuz seçeneğe doğru kodlanmıştır. Ölçeğin 4 ve 15. maddeleri ters puanlı olduğu için bu maddeler ters kodlama ile ifade edilmiştir. Kodlama işlemi için Microsoft Excel Programı kullanılmıştır. Veri analizi NCSS (Number Cruncher Statistical System) 2007 (Kaysville, Utah, USA) programı kullanılarak yapılmıştır. Araştırmada veri analizi öncesinde kullanılacak yöntemle karar vermek amacıyla normallik dağılımına bakılmıştır. Elde edilen verilerin normalliğin göstergesi olarak çarpıklık ve basıklık katsayısı değerleri dikkate alınmaktadır (Tabachnick ve Fidell, 2000). Ölçeğin toplam çarpıklık ve basıklık değerleri Tablo 3’te belirtilmiştir. Çalışma verilerinin değerlendirilmesinde; ortalama, standart sapma, frekans, oran, medyan, minimum, maksimum tanımlayıcı istatistiksel metotlarından faydalanılmıştır. Niceliksel veriler Shapiro-Wilk testi ve grafiksel değerlendirmeler ile normal dağılıma uygunlukları açısından sınanmış, normal dağılım gösteren verilerin iki grup karşılaştırmalarında Student t testinden, üç ve üzeri grupların karşılaştırmalarında One-way ANOVA testinden ve ikili karşılaştırmalarında ise Bonferroni testinden faydalanılmıştır. Normal dağılım göstermeyen verilerin üç ve üzeri grup karşılaştırmalarında ise Kruskal Wallis testinden ve ikili karşılaştırmalarında Bonferroni-Dunn testinden faydalanılmıştır. İstatistiksel anlamlılık düzeyi $p < 0,05$ olarak değerlendirilmiştir. Alfa katsayısının değerlendirilmesinde aşağıdaki ölçütten yararlanılmıştır (Karagöz, 2014: 698):

0.0 < 0.40 arasında ise ölçeğin güvenilir olmadığı

0.40 < 0.60 arasında ise ölçeğin düşük güvenilirlikte olduğu

0.60 < 0.80 arasında ise ölçeğin oldukça güvenilir olduğu

0.80 < 1.00 arasında ise ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğu kabul edilmektedir.

Araştırmanın Etik Yönü

Çalışmanın için Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu’ndan (13.06.2022 tarihli ve 2022-06/74 sayı) izin ve ölçek kullanım izni alınmıştır. Çalışmada kullanılacak verilerin toplanması için gerekli izinler alındıktan sonra 01.08.2022-31.12.2022 tarihleri arasında Bandırma ilçe merkezinde yaşayan, okur-yazar, 18 yaş üstü ve çalışmaya katılmaya gönüllü bireyler üzerinden veriler toplanmıştır.

Araştırmanın Kısıtlılıkları

Çalışma 01.08.2022-31.12.2022 tarihleri arasında Bandırma ilçe merkezinde yaşayan ve çalışmaya katılmaya gönüllü bireylerle sınırlıdır. Çalışmanın diğer bir kısıtı çalışmaya katılmaya gönüllü olan yaş grubunun ağırlıklı olarak 18-25 genç yaş grubundan oluşmasıdır.

Bulgular

Tablo 1’de araştırmaya katılan bireylerin tanımlayıcı özelliklerine yer verilmiştir.

Tablo 1: Katılımcıların Tanımlayıcı Özelliklerinin Dağılımı

		n	%
Yaş (yıl)	18-25 yaş	238	60,5
	26-45 yaş	106	27,0
	46-55 yaş	35	8,9
	≥56 yaş	14	3,6
Cinsiyet	Kadın	218	55,5
	Erkek	175	44,5
Medeni durum	Evli	100	25,4
	Bekar	293	74,6

Eğitim durumu	İlköğretim	23	5,9
	Ortaöğretim	66	16,7
	Ön lisans	69	17,6
	Lisans	223	56,7
	Lisansüstü	12	3,1
Çalışma durumu	Evet	187	47,6
	Hayır	206	52,4
Gelir durumu	Gelir giderden az	160	40,7
	Gelir gidere eşit	140	35,6
	Gelir giderden fazla	93	23,7
Sosyal güvence durumu	Var	323	82,2
	Yok	70	17,8

Tablo 1'e göre katılımcıların %55,5'i kadın, %60,5'i 18-25 yaş aralığında, %74,6'sı bekâr, %56,7 lisans mezunu, %82,2'si sosyal güvenceye sahip, %52,4'ü herhangi bir işte aktif çalışmamaktadır. Buna ek olarak katılımcıların %40,7'si gelirinin giderden az, %35,6'sı ise gelirinin gidere eşit olduğunu belirtmiştir.

Tablo 2'de katılımcıların COVID-19'a ilişkin özelliklerinin dağılımı yer almaktadır.

Tablo 2: Katılımcıların COVID-19 Özelliklerinin Dağılımı

		Sayı (n)	Yüzde (%)
Pandemi sürecinde koronavirüs tedavisi alma durumu	Koronavirüse hiç yakalanmadım	241	61,3
	Koronavirüs temashı olma nedeniyle evde izolasyonda kaldım, tedavi almadım	54	13,8
	Koronavirüs ilaç tedavisini hastanede yatarak geçirdim	9	2,3
	Koronavirüs ilaç tedavisini evde izolasyon altında aldım	43	10,9
	Koronavirüs için evde izolasyonda kaldım, ilaç kullanmadım	46	11,7
COVID-19 aşısı olma durumu	Evet	353	89,8
	Hayır	40	10,2
Pandemi sürecinde koronavirüs ile ilgili herhangi bir test yaptırma durumu	Evet	239	60,8
	Hayır	154	39,2
Koronavirüs için riskli olarak belirlenen bir kronik hastalık olma durumu	Evet	55	14,0
	Hayır	338	86,0
Pandemi sürecinde ihtiyaç duyulduğunda sağlık sistemine erişim sağlayabilme durumu	Evet	309	78,6
	Hayır	84	21,4
COVID-19 pandemi döneminde genel olarak sağlık hizmetleri sistemine güven düzeyi	Düşük düzeyde güven	81	20,6
	Orta düzeyde güven	259	65,9
	Yüksek düzeyde güven	53	13,5

Tablo 2'ye göre katılımcıların %61,3'ü koronavirüse hiç yakalanmamış, %14'ü koronavirüs için riskli olarak belirlenen bir kronik hastalığı bulunduğunu belirtmiş, %89,8'i COVID-19 aşısı yaptırmış ve %65,9'u pandemi döneminde sağlık sistemine orta düzeyde güven duyduğunu ifade etmiştir.

Tablo 3'te "Sağlık Hizmetleri Sistemi Çok Boyutlu Güven Ölçeği" Puanlarının Dağılımı yer almaktadır.

Tablo 3: Sağlık Hizmetleri Sistemi Çok Boyutlu Güven Ölçeği Puanlarının Dağılımları

	Soru sayısı	Min-Mak (Medyan)	Ort±Ss	Cronbach's Alpha	Çarpıklık	Basıklık
Sağlık hizmeti sunan profesyonellere güven	10	10-50 (35)	33,68±7,01	0,882	-0,732	1,494
Sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven	4	4-20 (12)	12,44±3,57	0,837	-0,186	0,254
Sağlık hizmeti veren kurum/kuruluşlara güven	3	3-15 (9)	9,09±2,59	0,680	-0,314	0,029
Toplam	17	17-85 (57)	55,21±11,30	0,908	-0,601	1,380

"Sağlık Hizmetleri Sistemi Çok Boyutlu Güven Ölçeği" toplam puanları 17 ile 85 arasında değişmekte olup, ortalama 55,21±11,30 olarak saptanmıştır. Ölçeğin Cronbach's Alpha katsayıları sırasıyla genel ölçek için 0,908, alt boyutlar için sırasıyla 0,882; 0,837 ve 0,682 bulunmuştur. Ölçeğin toplamı için Çarpıklık (Skewness) değeri (-0,601) ve Basıklık (Kurtosis) değeri (1,380) olarak hesaplanmıştır.

Tablo 4'te katılımcıların tanımlayıcı özelliklerine göre sağlık hizmetleri sistemi çok boyutlu güven ölçeği puanlarının değerlendirme sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4: Tanımlayıcı Özelliklere Göre Sağlık Hizmetleri Sistemi Çok Boyutlu Güven Ölçeği Puanlarının Değerlendirmesi

			Sağlık hizmeti sunan profesyonellere güven		Sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven		Sağlık hizmeti veren kurum/kuruluşlara güven		Toplam	
			Min-Mak (Medyan)	Ort±Ss	Min-Mak (Medyan)	Ort±Ss	Min-Mak (Medyan)	Ort±Ss	Min-Mak (Medyan)	Ort±Ss
Yaş (yıl)	18-25 yaş	238	10-50 (35)	33,93±6,75	4-20 (13)	12,84±3,40	3-15 (9)	9,27±2,53	17-85 (58)	56,05±10,99
	26-45 yaş	106	17-48 (33)	33,33±5,72	4-19 (12)	11,83±3,13	3-15 (9)	8,86±2,45	26-79 (54)	54,02±9,11
	46-55 yaş	35	11-50 (36)	32,94±10,72	4-20 (13)	11,97±5,07	3-15 (9)	8,66±3,51	18-85 (57)	53,57±17,25
	≥56 yaş	14	13-48 (33,5)	33,79±9,17	6-20 (10)	11,36±4,31	5-12 (9)	8,93±1,90	28-80 (54,5)	54,07±12,88
	^a p		0,538		0,029*		0,241		0,138	
Cinsiyet	Kadın	218	10-50 (34,5)	33,78±6,76	4-20 (12)	12,49±3,52	3-15 (9)	9,06±2,66	17-85 (57)	55,33±11,11
	Erkek	175	10-50 (35)	33,55±7,33	4-20 (12)	12,38±3,64	3-15 (9)	9,14±2,51	17-83 (56)	55,07±11,55
	^b p		0,757		0,754		0,769		0,823	
Medeni durum	Evli	100	11-50 (33)	32,98±7,52	4-20 (12)	11,73±3,78	3-15 (9)	8,75±2,62	18-85 (54)	53,46±11,74
	Bekar	293	10-50 (35)	33,91±6,83	4-20 (13)	12,68±3,47	3-15 (9)	9,21±2,57	17-85 (57)	55,81±11,10
	^b p		0,250		0,021*		0,124		0,073	
Eğitim durumu	İlköğretim	23	23-50 (35)	35,04±6,98	6-20 (12)	12,13±4,28	3-15 (10)	9,70±2,88	37-85 (55)	56,87±11,42
	Ortaöğretim	66	11-50 (33)	32,36±8,15	4-20 (11,5)	11,41±3,46	3-13 (8)	8,33±2,56	18-80 (53,5)	52,11±12,78
	Ön lisans	69	10-50 (35)	33,26±8,54	4-20 (13)	12,81±3,99	3-15 (9)	9,29±2,94	17-85 (56)	55,36±13,83
	Lisans	223	10-50 (35)	34,03±6,13	4-20 (13)	12,73±3,34	3-15 (9)	9,26±2,45	17-83 (58)	56,03±9,98
	Lisansüstü	12	22-46 (33,5)	34,08±5,88	7-16 (10)	11,17±3,41	6-10 (8,5)	7,83±1,53	36-63 (53)	53,08±7,10

	^a p		0,708		0,038*		0,011*		0,120	
Çalışma durumu	Evet	187	10-50 (33)	32,80±7,41	4-20 (12)	11,88±3,52	3-15 (9)	8,71±2,73	17-83 (54)	53,39±11,47
	Hayır	206	10-50 (35)	34,47±6,55	4-20 (13)	12,95±3,55	3-15 (9)	9,45±2,41	17-85 (58)	56,86±10,90
	^b p		0,019*		0,003**		0,005**		0,002**	
Gelir durumu	Gelir giderden az	160	10-50 (34)	33,22±6,73	4-20 (12)	11,86±3,55	3-15 (9)	9,04±2,71	17-85 (56)	54,13±11,13
	Gelir gidere eşit	140	10-48 (35)	34,15±7,00	4-20 (13)	12,90±3,54	3-15 (9)	9,25±2,38	17-82 (58)	56,30±11,52
	Gelir giderden fazla	93	11-50 (35)	33,75±7,52	4-20 (13)	12,74±3,54	3-15 (9)	8,95±2,69	18-83 (57)	55,44±11,19
	^c p		0,515		0,027*		0,648		0,245	
Sosyal güvence durumu	Var	323	10-50 (35)	33,88±7,14	4-20 (12)	12,50±3,65	3-15 (9)	9,14±2,62	17-85 (57)	55,52±11,47
	Yok	70	10-50 (33)	32,76±6,38	4-20 (12)	12,16±3,18	3-15 (9)	8,87±2,47	17-85 (53,5)	53,79±10,45
	^b p		0,227		0,465		0,428		0,245	

^aKruskal Wallis Test, ^bStudent t Test, ^cOneway ANOVA Test, * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

Tablo 4'e göre yaş ile sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir farklılık saptanmıştır ($p=0,029$; $p < 0,05$). Anlamlı farklılığın gruplar arasındaki kaynağını saptamak amacıyla yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda; 18-25 yaş grubunun güven düzeyi 26-45 yaş grubundan yüksek bulunmuştur ($p=0,042$; $p < 0,05$). Medeni duruma göre sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir farklılık saptanmış olup ($p=0,021$; $p < 0,05$); bekar katılımcıların güven düzeyi evlilerden yüksek bulunmuştur. Eğitim durumuna göre sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven puanları arasında ise benzer şekilde anlamlı bir farklılık tespit edilmiş olup ($p=0,038$; $p < 0,05$), lisans mezunu katılımcıların güven düzeyi ortaöğretim mezunlarından daha yüksek bulunmuştur ($p=0,045$; $p < 0,05$). Diğer yandan eğitim durumuna göre sağlık hizmeti veren kurum/kuruluşlara güven puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık saptanmış ($p=0,011$; $p < 0,05$), ön lisans ve lisans mezunu katılımcıların güven düzeyi ortaöğretim mezunlarından yüksek bulunmuştur (sırasıyla $p=0,043$; $p=0,041$; $p < 0,05$). Çalışma durumuna göre sağlık hizmeti sunan profesyonellere güven puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık saptanmış olup ($p=0,019$; $p < 0,05$), çalışan katılımcıların güven düzeyi çalışmayanlardan düşük bulunmuştur. Buna ek olarak çalışmada geliri giderine eşit olan katılımcıların güven düzeyi, geliri giderinden az olan katılımcılardan yüksek bulunmuştur ($p=0,035$; $p < 0,05$). Çalışmada koronavirüs için riskli olarak belirlenen bir kronik hastalığın bulunma durumuna göre sağlık hizmeti veren kurum/kuruluşlara güven puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık saptanmış olup ($p=0,037$; $p < 0,05$), kronik hastalığı olan katılımcıların güven düzeyi hastalığı olmayanlardan düşük bulunmuştur. Diğer değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık saptanamamıştır.

Tartışma ve Sonuç

COVID-19 pandemi döneminde sağlık sistemine güven durumunun çok boyutlu olarak değerlendirilmesi amacıyla yapılan bu çalışmada; halkın sağlık sistemine duyduğu güvenin orta düzeyde olduğu, katılımcıların çoğunun COVID-19'a hiç yakalanmadığı ve büyük bir kısmının aşı yaptırdığı tespit edilmiştir. Çalışmada, genç yaş grubu ile ön lisans ve lisans mezunlarının sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kuruma güven düzeyinin daha yüksek olduğu bulunmuştur. Buna ek olarak herhangi bir kronik hastalığı bulunan katılımcıların sağlık sistemine güven düzeyinin daha düşük olduğu saptanmıştır. Türkiye'de pandemi döneminde sağlık sistemine duyulan güven düzeyinin tespit edilmesi amacıyla yapılan çalışmaların sınırlı olduğu ve bu nedenle tartışma alanının da kısıtlı olduğu dikkat çekmektedir. Pandemi öncesi Türkiye'de 18 yaş üzeri 410 katılımcı ile yürütülen bir çalışmada, bireylerin sağlık sistemine duyduğu güvenin alt-orta düzeyde olduğu görülmüştür (Yeşiloğlu, 2020: 26). Benzer şekilde pandemi öncesi dönemde Ankara'da 18-65 yaş arası okur-yazar 493 yatan hasta üzerinde yürütülen bir çalışmada, hastaların sağlık hizmetlerine duyduğu güvenin ortanın üzerinde olduğu belirlenmiştir (Usta, 2016: 26). COVID-19 salgını sırasında 27 Avrupa ülkesinde sağlık sistemine duyulan

güvenin yordayıcılarının incelendiği bir çalışmada, çoğu katılımcının sağlık sistemine güvenme eğiliminde olduğu (%79) tespit edilmiştir (Beller, Schäfers, Haier, Geyer ve Epping, 2022: 1). Pandemi döneminde Norveç'te sağlık sistemine güven düzeyinin %77 olduğu tespit edilmiştir (Stewart, 2020). Sağlık sistemine yüksek güvenin COVID-19 kısıtlamalarına uyma maliyetlerini azalttığı görülmüştür (Costa-Font ve Vilaplana-Prieto, 2023: 1). Benzer şekilde, İran'da yapılan bir çalışmada, sağlık sistemine duyulan güvenin, COVID-19 aşısı olma isteği ile pozitif ilişkili olduğu, sağlık sistemine olan güven arttıkça, COVID-19 aşısı olma isteklerinin de arttığı saptanmıştır. Sağlık sistemine duyulan güvenin artması, sağlık sisteminin (çalışanlar ve kurumlar) daha iyi sağlık hizmetlerine yönelik çalışmalarında profesyonel ve özverili olduğunun bir göstergesidir (Ahorsu vd., 2022: 1). Diğer yandan çok sayıda Avrupa ülkesini kapsayan bir çalışmada katılımcıların %45,4'ünün hükümete güvenmediği, %43,8'inin hükümetin vatandaşlarıyla ilgileneceğine inandığı tespit edilmiştir (O'Hara, Rahim ve Shi, 2020: 1). Çalışmada halkın sağlık sistemine duyduğu güvenin orta düzeyde çıkmasında, pandeminin getirdiği belirsizlik ortamından kaynaklanan korku ve endişelerin önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. Türkiye'de pandeminin yayılmasını önlemek amacıyla uygulanan kısıtlayıcı önlemlerle birlikte, belirsizlik ortamında bireyler sevdiklerini kaybetme korkusu yaşamıştır. Türkiye sağlık sisteminin tedavi ağırlıklı bir yapıya sahip olması ve kapsayıcı genel sağlık sigortasının bulunması nedeniyle pandemi sürecinde dünyanın pek çok ülkesinde yaşanan hastane yatağı, ventilatör, tıbbi cihaz ve sarf malzeme sıkıntısı yaşanmamıştır. Pandemi sürecinde Sağlık Bakanlığı bilimsel veriler eşliğinde gerekli önlemleri almaya çalışmış ve halkı aydınlatmıştır. Güreşçi (2020: 63), pandemi sürecinde siyasi iradenin önemine vurgu yaparak, COVID-19 Bilim Kurulu tarafından önerilen bilimsel kararlara siyasi iradenin büyük bir istikrarla uyması sonucunda kriz yönetimi ve iletişimi konusunda Türkiye için büyük başarılar elde edildiği vurgulanmıştır. Buna karşın Irmak ve Duğan (2022: 1)'in COVID-19 pandemi sürecinde Sağlık Bakanı ve Bakanlığın iletişim stratejilerini güven unsuru bağlamında inceledikleri çalışmada, Sağlık Bakanlığı'nın pandemi sürecinde kurumsal internet sitesi üzerinden verilen bilgilerin yeterli, ikna edici ve açıklayıcı düzeyde olmadığı, Sağlık Bakan'ının açıklamaları için şahsi sosyal medya hesaplarını kullanmasının etkin iletişim açısından faydalı gözükmesiyle birlikte, Sağlık Bakanlığı'nın kurumsal internet kimliğini zayıflattığı tespit edilmiştir.

Çalışmada cinsiyet ile sağlık hizmetlerine ilişkin çok boyutlu güven ölçeği ve alt boyutları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık saptanamamıştır. COVID-19 pandemi sürecinde Avrupa ülkelerini kapsayan bir çalışmada, kadınların sağlık hizmetleri sistemine güven düzeyinin daha düşük olduğu tespit edilmiştir (Beller vd., 2022: 1). Yeşiloğlu (2020: 29)'nun çalışmasında erkek katılımcıların sağlık hizmeti sunan profesyonellere güven duygusunun daha yüksek olduğu belirlenmiş ancak yapılan ileri analizde anlamlılık doğrulanamamıştır. 53 Avrupa ülkesinden 106,497 katılımcı ile yürütülen bir çalışmada, pandemi sürecinde kadınların endişe ve depresyon puanlarının erkeklerden daha yüksek olduğu, hükümete güvenmeyen erkekler arasında katı politikalar uygulanmasındaki artışın depresyon ile ilişkili olduğu, hükümete şiddetle güvenmeyen kadınlarda ise hükümet tarafından uygulanan politikaların katılığı ile endişe ve depresyon endeksi arasında ters U şeklinde bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir (O'Hara vd., 2020: 1). Galasso ve diğerlerinin (2020: 27285) Avustralya, Avusturya, Fransa, Almanya, İtalya, Yeni Zelanda, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yürüttükleri çalışmada, kadınların salgını çok ciddi bir sağlık sorunu olarak algılama, kısıtlama önlemlerini kabul etme ve bunlara uyma olasılığının daha yüksek olduğu, kadınların liderliğindeki ülkelerin pandemiye daha etkili bir şekilde yanıt verdiği ve bu nedenle toplumsal cinsiyete dayalı halk sağlığı politikalarının benimsenmesinin faydalı olabileceği belirtilmiştir. Bu konu ile ilgili çıkarımlar yapabilmek için her iki cinsiyet üzerinde ileri düzey çalışmaların yapılması faydalı olabilir.

Çalışmada 18-25 genç yaş grubunun sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven düzeyinin, 26-45 yaş katılımcılardan daha yüksek olduğu bulunmuştur. Karabük ilinde pandemi öncesi dönemde yürütülen bir çalışmada, araştırma bulgularıyla uyumlu şekilde, yaş ilerledikçe sağlık hizmetleri sistemine duyulan güvenin azaldığı tespit edilmiştir (Yeşiloğlu, 2020: 27). Çok sayıda Avrupa ülkelerini kapsayan bir çalışmada, orta yaş ve ileri yaş olmanın düşük güven seviyesiyle anlamlı düzeyde ilişkili olduğu bulunmuştur (Beller vd., 2022: 1). Bu sonuç, genç yaş grubunun COVID-19 riskinin daha düşük olması nedeniyle daha az stres yaşamaya kaynaklı

güven düzeyinin daha yüksek olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca 18-25 yaşları bireylerin eğitim hayatını tamamlayıp iş hayatına yeni giriş yapmanın heyecanını yaşadığı bir dönem olduğu için sağlık hizmet maliyetini karşılayan kişi/kurumlara daha ileri yaş gruplarına kıyasla daha yüksek düzeyde güven duymalarının olağan bir durum olduğunu düşündürmektedir. Çalışmada bekar katılımcıların sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven puanları evli olanlardan yüksek bulunmuştur. COVID-19 pandemi sürecinde Avrupa ülkelerinde yapılan bir çalışmada, yalnızlığın sağlık hizmetleri sistemine daha düşük güven düzeyi ile anlamlı ilişkili olduğu tespit edilmiştir (Beller vd., 2022: 1). Bekarların genellikle yalnız yaşamalarının ve evlilere nazaran sağlık hizmetinden beklentilerinin nispeten daha düşük olmasının bu duruma etken olabileceği düşünülmektedir. İleri düzey araştırmalarla bu konunun derinlemesine araştırılması faydalı sonuçlar elde edilmesini sağlayabilir.

Çalışmada eğitim durumuna göre sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven puanları karşılaştırıldığında, lisans mezunu katılımcıların güven düzeyinin ortaöğretim mezunlarından yüksek olduğu bulunmuştur. Buna ek olarak ön lisans ve lisans mezunu katılımcıların sağlık hizmeti veren kurum/kuruluşlara güven düzeyi ortaöğretim mezunlarından yüksek bulunmuştur. Pandemi öncesi dönemde Türkiye’de yapılan bir çalışmada eğitim durumuna göre sağlık hizmet maliyetini karşılayan kişi/kuruma duyulan güven arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir (Yeşiloğlu, 2020: 29). Ankara’da pandemi öncesi dönemde yapılan bir çalışmada, araştırma bulgularının aksine eğitim düzeyi yükseldikçe sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven düzeyinin düştüğü tespit edilmiştir (Usta, 2016: 29). COVID-19 pandemi sürecinde Avrupa ülkelerini kapsayan bir çalışmada, eğitim düzeyinin düşük olmasının sağlık hizmetleri sistemine daha düşük güven seviyesiyle ilişkili olduğu bulunmuştur (Beller vd., 2022: 1). Eğitim seviyesi yükseldikçe, sağlık hizmetinden beklentilerin daha net bir şekilde ortaya konulması ve sağlık hizmeti sunan kurumlarla birlikte sağlık profesyonelleriyle daha etkin bir iletişim kurulmasına olan katkısı ve bu durumun güven duygusu üzerinde olumlu bir etkiye neden olmasıyla açıklanabilir.

Çalışmada geliri giderine eşit olan katılımcıların sağlık hizmeti maliyetini karşılayan kişi/kuruma güven düzeyinin, geliri giderinden az olan katılımcılara kıyasla daha yüksek bulunmuştur. Pandemi dönemlerinde mali sıkıntı yaşayan bireylere ekonomik olarak destek verilmesi güven duygusunu artırabilir (Leibrecht ve Scharler 2020: 91). Yeşiloğlu (2020: 29)’nun çalışmasına benzer şekilde gelir düzeyini düşük olarak bildiren katılımcıların sağlık hizmet maliyetini karşılayan kişi/kurumlara güven alt boyutu puan ortalamasının daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Beller ve diğerlerinin (2022: 1) çalışmasında COVID-19 pandemi sürecinde gelir sıkıntısı yaşayan bireylerin sağlık sistemine duydukları güven düzeyinin daha düşük olduğu bulunmuştur. Gelirin bireylerin hayatını idame ettirebilmesi için ihtiyaç duyulan faktörlerden biri olması nedeniyle, bireylerin özellikle pandemi döneminde ihtiyaç duydukları sağlık hizmetlerinden gerekli durumlarda doğrudan cepten ödeme yaparak faydalanabilmesi önemli bir avantajdır. Bununla birlikte yeterli ödeme gücü olmayan bireylerin devlet kurumları tarafından desteklenmesi, olumlu bir güven duygusunun oluşmasına katkı sağlayabilir.

Çalışmada sağlık hizmeti sunan kurum/kuruluşlara güven düzeyinin orta düzeyde olduğu, kronik hastalığı bulunan katılımcıların sağlık hizmeti veren kurum/kuruluşlara güven düzeyinin, hastalığı olmayan katılımcılardan düşük bulunduğu tespit edilmiştir. Hastaların, hastanelerin krizlerle nasıl başa çıktığını yakından izlediği, etik davranış ve sosyal sorumluluk temelinde verdikleri sözleri yerine getirmenin temelinde güven duygusunun geliştiği, bu nedenle pandemi döneminde hastanelerin hasta sadakatini korumak ve hastane işlevlerinin sürdürülebilirliğini sağlamak için güvenlik önlemlerinin, güvenlik protokollerinin ve bakım kültürünün zamanında ve şeffaf bir şekilde sunulmasına odaklanması gerektiği belirtilmiştir (Cado, 2022: 2). Ankara’da pandemi öncesi dönemde yürütülen bir çalışmada, kronik hastalığı bulunan bireylerin sağlık hizmetinin maliyetini karşılayan kişi/kuruma duydukları güvene ilişkin puan ortalamaları, kronik hastalığı bulunmayan katılımcılara kıyasla daha yüksek bulunmuştur (Usta, 2016: 29). Ermenistan’da pandemi döneminde yapılan bir çalışmada, COVID-19 kaynaklı semptomlara tedavi arama davranışı ile sağlık sistemine duyulan güven arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu, sağlık sistemine duyulan yüksek güvenin COVID-19 hastalığının ilk belirtilerinin ortaya çıkması durumunda profesyonel tıbbi yardım arama olasılığını artırdığı

saptanmıştır (Antinyan vd., 2021: 9). Makedonya Üsküp'te yer alan bir göz hastanesinde COVID-19 sırasında en iyi uygulamalar üzerine yürütülen bir çalışmada, pandeminin başlangıcında ertelenmeden uygulanan ve deneyimlere odaklanan bir acil durum planıyla hastanenin, hastalar üzerinde güven duygusu oluşturarak memnun etmeyi başardığı ve hastaların %40'ını güven duygusu sayesinde sadık hasta grubuna dahil ettiği tespit edilmiştir (Cado, 2020: 107). Avrupa ülkelerini kapsayan bir çalışmada, COVID-19 pandemi sürecinde genel sağlık durumunu kötü olarak algılayan bireylerin sağlık hizmetleri sistemine duyulan daha düşük güven seviyeleri ile anlamlı bir şekilde ilişkili olduğu görülmüştür (Beller vd., 2022: 1). Sağlık hizmetleri sistemlerine duyulan güvenin, COVID-19 salgını sırasında hareketliliği ve uyumluluğu nasıl etkilediği ile ilgili Avrupa'da yer alan 38 ülkenin 621 bölgesini kapsayan bir çalışmada, düşük sağlık hizmetleri güven düzeyine sahip toplumların başlangıçta evde kalma konusunda daha hızlı tepki gösterdiği, diğer yandan, sağlık sistemine güveni daha yüksek olan bölgelerin, güveni düşük olan bölgelere kıyasla, hükümetin vatandaşlarına zorunlu yolculuklar dışında evden çıkmamalarını zaruri kıldığı durumlarda, hareketliliği azaltma olasılığının daha yüksek olduğu görülmüştür (Chan vd., 2020: 1).

Çalışma sonuçları pandemi gibi acil sağlık durumlarına yönelik hazırlıklarda güven inşa etmenin önemini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, pandemilerde sağlık sisteminin işleyişini sürdürmek amacıyla, halk sağlığı ve kamu güveni açısından üç temel konunun ele alınması önerilmiştir: Birincisi, karşılanmayan sağlık ihtiyacı oluşumunun en aza indirilmesi, ikincisi genel sağlık okuryazarlığı düzeyinin artırılması, üçüncüsü ise tedavi algoritmalarının dikkatli bir şekilde planlanması ve uyarlanmasıdır (Ivanyi vd., 2021). Karşılanmayan sağlık ihtiyaçları, daha yüksek düzeyde zihinsel sıkıntı ve ileri yaş gibi tıbbi açıdan savunmasız alt gruplar ile daha yüksek düzeyde yalnızlık ve mali zorluklar yaşayan, sosyal ve ekonomik açıdan savunmasız grupları daha yüksek düzeyde etkilemektedir. Bu savunmasız alt gruplar COVID-19'a yakalanma ve COVID-19 ile ilgili olumsuz sonuçlar yaşama konusunda daha risk altında olduğu için, bu gruplarda daha hedefe yönelik önleme ve müdahale çabaları uygulanmalıdır. Çalışma sonuçlarından hareketle; pandemi dönemlerinde sağlık sistemine duyulan güven düzeyinin bölgesel olarak ölçülmesi ve özellikle düşük güven düzeyi üzerinde etkili olan faktörlerin belirlenerek, bu alanlara yönelik politikalar geliştirilmesi önerilmektedir. Buna ek olarak Türkiye'de farklı bölgelerde, farklı örneklem grupları üzerinden daha geniş kapsamlı çalışmaların yapılması sağlık politikalarına yönelik ileri düzey çıkarımlarda bulunulmasına katkı sağlayabilir.

Kaynaklar

- Abelson, J., Miller, F. A. ve Giacomini, M. (2009). "What does it mean to trust a health system? A qualitative study of Canadian health care values". *Health Policy*, 91 (1), 63-70. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2008.11.006>.
- Ahnquist, J., Wamala, S.P. ve Lindström, M. (2010). "What has trust in the health-care system got to do with psychological distress? Analyses from the national swedish survey of public health". *International Journal for Quality in Health Care*, 22 (4), 250-258. <https://doi.org/10.1093/intqhc/mzq024>.
- Ahorsu, D. K., Lin, C. Y., Yahaghai, R., Alimoradi, Z., Broström, A., Griffiths, M. D., Pakpour, A. H. (2022). "The mediational role of trust in the healthcare system in the association between generalized trust and willingness to get COVID-19 vaccination in Iran". *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 18 (1), 1-8. <https://doi.org/10.1080/21645515.2021.1993689>.
- Anand, T. N. ve Kutty, V. R. (2015). "Development and testing of a scale to measure trust in the public healthcare system". *Indian Journal of Medical Ethics*, 12 (3), 149-157. <https://doi.org/10.20529/IJME.2015.044>.
- Antinyan, A., Bassetti, T., Corazzini, L. ve Pavesi, F. (2021). "Trust in the healthcare system and COVID-19 treatment". *Frontiers in Psychology*, 12, 643758. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.643758>.
- Armstrong, K. ve Freiberg, A. A. (2017). "Challenges and opportunities in disclosing financial interests to patients". *JAMA*, 317 (17), 1743-1744. <https://doi.org/10.1001/jama.2017.2656>.
- Baker, D.W. (2020). "Trust in health care in the time of COVID-19". *JAMA*, 234 (23), 2373-2375. <https://doi.org/10.1001/jama.2020.23343>.
- Balog-Way, D. H. P., McComas, K. A. (2020). "COVID-19: reflections on trust, tradeoffs, and preparedness". *Journal of Risk Research*, 23, 838-848. <https://doi.org/10.1080/13669877.2020.1758192>
- Bárcena, A., Cimoli, M., García-Buchaca, R., Yáñez, L.F. ve Pérez, R. (2018). *The 2030 agenda and the Sustainable Development Goals. An opportunity for Latin America and the Caribbean*. Santiago: United Nations publication.
- Bayburt, B. (2022). Kriz döneminde güven duygusu: COVID-19 pandemisi örneği. *Oğuzhan Sosual Bilimler Dergisi*, 4 (1), 16-30.
- Beller, J., Schäfers, J., Haier, J., Geyer, S. ve Epping, J. (2022). "Trust in Healthcare during COVID-19 in Europe: vulnerable groups trust the least". *Journal of Public Health*, 1-10. <https://doi.org/10.1007/s10389-022-01705-3>.
- Büssing, A., Recchia, D. R., Hübner, J., Walter, S., Büntzel, J., Büntzel, J. (2021). "Tumor patients' fears and worries and perceived changes of specific attitudes, perceptions and behaviors due to the COVID-19 pandemic are still relevant". *Journal of Cancer Research and Clinical Oncology*, 147 (6), 1673-1683. <https://doi.org/10.1007/s00432-021-03573-y>
- Cado, V. (2020). "Positive patient experience in eye care during COVID19: A case from Eye Hospital Sistina Oftalmologija". *Journal of Patient Experience*, 7, 103-111. <https://doi.org/10.35680/2372-0247.1474>.
- Cado, V. (2022). "Trust as a factor for higher performance in healthcare: COVID 19, digitalization, and positive patient experiences". *IJQHC Communications*, 2(2), 1-3. <https://doi.org/10.1093/ijcoms/lyac011>
- Chan, H. F., Brumpton, M., Macintyre, A., Arapoc, J., Savage, D. A., Skali, A., Stadelmann, D. ve Torgler, B. (2020). "How confidence in health care systems affects mobility and compliance during the COVID-19 pandemic". *PLoS One*, 15(10), e0240644. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0240644>.
- Costa-Font, J. ve Vilaplana-Prieto, C. (2023). "Trusting the health system and COVID 19 restriction compliance". *Economics and Human Biology*, 49, 101235. <https://doi.org/10.1016/j.ehb.2023.101235>.
- Çaparlar, C. Ö. ve Dönmez, A. (2016). "What is scientific research and how can it be done?" *Turkish Journal of Anaesthesiology and Reanimation*, 44 (4), 212-218. <https://doi.org/10.5152/TJAR.2016.34711>.
- Davey, L. (1990). "The application of case study evaluations". *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, 2 (9), 1-2. <https://doi.org/10.7275/02g8-bb93>.
- Diñç, L., Korkmaz, F. ve Karabulut, E. (2013). "A validity and reliability study of the multidimensional trust in health-care systems scale in a Turkish patient population". *Social Indicators Research*, 113 (1), 107-120. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0084-y>.
- Egede, L. E. ve Ellis, C. (2008). "Development and testing of the multidimensional trust in health care systems scale". *Journal of General Internal Medicine*, 23 (6), 808-815. <https://doi.org/10.1007/s11606-008-0613-1>.
- Galasso, V., Pons, V., Profeta, P., Becher, M., Brouard, S. ve Foucault, M. (2020). "Gender differences in COVID-19 attitudes and behavior: Panel evidence from eight countries". *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117 (44), 27285-27291. <https://doi.org/10.1073/pnas.2012520117>.
- Gille, F., S. Smith. ve N. Mays. (2015). "Why public trust in health care systems matters and deserves greater research attention". *Journal of Health Services Research & Policy*, 20 (1), 62-64. <https://doi.org/10.1057/s41285-020->

[00129-x](#).

- Gille, F., S. Smith. ve N. Mays. (2021). "What is public trust in the healthcare system? A new conceptual framework developed from qualitative data in England". *Social Theory & Health*, 19, 1-20. <https://doi.org/10.1057/s41285-020-00129-x>.
- Gilson, L. (2003). "Trust and the development of health care as a social institution". *Social Science and Medicine*, 56 (7), 1453-1468. [https://doi.org/10.1016/s0277-9536\(02\)00142-9](https://doi.org/10.1016/s0277-9536(02)00142-9).
- Gopichandran, V. ve Chetlapalli, S.K. (2013). "Factors influencing trust in doctors: A community segmentation strategy for quality improvement in healthcare". *BMJ Open*, 3 (12), e004115. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2013-004115>.
- Güreşçi, M. (2020). "COVID-19 salgınında Türkiye'de kriz yönetimi iletişimi: T.C. Sağlık Bakanlığı". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 7 (5), 53-65.
- Harris, S. M. ve Sandal, G. M. (2021). "COVID-19 and psychological distress in Norway: the role of trust in the healthcare system". *Scandinavian Journal of Public Health*, 49 (1), 96-103. <https://doi.org/10.1177/1403494820971512>.
- Irmak, N. ve Duğan, Ö. (2022). "Kriz iletişimde güven inşa etmenin rolü: COVID-19 pandemi sürecinde Sağlık Bakanlığı'nın açıklamaları üzerine bir araştırma". *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 9, 1-10.
- Ivanyi, P., Park-Simon, T., Christiansen, H., Gutzmer, R., Vogel, A., Heuser, M., Golpon, H., Hillemanns, P. ve Haier, J. (2021). "Protective measures for patients with advanced cancer during the Sars-CoV-2 pandemic: quo vadis?" *Clinical and Experimental Metastasis*, 38 (3), 257-261. <https://doi.org/10.1007/s10585-021-10083-1>
- Karagöz, Y. (2014). *SPSS 21.1 Uygulama Biyoistatistik*. (1.basım). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kumbasar, A. (2016). *Sağlık Politikaları*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi Yayınları: İstanbul.
- Leibrecht, M. ve Scharler, J. (2020). "Trust dynamics after financial distress: evidence from euro member countries". *Applied Economics Letters*, 29 (2), 91-96. <https://doi.org/10.1080/13504851.2020.1855308>.
- Lindholt, M. F., Jørgensen, F., Bor, A. ve Petersen, M. B. (2021). "Public acceptance of COVID-19 vaccines: cross-national evidence on levels and individual-level predictors using observational data". *BMJ Open*, 11, e048172. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2020-048172>.
- Masters, G. A., Asipenko, E., Bergman, A. L., Person, S. D., Brenckle, L., Moore Simas, T. A., Ko, J. Y., Robbins, C. L. ve Byatt, N. (2021). "Impact of the COVID-19 pandemic on mental health, access to care, and health disparities in the perinatal period". *Journal of Psychiatric Research*, 137, 126-130. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2021.02.056>.
- Mayer, R. C., Davis, J. H. ve Schoorman F. D. (1995). "An integrative model of organizational trust". *The Academy of Management Review*, 20 (1), 709-734. <https://doi.org/10.2307/258792>.
- McPake, B., Normand, C., Smith, S. ve Nolan, A. (2020). *Health Economics: An International Perspective* (4th Ed). London and New York: Routledge.
- Stewart, C. (May 12, 2020). *How much do you trust the health authorities handling the new coronavirus outbreak?* <https://www.statista.com/statistics/1105056/levels-of-trust-in-the-health-authorities-handling-covid-19-in-norway/> (10.05.2023).
- O'Hara, L., Rahim, H. F. A. ve Shi, Z. (2020). "Gender and trust in government modify the association between mental health and stringency of social distancing related public health measures to reduce COVID-19: a global online survey". *MedRxiv*, 2020.07.16.20155200. <https://doi.org/10.1101/2020.07.16.20155200>.
- Ozawa, S. ve Sripad, P. (2013). "How do you measure trust in the health system? A systematic review of the literature". *Social Science and Medicine*, 91, 10-14. <https://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.05.005>.
- Ren, L.L., Wang, Y.M., Wu, Z.Q., Xiang, Z.C., Guo, L., Xu, T., Jiang, Y.Z., Xiong, Y., Li, Y.J., Li, X.W., Li, H., Fan, G.H., Gu, X.Y., Xiao, Y., Gao, H., Xu, J.Y., Yang, F., Wang, X.M., Wu, C., Chen, L., Liu, Y.W., Liu, B., Yang, J., Wang, X.R., Dong, J., Li, L., Huang, C.L., Zhao, J.P., Hu, Y., Cheng, Z.S., Liu, L.L., Qian, Z.H., Qin, C., Jin, Q., Cao, B. & Wang, J.W. (2020). "Identification of a Novel Coronavirus causing severe pneumonia in human: A descriptive study". *Chinese Medical Journal*, 133 (9), 1015-1024. <https://dx.doi.org/10.1097/CM9.0000000000000722>.
- Sağlık Bakanlığı. (2020). *Genel Koronavirüs Tablosu*. <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66935/genel-koronavirus-tablosu.html> (08.05.2023).
- Sağlık Bakanlığı. (2023). *COVID-19 Bilgilendirme Platformu*. <https://covid19.saglik.gov.tr/> (08.05.2023).
- Samlani, Z., Lemfadli, Y., Errami, A.A., Oubaha, S. ve Krati, K. (2020). "The impact of the COVID-19 pandemic on quality of life and well-being in Morocco". *Archives of Community Medicine and Public Health*, 6 (2), 130-134. :

- <https://dx.doi.org/10.17352/2455-5479.000091>.
- Shah, A., Pereira, P. ve Tuma, P. (2021). "Quality Improvement at Times of Crisis". *BMJ*, 373, n928. <https://doi.org/10.1136/bmj.n928>.
- Sloan, M., Gordon, C., Harwood, R., Lever, E., Wincup, C., Bosley, M., Brimicombe, J., Pilling, M., Sutton, S., Holloway, L. ve D'Cruz, D. (2021). "The impact of the COVID-19 pandemic on the medical care and health-care behaviour of patients with lupus and other systemic autoimmune diseases: a mixed methods longitudinal study". *Rheumatology Advances Practice*, 5 (1), 1-29. <https://doi.org/10.1093/rap/rkaa072>.
- Şirin, H. ve Özkan, S. (2020). "Dünyada ve Türkiye'de COVID-19 epidemiyolojisi". *KBB ve BBC Dergisi*, 28, 6-13.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2000). *Using Multivariate Statistics*. (4th ed.). Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü. *Güven*. <https://sozluk.gov.tr/>(10.05.2023).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). 100.Yıl Türkiye Planı. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023).
- Udow-Phillips, M. ve Lantz, P. M. (2020). "Trust in public health is essential amid the COVID-19 pandemic". *Journal of Hospital Medicine*, 15 (7), 431-433. <https://doi.org/10.12788/jhm.3474>.
- Usta, D. (2016). *Hastaların Sağlık Bakım Sistemlerine Duydukları Güven*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Van Der Schee, E. (2016). *Public Trust in Health Care: Exploring The Mechanisms*. NIVEL: Utrecht.
- Vinck, P., Pham, P. N., Bindu, K. K., Bedford, J. ve Nilles, E. (2019) "Institutional trust and misinformation in the response to the 2018-19 Ebola outbreak in North Kivu, DR Congo: a population-based survey". *The Lancet Infectious Diseases*, 19 (5), 529-536. [https://doi.org/10.1016/S1473-3099\(19\)30063-5](https://doi.org/10.1016/S1473-3099(19)30063-5).
- World Health Organization. (2007). *Everybody's business-strengthening health systems to improve health outcomes: WHO's framework for action*. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/43918>.
- Wong, M. C. S., Wong, E. L. Y., Huang, J., Cheung, A. W. L., Law, K., Chong, M. K. C., Ng, R. W. Y., Lai, C. K. C., Boon, S. S., Lau, J. T. F., Chen, Z. ve Chan, P. K. S. (2021). "Acceptance of the COVID-19 vaccine based on the health belief model: a population-based survey in Hong Kong". *Vaccine*, 39 (7), 1148-1156. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2020.12.083>.
- Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2004). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (4.Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yeşiloğlu, H.H. (2020). *Sağlık Hizmetleri ve Hemşirelik Bakımına İlişkin Güven*. Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.

Yazar Katkıları: Fikir-%20-20-20-20-20; Tasarım-%20-20-20-20-20; Denetleme-%10-10-10-10-60; Kaynaklar-%20-20-20-20-20; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi-%20-20-20-20-20; Analiz ve/ veya Yorum-%20-20-20-20-20; Literatür Taraması-%20-20-20-20-20; Yazıyı Yazan-%20-20-20-20-20; Eleştirel İnceleme-%10-10-10-10-60.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma TÜBİTAK 2209-A Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı (BİDEB) tarafından yürütülen "2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı" kapsamında 1919B012109110 numara ile desteklenmiştir.

Teşekkür: Çalışmaya finansal destek sağlayan TÜBİTAK'a, istatistik eğitim ve analiz desteği sağlayan Empiar İstatistik Danışmanlık kurumlarına teşekkür ederiz.

Etik Kurul Onayı: Evet - 13.06.2022/ 2022-06/74

Author Contributions: Concept-20-20-20-20-20%; Design-20-20-20-20-20%; Supervision-10-10-10-10-60%; Resources-20-20-20-20-20%; Data Collection and/or Processing-20-20-20-20-20%; Analysis and/or Interpretation-20-20-20-20-20%; Literature Search-20-20-20-20-20%; Writing Manuscript-20-20-20-20-20%; Critical Review-10-10-10-10-60%.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: This project is supported under the "2209-A University Student Research Projects Support Program," conducted by the Scientific and Technological Research Council of Türkiye (TÜBİTAK) Presidency (BİDEB), with the grant number 1919B012109110.

Acknowledgment: We would like to thank TUBITAK for providing financial support and Empiar Statistical Consultancy for providing statistical training and analysis support.

Ethical Committee Approval: Yes - 13.06.2022/ 2022-06/74

The Future of Export-Based Growth Policies in the Turkish Economy: An Econometric Simulation Approach

Ekonomisinde İhracata Dayalı Büyüme Politikalarının Geleceği: Bir Ekonometrik Simülasyon Yaklaşımı

İlyas Kays İMAMOĞLU
Hüseyin COŞKUN

Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Bayburt-Türkiye
e-mail: imamoğlu@bayburt.edu.tr
Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü Bayburt-Türkiye
e-mail: hcoskun@bayburt.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 15.3.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 1.9.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Hüseyin COŞKUN
hcoskun@bayburt.edu.tr

Atf /Cite this article:
İmamoğlu, İ. K., & Coşkun, H. (2023). The Future of Export-Based Growth Policies in the Turkish Economy: An Econometric Simulation Approach. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 39-56.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Türkiye ekonomisinde 1960-1980 yılları arasında uygulanan ithal ikameci sanayileşme politikalarının başarısız olması, ekonomik büyüme için ihracata dayalı politikaların benimsenmesine neden olmuştur. 1980 yılında ekonomi politikalarında köklü dönüşümler yaşanmıştır. 1980 yılından günümüze sürdürülebilir ekonomik büyüme için ihracata önemli anlamlar yüklenmiştir. Bu nedenle çalışmada, 1987-2021 dönemi yıllık veri setleriyle ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılarak Türkiye ekonomisinde ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki uzun ve kısa dönem ilişki incelenmiş ve Türkiye 2022-2032 dönemi kişi başı GSYH rakamları ekonometrik simülasyon yöntemiyle öngörülmüştür. ARDL modeli tahmin sonuçlarında ihracatın kısa ve uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkili olduğu görülmüştür. Yapılan öngörü analizinde, kişi başı GSYH'nın 2032 yılında baz ihracat senaryosunda 20990\$, düşük ihracat senaryosunda 17327\$ ve yüksek ihracat senaryosunda ise yaklaşık iki katına çıkarak 25157\$ olabileceği tespit edilmiştir. Elde edilen bu sonuçlar Türkiye ekonomisinde gelecek on yılda kişi başı GSYH'nın yaklaşık iki katına çıkmasının mümkün olabileceğini ancak bu rakamlara ulaşılabilmesi için ihracatın yıllık ortalama %13.86 kadar arttıracak politika bileşenlerine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İhracat, Ekonomik Büyüme, Tahmin ve Simülasyon Tekniği

Abstract

The failure of the import substitution industrialization policies implemented in the Turkish economy between 1960 and 1980 led to the adopting of export-oriented policies for economic growth. In 1980, radical transformations were experienced in economic policies. Since 1980, exports have been attributed important meanings for sustainable economic growth. Therefore, this study analyzes the long-run and short-run relationship between exports and economic growth in the Turkish economy by using the ARDL bounds test approach with annual data sets for the period 1987-2021 and forecasts Turkey's GDP per capita for the period 2022-2032 by econometric simulation method. The ARDL model estimation results show that exports have a statistically significant and positive effect on economic growth in the short and long run. According to the forecast analysis, it has been determined that the per capita GDP in 2032 will be \$20990 in the base export scenario, \$17327 in the low-export scenario, and nearly double to \$25157 in the high-export scenario. These results show that it is possible for the GDP per capita to nearly double in the next ten years in the Turkish economy. Still, policy components are needed to increase exports by an average of 13.86% annually to reach these figures.

Keywords: Export, Economic Growth, Forecasting and Simulation Technique

Introduction

One of the main objectives of economic policies is realizing sustainable economic growth. This primary purpose ascribes important meanings to economic growth and concepts related to economic growth. Economic growth is defined in its simplest form as production increases or increase in production possibilities, and there are different indicators that represent economic growth. Economic growth is usually represented by increases in Real Gross Domestic Product (RGDP) or Real Gross National Product (RGNP) or real GDP per capita. Examining economic growth in terms of real GDP per capita, which also considers the changes in a country's total population, expresses the increases in per capita income in a country's economic activities. These increases must be continuous for real income increases per capita to be considered as growth. (Kibritcioğlu and Dibooğlu, 2001: 1; Kaynak, 2011: 1; Aktaş, Erdinç, Günsoy, Günsoy and Taban, 2013: 17). The main problem of economies that want to ensure this continuity is how they can achieve sustainable economic growth. The export-led growth hypothesis is accepted as one of the answers to this fundamental question (Jordaan and Eita, 2009: 2). An export-based growth strategy emphasizes the role of exports in stimulating economic growth (Balassa, 1985: 32; Jordaan and Eita, 2009: 2). The export-led growth hypothesis argues that the growth of national economies is not only due to labour and capital but also that increased exports increase economic growth (Sulaiman and Saad, 2009:218). Because the increase in exports leads to economic growth by directing resources from inefficient sectors to the export sector and contributing to the effective and efficient use of resources (Taştan, 2010: 88). Economies encouraging exports by paying attention to these effects have achieved significant success. Several countries in Asia (South Korea, Taiwan, Hong Kong, Singapore, Malaysia, Thailand, and recently China and India) have followed this path to achieve impressive economic growth since the 1960s (Tang, Lai, & Öztürk, 2015: 229). The successful results of export-oriented growth policies in these countries have brought the relationship between exports and economic growth to the agenda in the Turkish economy as well. The first serious step towards export-led economic growth in the Turkish economy coincides with January 24, 1980, known as the "January 24 Decision". It is possible to say that some economic events were influential in the adoption of export-oriented growth policies in Turkey. These are the unsuccessful import-substitution industrialization policies implemented between 1960 and 1980, the successes achieved by the countries that followed the export-based growth policy, and the unsustainable increase in the current account deficit due to the oil crisis in 1974. In addition, the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), to which Turkey is a party, and the International Monetary Fund (IMF)'s guidance on the liberalization of foreign trade led to the adoption of export-led growth policies in the Turkish economy. This transformation in the Turkish economy emphasizes the importance of exports for economic growth. For this reason, in this study, an export-based per capita economic growth forecast was made from 2022 to 2032 in the Turkish economy.

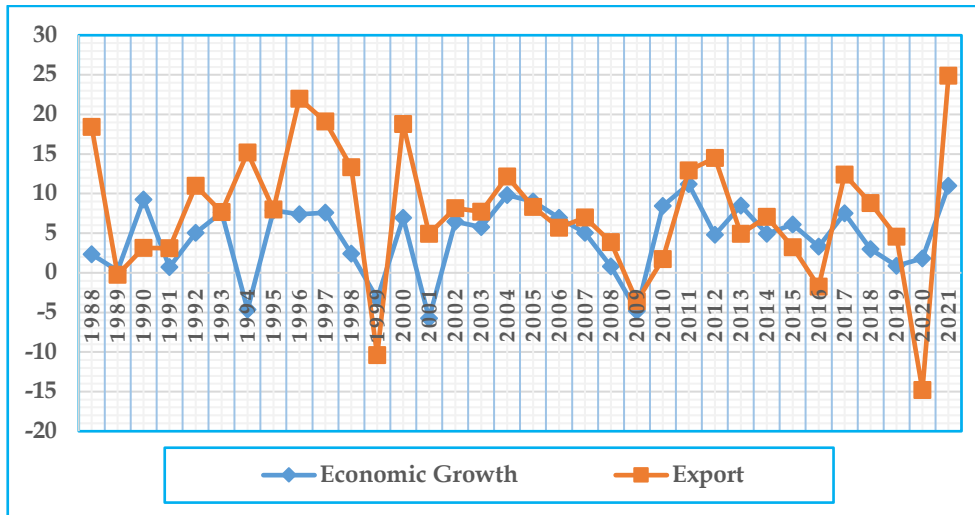
In the second part of the study, the export-oriented growth policies in the Turkish economy are examined historically. The second part includes the theoretical infrastructure of the export-oriented growth policies and the empirical literature research specific to the Turkish economy. The third part introduces the data set and the model created for the research problem, and the methods used in the analysis are explained. In the fourth part, the findings regarding the relationship between exports and growth covering the period of 1987-2021 and the per capita growth forecast results based on exports for the period of 2022-2032, and in the last part, the findings are interpreted, and suggestions for sustainable economic growth are given.

Export-Led Growth in the Turkish Economy: A Historical Perspective

With the decisions of January 24, 1980, in Turkey; foreign competitiveness has been tried to be achieved with a series of reforms that provide a free exchange rate regime, import liberalization, export incentives and facilitating foreign capital inflows (Özbey, 2000: 81; Taban and Aktar, 2008: 1536; Yeldan, 2008: 25). These reforms contributed to gaining the trust of international creditor institutions such as the IMF and the World Bank and facilitated access to the financial resources needed to get out of the economic bottleneck (Taban and Aktar, 2008: 1536). In addition, in this period, the Turkish economy was opened to foreign markets and the period 1980-1983 was the beginning

years of this transformation (Yeldan, 2008: 25). Initially, with the promotion of exports and liberalization of imports, the volume of foreign trade increased, and economic growth was also positively affected (Çatalbaş, 2022: 18). With the liberalization of capital movements in 1989, the economy gained a completely open structure in 1990 (Kurt and Terzi, 2007: 25; Yeldan, 2008: 25). However, this situation increased the foreign trade deficit by nearly 100% in the following years (Çatalbaş, 2022: 18). The recession in the world economy at the beginning of 1990 and the reasons such as the “Gulf Crisis” affected the economy negatively. As a result, a significant economic crisis occurred in 1994 (Gül and Ekinci, 2006: 166; Aygün, 2020: 648). After this crisis, an economic stabilization program called the “April 5 Decisions” was prepared. The high-rate devaluation implemented with this stabilization program has increased competitiveness and ensured the increase of exports. However, the slowdown in world trade in 1996, the 1998 Asian Crisis, the earthquake in the Marmara Region in 1999 and the February 2001 crisis caused a decrease in Turkey's exports (Aygün, 2020: 647-653). These economic events adversely affected the stable economic growth of the Turkish economy until 2002. For this reason, in 2001, the “Transition to a Strong Economy Programme”, which includes structural economic reforms, was implemented to ensure sustainable economic growth and eliminate economic instability. Positive developments were experienced in the economy in the 2002-2006 period with this program (Şahin, 2014: 125). The export volume, which was 2 billion dollars in 1980, increased to 100 billion dollars in 2007 (Taban and Aktar, 2008: 1536). This positive picture continued until the Global Economic Crisis in the world economy in 2008. The global crisis experienced in 2008 caused contractions in the Turkish economy and a decrease in exports. The fluctuations in the exchange rate from 2009 to 2020, especially the global Covid-19 pandemic that occurred in 2020, negatively affected exports and economic growth. The adverse effects of the pandemic on the economy decreased in 2021, and despite the shrinking strong economies, the Turkish economy reached high growth and export figures. The Turkish economy's export-economic growth adventure can be better understood from Figure 1, which shows the economic growth and export growth rate.

Figure 1. Economic Growth and Export Growth Rates in the Turkish Economy (1988-2021)

Source: It was created by the authors using the World Bank data

Today, where the effects of the Covid-19 pandemic continue, many countries experience negative growth and seek answers to economic problems such as inflation and unemployment. With the effect of the pandemic, problems such as disruptions in the supply chain and food supply security increase the importance of the concept of the export day by day. As can be seen from Figure 1, it is understood that the changes in exports and economic growth followed a similar course in the Turkish economy, except for exceptional years (1994-2012-2013). This situation emphasizes the importance of the export concept and the export-led growth hypothesis for sustainable economic growth in the Turkish economy.

Motivation of Research and Literature Review

The effectiveness of foreign trade in economic growth goes back to the classical economic theories of A. Smith and D. Ricardo (Sulaiman and Saad, 2009: 217). The importance attributed to foreign trade, starting from the classical school, has inspired many studies in the recent past, and different aspects of exports on economic growth have been emphasized in the studies. Some of these studies emphasise that countries that export most of their output grow faster than other countries (Krueger, 1978; Bhagwati, 1988; Giles and Williams, 2000). Some authors argue that exports increase productivity through increased competition (Balassa, 1978), and productivity increases allow economies of scale and facilitate cost advantage (Helpman and Krugman, 1985), and the diffusion of technical knowledge through learning by doing (Grossman and Helpman, 1991; Rivera-Batiz and Romer, 1991; Young, 1991) claims to make it easier. In addition, an increase in exports may loosen the foreign exchange constraint, increasing output growth by facilitating input imports to meet domestic demand (McKinnon, 1964; Balassa, 1978; Giles and Williams, 2000). The idea that increases in exports can reduce the balance of payments deficits and improve employment opportunities by increasing foreign exchange reserves (Jordaan and Eita, 2009) highlights exports as a policy tool. The economic effects of exports are not limited to these. Export increases competition. Idle resources that are not in demand or low in demand in the domestic market are mobilized by exporting (Panas and Vamvoukas, 2002; Narayan and Smyth, 2004). Companies that open up to foreign markets thanks to exports can benefit from the opportunities of international trade by division of labor and cooperation with international companies (Rivera-Batiz and Romer, 1991; Barro and Sala-i-Martin, 1995). The multifaceted effects of exports on economic growth have also attracted the attention of researchers. This relationship has guided the studies on the Turkish economy. Studies conducted to test this relationship in the Turkish economy are summarized in Table 1.

Author(s)/ Year	Period	The relationship between X-Y, and the direction of causality
Çakmak and Temurlenk (1995)	1968-1993	$X \leftrightarrow Y$
Özmen, Özer and Türkyılmaz (1999)	1983-1997	$X \rightarrow Y$
Ay, Erdoğan and Mucuk (2003)	1969-2002	$X \leftrightarrow Y$
Saatcioğlu and Karaca (2004)	1950-2000, 1950-1980, 1981-2000	Long-run relationship, $Y \rightarrow X$ (1950-2020 period) $X \rightarrow Y$ (1981-2000 period)
Demirhan (2005)	1990:Q1-2004:Q3	$X \rightarrow Y$
Erdoğan (2006)	1923-2004	$Y \rightarrow X$ (5% significance level) $X \leftrightarrow Y$ (10% significance level)
Özer and Erdoğan (2006)	1986-2006	$X \rightarrow Y$
Yapraklı (2007)	1970-2005	Total and industrial exports $X \rightarrow Y$
Kurt and Berber (2008)	1989:Q1-2003:Q3	$X \rightarrow Y$
Bilgin and Şahbaz (2009)	1987-2007	$X \rightarrow Y$
Takım (2010)	1975-2008	$X \leftrightarrow Y$

Temiz and Gökmen (2010)	1965-2009	Long-run relationship, $Y \longrightarrow X$
Çeviker and Taş (2011)	1962-2008	$Y \longrightarrow X$
Sandalcılar (2012)	1987-2007	$X \longrightarrow Y$
Özcan and Özçelebi (2013)	2005:M1-2011:M11	In the long run, X affects Y positively.
Korkmaz (2014)	1998:Q1-2013:Q3	$X \longrightarrow Y$
Küçükaksoy, Çifçi and Özbek (2015)	2003:1Q-2015:Q1	Long-run relationship, $X \longleftrightarrow Y$
Hüseyini and Çakmak (2016)	1980-2010	Long-run relationship, $X \longrightarrow Y$
Pata (2017)	1971-2014	$X \longrightarrow Y$
Aytaç (2017)	2001-2016	$Y \longrightarrow X$
Dura Beşer and Acaroğlu (2017)	1992:Q1-2014:Q4	There is a non-linear causality relationship from X to Y.
İzgi and Yılmaz (2018)	1992-2016	Long-run relationship, $X \longrightarrow Y$
Akcan and Metin (2018)	2000:Q1-2017:Q2	$X \longrightarrow Y$ (before and after the 2008 global economic crisis)
Yenisu (2019)	1980-2016	A significant relationship was found between X and Y both in the short term and in the long.
Konak (2020)	1991-2018	$Y \longrightarrow X$ (in the short-term) $X \longleftrightarrow Y$ (in the long-term)
Adıgüzel (2020)	1971-2019	$X \longleftrightarrow Y$
Aygün (2020)	1988:Q1-2019:Q4	It has been found that export growth always has a positive but relatively less effect on economic growth.
Yıldır, Karahan and Öndes (2021)	2002:Q1-2018:Q4	Long-run relationship, $X \longrightarrow Y$

Güven (2021)	1980-2020	Long-run relationship, $X \longrightarrow Y$
Karakaş and Doğan (2021)	1996-2019	Long-run relationship, $X \longrightarrow Y$
Baktemur (2021)	2003:Q1-2020:Q3	$X \longrightarrow Y$
Karakuş and Özen Atabey (2021)	1988-2019	$Y \longrightarrow X$
Çatalbaş (2022)	1980-2020	It has been found that X has a significant effect on Y in the long run, and $X \longrightarrow Y$.
Çelik (2022)	1989-2020	Long-run relationship

Note: Created by the authors. (X: Export, Y: Economic Growth,)

In Table 1, it is understood that most studies conducted specifically for the Turkish economy to determine the relationship between exports and economic growth are cointegration and causality studies. It has been determined that there is a one-way causality relationship from exports to economic growth in most of the studies in which causality tests are preferred as the analysis method. In the cointegration tests, on the other hand, it was determined that there is a long-term relationship between exports and economic growth. In other words, the results supporting the conclusion that the export-led growth hypothesis is valid for the Turkish economy, in general, have been reached. There are also studies that provide evidence for a bidirectional causal relationship or the absence of any causality or relationship, albeit a small number. These results in the literature arouse curiosity about the future of the export-led growth hypothesis for the Turkish economy. Since the studies in the literature were made to test the relationship in the current period, the efficiency of the export-led growth hypothesis for the Turkish economy in future periods was not emphasized. This gap in the literature reveals the primary purpose and originality of the study

Data Set, Model and Method

In the study, the long and short-term relationships between exports and economic growth for the Turkish economy were examined using the 1987-2021 annual data. The data set starts from 1987 due to the availability of data and the adoption of export-oriented growth policies in the Turkish economy in the post-1980 period. In addition, in line with the study's primary purpose, an export-based economic growth forecast for the 2022-2032 period was made using the econometric simulation approach. The variables with natural logarithms used in the model created for this purpose and the explanations for these variables are given in Table 2.

Table 2. Variables Used in the Study and Their Explanations

Variables	Abbreviations	Explanations	Source
Economic Growth	lnY	GDP per capita (constant 2015 USD)	World Bank
Export	lnX	Total exports of goods and services (fixed 2015 USD)	
Imports	lnM	Total imports of goods and services (constant 2015 USD)	
Capital	lnK	Gross capital formation (% of GDP)	
Labor	lnL	Persons employed (thousand)	The Conference Board Website

Following the pioneering studies in the literature on the subject, the effect of exports on economic growth was analyzed within the framework of a simple production function model that treats exports as a production input. The Cobb-Douglas type production function, in which exports are treated as a production input, is simply shown as $Y = f(L, K, X)$ (Balassa, 1978; Tyler, 1981; Feder, 1983; Ram, 1985). Here Y represents the level of output, L represents labor, K represents capital, and X represents exports. The import variable was added to the research model inspired by the Cobb-Douglas type production function, taking into account the dependence of exports on imports in the Turkish economy. The established full logarithmic model is shown in Equation 1.

$$\ln Y = \beta_0 + \beta_1 \ln X + \beta_2 \ln M + \beta_3 \ln K + \beta_4 \ln L + \varepsilon \quad (1)$$

In the established model, $\ln Y$ is the dependent variable, $\ln X$ is the independent variable, and $\ln M$, $\ln K$ and $\ln L$ are the control variables. In time series analysis, the variables must be stationary. Therefore, whether the variables are stationary or not was examined with Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips Perron (PP) unit root tests.

These two tests are widely used unit root tests that do not consider structural breaks. If stationarity is obtained in unit root tests that do not take into account structural breaks in the determination of stationarity, unit root tests with structural breaks may not be used (Mert and Çağlar, 2019: 97; Coşkun and Eygü, 2020: 237).

In the study, the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Bounds Test approach was used to test the cointegration relationship between the variables. Narayan and Narayan (2006) revealed in their study that the ARDL bounds test can be used in the analysis of series at different stationarity levels and gives more robust results in small samples than other cointegration tests. In this study, ARDL bounds test approach is used since the time series consists of 35 years and the dependent variable is $I(1)$. The ARDL(m, n, p, q) model to which the variables used are adapted is shown in Equation 2:

$$\Delta \ln Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \gamma_{1i} \Delta \ln Y_{t-i} + \sum_{i=1}^n \gamma_{2i} \Delta \ln X_{t-i} + \sum_{i=1}^n \gamma_{3i} \Delta \ln M_{t-i} + \sum_{i=1}^p \gamma_{4i} \Delta \ln K_{t-i} + \sum_{i=1}^q \gamma_{5i} \Delta \ln L_{t-i} + \theta_1 \ln Y_{t-1} + \theta_2 \ln X_{t-1} + \theta_3 \ln M_{t-1} + \theta_4 \ln K_{t-1} + \theta_5 \ln L_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Findings

To avoid the spurious regression problem in time series analysis, it is necessary to determine the stationarity levels of the variables and to perform analyzes with stationary variables. If the variables are not stationary at the level $I(0)$ or the first difference $I(1)$, the stationarity decision cannot be made because the table values cannot be calculated. Therefore, firstly, the stationarity levels of the variables were tested with ADF and PP Unit Root tests, and the test results are shown in Table 3.

Table 3. Unit Root Test Results

ADF Unit Root Test Results				
	At The Level		At First Difference	
	Constant	Constant and Trending	Constant	Constant and Trending
lnY	1.7224 (0.9995)	-2.5860 (0.2885)	-6.2747 (0.0000)*	-7.7764 (0.0000)*
lnX	-3.5391 (0.0128)**	-1.7208 (0.7199)	-6.4992 (0.0000)*	-6.8087 (0.0000)*
lnM	-1.5947 (0.4743)	-1.5936 (0.7745)	-7.4669 (0.0000)*	-13.7923 (0.0000)*
lnK	-2.5696 (0.1090)	-3.9963 (0.0184)**	-9.4249 (0.0000)*	-9.9016 (0.0000)*
lnL	0.0704 (0.9586)	-1.6302 (0.7596)	-5.2207 (0.0001)*	-5.1482 (0.0011)*
PP Test Results				
	At The Level		At First Difference	
	Constant	Constant and Trending	Constant	Constant and Trending
lnY	0.5242 (0.9851)	-2.5606 (0.2993)	-5.9869 (0.0000)*	-6.0335 (0.0001)*
lnX	-1.3205 (0.6087)	-1.8314 (0.6672)	-6.4696 (0.0000)*	-6.4980 (0.0000)*
lnM	-1.4879 (0.5276)	-1.8890 (0.6382)	-7.4139 (0.0000)*	-5.0459 (0.0018)*
lnK	-2.5999 (0.1028)	-4.0210 (0.0174)**	-8.8115 (0.0000)*	-8.7936 (0.0000)*
lnL	0.0704 (0.9586)	-1.5914 (0.7754)	-5.2207 (0.0001)*	-5.1482 (0.0011)*

Note: *,** Significant at 1 and 5 percent levels, respectively

When the unit root test results in Table 3 are examined, it is seen that all variables are stationary at the first difference at the 1% significance level. The maximum stationarity degree of the variables being "1" means that the ARDL model can be used. The ARDL bounds test should be started by determining the most appropriate lag length. Considering that the data set used in the study is 35 years old, a suitable model was sought up to a maximum of 2 lags. In line with the Akaike selection criteria, the appropriate model was determined as

ARDL(2,2,1,0,0). It was tested whether the estimated ARDL model provided autocorrelation, heteroscedasticity, and normality assumptions and whether the mathematical structure was chosen correctly, and the results are given in Table 4.

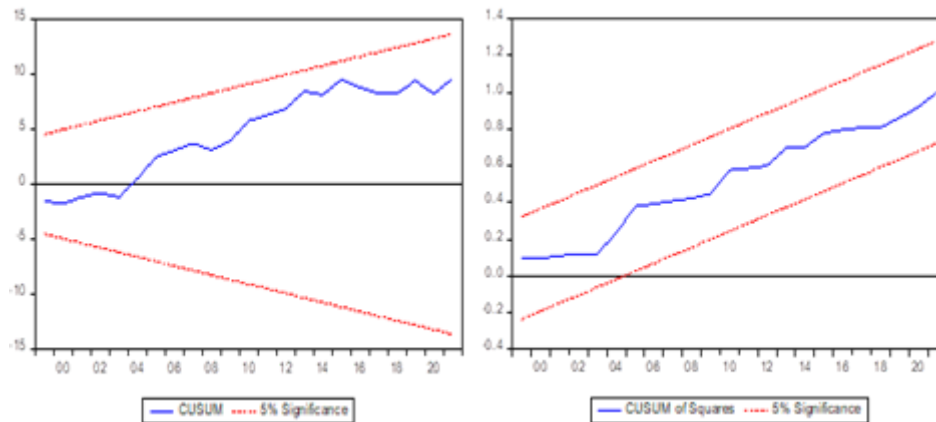
Table 4. Assumption Results for the Selected Model

Model: ARDL(2,2,1,0,0)	
Adjusted R^2	0.998120
F-Statistic	1888.704 (0.0000)
Durbin-Watson statistics	2.082318
Assumption Test Results	
Breusch-Godfrey LM Test	0.183895 (0.8333)
White Test	0.232529 (0.9859)
Jarque-Bera Test	1.854750 (0.395591)
Ramsey Reset Test	2.213834 (0.1510)

Note: Values in parentheses are probabilities calculated for test statistics.

As can be seen from Table 4, the fact that the F-Statistical value is "1888.704" and the probability value is less than the significance level of 1% means that the model as a whole is significant. In addition, as a result of the Breusch-Godfrey LM test, it is seen that there is no autocorrelation problem in the model, as a result of the White test, the model does not contain a changing variance problem, and as a result of the Jarque-Bera test, the errors are distributed normally. In the testing of the mathematical pattern of the model, the Ramsey Reset test was used and it was determined that the research model was selected correctly as a result of the test. Cusum and CusumSQ tests were performed to determine whether the model coefficients behaved stably in the long term, and the test results are shown in Figure 2.

Figure 2. Cusum and CusumSQ Graphics

When Figure 2 is examined, it is seen that the curves remain within limits, and therefore, the model coefficients are stable in the long term. It has been determined as a result of the tests that the selected ARDL(2,2,1,0,0) model does not contain hypothetical problems. In this case, the ARDL(2,2,1,0,0) model was used to determine the

cointegration relationship, and the ARDL bounds test results are given in Table 5.

Table 5. ARDL Bounds Test Result

F Bounds Test				
k	F-Statistic	Significance level	I(0)	I(1)
4	9,538280	10%	2.696	3.898
		5%	3.276	4.63
		1%	4.59	6.368

As can be seen from Table 5, the F statistical value is greater than the upper limit value, and it is understood that the variables are cointegrated. If there is a cointegration relationship between the variables, long-term and short-term coefficients can be calculated. The calculated long-term coefficients are shown in Table 6.

Table 6. Long-Term Test Results

Variable	Coefficient	Standard Error	t statistic	Probability
lnX	0.392542	0.161663	2.428151	0.0234**
lnM	-0.189299	0.144933	-1.306111	0.2044
lnK	0.709396	0.167486	4.235550	0.0003*
lnL	0.648916	0.168746	3.845518	0.0008*

Note: *,** Significant at 1 and 5 percent levels, respectively

When the long-run coefficients in Table 6 are analyzed, the export variable's coefficient is statistically significant at the 5% significance level, and the coefficients of the capital and labor variables are statistically significant at the 1% significance level. When the coefficients are examined, it is understood that a 1% increase in exports in the long term will increase economic growth by about 0.39%, a 1% increase in capital will increase economic growth by about 0.71%, and a 1% increase in the labor force will increase economic growth by about 0.65%. It has been determined that imports do not have a significant effect on economic growth in the long run.

In the case of a long-term relationship, it is necessary to test whether the deviations from the short-term equilibrium that have occurred have come to equilibrium in the long term by establishing an error correction model. For this purpose, the ARDL error correction model was estimated, and the estimation results are given in Table 7.

Table 7. Short-Term Test Results

Variable	Coefficient	Standard Error	t statistic	Probability
C	-1.298776	0.174800	-7.430071	0.0000*
D(lnY(-1))	0.135961	0.061338	2.216598	0.0368**
D(lnX)	0.155415	0.030022	5.176635	0.0000*
D(lnX(-1))	-0.101717	0.032086	-3.170147	0.0043*
D(lnM)	0.138765	0.023364	5.939395	0.0000*
ECT(-1)	-0.264730	0.035381	-7.482350	0.0000*

Note: *,** Significant at 1 and 5 percent levels, respectively

Table 7 shows that the error correction coefficient obtained from the error correction model is -0.264730, and the probability value is less than the 1% significance level. The fact that the error correction coefficient is negative and significant means that the deviations occurring in the long-term equilibrium will come back to equilibrium. The error correction coefficient calculated as $ECT(-1) = -0.264730$ from the unconstrained error correction model shows that approximately 26% of these deviations will stabilize in the next period, that is, one year later. In other words, it can be said that an imbalance that may occur will return to balance after about 4 years.

The error correction model also includes the short-run coefficients. When the coefficients are examined, it is seen that exports, imports, and the previous period of economic growth are positive and statistically significant on economic growth in the short term. In the short run, a 1% increase in exports increases economic growth by 0.16%, and a 1% increase in imports increases economic growth by 0.14%. It is observed that the previous period of exports negatively affected economic growth, but the deviation from this equilibrium in the short term turned into a positive effect by coming to equilibrium in the long term, considering that the established error correction coefficient is also negative and significant.

In the econometric simulation phase, it is first necessary to determine the model's forecasting performance. At this stage, the Theil inequality coefficient or MAPE (mean absolute percent error) criterion is often considered. A Theil inequality coefficient close to 0 indicates the model has good predictive power. According to Lewis (1982), a MAPE coefficient less than 10 is interpreted as "highly accurate forecasting", between 10-20 as "good forecasting", between 20-50 as "reasonable forecasting", and greater than 50 as "inaccurate forecasting" (Soğukpınar et al., 2023). To demonstrate the forecasting power of the ARDL model for the future, forecasts were made for the period 1980-2021, and the actual and forecasted economic growth values are in Figure 3, and Theil and MAPE values are shown in Table 8.

Figure 3. Real and Estimated Values of Economic Growth

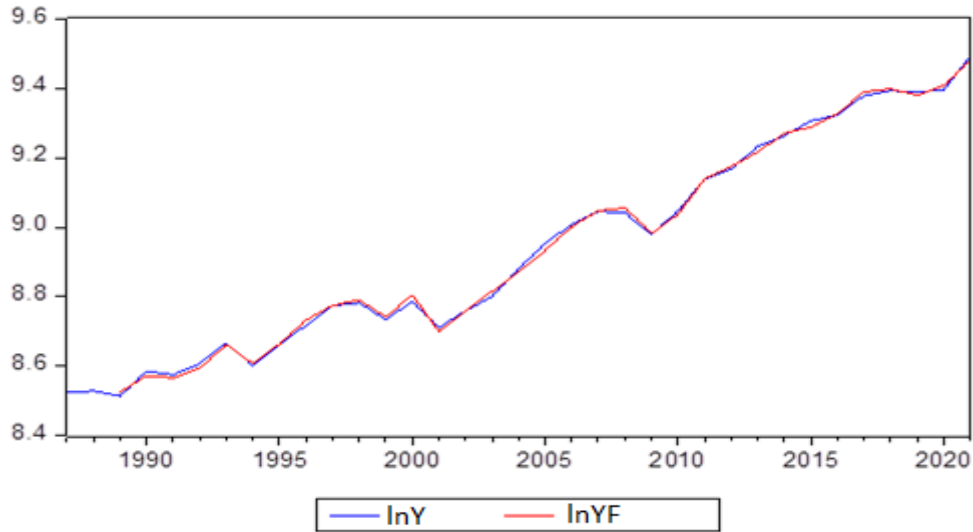

Table 8. Theil and MAPE values

Theil Inequality Coefficient	0.000785
MAPE(Mean Absolute Percent Error)	1.131896

In Figure 3, $\ln Y$ represents the actual economic growth values, and $\ln YF$ represents the economic growth values obtained due to dynamic forecasting. As shown in Figure 3, the forecast values do not deviate too much from the actual values, meaning that the forecast model can be used for forecasting. Moreover, Theil and MAPE values indicate the model has good predictive power.

While estimating how economic growth will follow in the future for the Turkish economy, three different export scenarios were created, namely low, base, and high, and future GDP per capita figures were estimated for each export scenario. When creating scenarios, if there is an officially set target or announced rates of increase, scenarios can be determined according to these rates (Soğukpınar et al., 2023). However, if there is no such data, scenarios can be created within the framework of economic theory by calculating periodic rates of increase. While creating the 2022-2032 scenarios, annual increase rates were calculated for different scenarios first. For the base export scenario, the average annual growth rate between 1987 and 2021 is calculated as (approximately 7.7%), accepted as the annual growth rate for 2022 and beyond. While determining the annual increase rate for low and high export scenarios, the median of the increase rates was taken as a basis. The average of the annual increase rates less than the median value (about 1.5%) is accepted as the low scenario increase rate, and the average of the annual increase rates greater than the median value (approximately 13.86%) is the high scenario increase rate. Different scenarios were not created for the import, capital, and labor variables included in the model as control variables. For the period 1987-2021, the average annual growth rates of imports, capital, and labor force are calculated as 7.67% for imports, 1.34% for capital, and 1.87% for labor force, and these rates are accepted as the growth rates after 2022.

In line with these three different export scenarios (base, low and high), Turkey's future GDP per capita figures are forecasted. The forecast results for the 2022-2032 period are shown in Table 9.

Table 9. Forecast Estimation Results

Year	Base Scenario	Low Scenario	High Scenario
2022	13860.35804	13734.04358	13980.71012
2023	14584.07761	14334.50196	14823.75367
2024	15300.06624	14859.76543	15727.83747
2025	15996.85208	15298.74846	16685.33103
2026	16682.75325	15671,14143	17697.95582
2027	17367.44252	15996.8775	18769.3812
2028	18058.76819	16291.2024	19903,70029
2029	18762.68269	16564.96898	21105.15765
2030	19483.67712	16825.71487	22378.1342
2031	20225.19808	17078.62427	23727.17922
2032	20989.96639	17327.24829	25157.04595

The forecast results given in Table 9 show the per capita GDP projections for future periods with different export scenarios. GDP per capita in Turkey in 2021 is 13250\$. According to the base export scenario, GDP per capita in 2022 is expected to be \$ 13860, \$ 13734 according to the low export scenario, and \$ 13980 according to the high export scenario. In 2032, GDP per capita will increase by about 58% to \$ 20990 according to the base export scenario and by about 31% to \$ 17327 according to the low export scenario. When the per capita GDP figures are analyzed by the high export scenario, the GDP per capita in 2032 will increase by 89% to \$25157. These results indicate that it is not an imaginary goal for GDP per capita to rise much higher than its current value.

Conclusion and Policy Implications

In the Turkish economy, the real GDP per capita was about \$2,500 in the 1960s and about \$4,000 in 1980. Although there were improvements in GDP per capita during the period of 1960-1980, when import-substitution growth policies were implemented, the desired levels could not be reached. To find solutions to chronic economic problems and to direct sustainable economic growth, export-based growth policies were adopted with the decisions of January 24, 1980, and exports played an essential role in the economic growth process. For this reason, in the study, the long and short-term relationship between exports and per capita economic growth in the Turkish economy was examined with the annual data for the 1987-2021 period, and GDP per capita for 2022-2032 was forecasted by simulation method.

In the study, firstly, the stationarity of all variables was examined, and it was determined that the variables were stationary at the first difference. Due to the fact that the study period was not very long, the ARDL bounds test was used to determine the cointegration relationship in order to obtain more robust results. As a result of the cointegration test, it was concluded that the variables are cointegrated, that is, they act together in the long run. In the next step, the long-term and short-term coefficients are examined. In the long run, a 1% increase in exports increases economic growth by approximately 0.39%, a 1% increase in capital increases growth by approximately 0.71%, and a 1% increase in the labor force increases growth by approximately 0.65%. It has been determined that

imports do not significantly affect economic growth in the long run. In the short run, a 1% increase in exports increases economic growth by 0.16%, and a 1% increase in imports increases economic growth by 0.14%. It has been observed that the previous period of exports had a negative impact on economic growth per capita, but the deviation from this balance in the short term turned into a positive effect by reaching the balance in the long term, considering that the error correction coefficient.

To determine the predictive power of the forecasting model before forecasting the next decade of economic growth, the actual and forecast results for the period 1987-2021 were compared using the graphical method. It was observed that the estimated values did not show significant deviations from the actual values. To forecast the future course of economic growth, three different export scenarios were created, and GDP per capita figures were forecast by these scenarios. According to the forecast results, it is understood that GDP per capita in 2022 maybe \$ 13.660 according to the base export scenario, \$13.734 according to the low export scenario, and \$ 13.980 according to the high export scenario. In 2032, according to the low export scenario, GDP per capita may increase to about \$ 17.327, according to the base export scenario to about \$ 20.990, and according to the high export scenario, to about \$ 25.157.

These findings suggest that it may be possible for per capita income in the Turkish economy to nearly double shortly. Achieving the forecasted annual growth rates of exports in the base and high scenario would raise per capita income to \$20,000-25,000. This projection in per capita income emphasizes the importance of exports and export-related sectors. It shows that export-led economic growth is an important policy component for the Turkish economy and can contribute to sustainable economic growth. These results have some policy implications. Exports and export-related sectors should be developed, and the production and export of products that can gain a competitive advantage in international markets should be encouraged. This is because strong and sustainable economic growth is only possible by increasing the export potential of products with high added value, produced with advanced technologies, and providing a competitive advantage. Finally, to reduce the import dependency on exports, which is one of the chronic problems of the Turkish economy, encouraging industries with domestic raw materials and allocating more share to R&D and innovation investments are expected to reduce this dependency.

References

- Adıgüzel, U. (2020). "Türkiye'de İhracat-Büyüme İlişkisi: Ampirik Bir Analiz". *Journal of International Management Educational and Economics Perspectives*, 8 (2), 154-165. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jimeep/issue/58776/829994>
- Akcan, A. T. ve Metin, İ. (2018). "Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği". *Turkish Studies Economics, Finance and Politics*, (13/14), 1-14. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13138>
- Aktaş, T., Erdiñç, Z., Günsoy, G., Günsoy, B. ve Taban, S. (2013). *İktisadi Büyüme*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Ay, A., Erdoğan, S. ve Mucuk, M. (2003). "İhracatın Ekonomik Büyüme Üzerinde Etkisi: Türkiye Örneği (1969-2002)". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 6, 117-125. <https://dergipark.org.tr/en/pub/selcuksbmyd/issue/11294/134995>
- Aygün, G. (2020). "Büyüme ve İhracat İlişkisinin Türkiye İçin Tarihsel Ayrıştırma Yöntemi İle İncelenmesi". *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (2), 646-663. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ahbvuibfd/issue/56396/728960>
- Aytaç, A. (2017). "Ekonomik Büyüme-İhracat İlişkisi: 2001-2016 Türkiye Örneği". *Social Sciences Research Journal*, 6 (4), 214-222. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ssrj/issue/32264/362999>
- Baktemur, F. İ. (2021). "Türkiye'de İhracat İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Doğrusal Olmayan Nedensel İlişkinin Analizi". *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 80-90. <https://dergipark.org.tr/en/pub/oskauibfd/issue/63315/930994>
- Balassa, B. (1978). "Exports and Economic Growth: Further Evidence". *Journal of Development Economics*, 5 (2), 181-189. [https://doi.org/10.1016/0304-3878\(78\)90006-8](https://doi.org/10.1016/0304-3878(78)90006-8)
- Balassa, B. (1985). "Exports, Policy Choices, and Economic Growth in Developing Countries After the 1973 Oil Shock". *Journal of Development Economics*, 18 (1), 23-35. [https://doi.org/10.1016/0304-3878\(85\)90004-5](https://doi.org/10.1016/0304-3878(85)90004-5)
- Barro, R. and Sala-I-Martin, X. (1995). *Economic growth*. New York: McGraw-Hill.
- Bhagwati, J. (1978). *Anatomy and consequences of exchange control regimes*. Cambridge: Ballinger Publishing Co.
- Bilgin, C. ve Şahbaz, A. (2009). Türkiye'de büyüme ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkileri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 177-198.
- Coşkun, H. ve Eygü, H. (2020). "Ar-Ge Harcamaları ve İhracat İlişkisinin İncelenmesi: Türkiye Örneği". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 233-242. <https://dergipark.org.tr/en/pub/anemon/article/761623>
- Çakmak, E. and Temurlenk, M. S. (1995). "Causality Relationship between Export Expansion and Economic Growth: Empirical Evidence for Turkey". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 50(1- 2), 129-143. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/36445>
- Çatalbaş, N. (2022). "1980-2020 Döneminde Türkiye'de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünlük ve Nedensellik İlişkileri". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (73), 15-32. <https://dergipark.org.tr/en/pub/dpusbe/issue/71477/1034504>
- Çelik, H. (2022). "Türkiye'de İhracat Çeşitliliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Yaklaşımı". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (35), 147-162. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ulikidince/issue/69759/1048669>
- Çeviker, A. ve Taş, İ. (2011). "Türkiye'de İhracat Çeşitlendirmesi ve Büyüme İlişkisi". *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(2), 1-10. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ebd/issue/4858/66819>
- Demirhan, E. (2005). "Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60 (4), 75-88. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ausbf/issue/3217/44788>
- Dura, Y. C., Beşer, M. K. ve Acaroğlu, H. (2017). "Türkiye'nin İhracata Dayalı Büyümesinin Ekonometrik Analizi". *Ege Academic Review*, 17 (2), 295-309. Doi: 10.21121/eab.2017124251
- World Bank (2022), World bank open data, <https://data.worldbank.org/>
- Erdoğan, S. (2006). "Türkiye'nin İhracat Yapısındaki Değişme ve Büyüme İlişkisi: Koentegrasyon ve Nedensellik Testi Uygulaması". *Selçuk Üniversitesi Karaman İİBF Dergisi*, 10 (9), 30-39. <https://dergipark.org.tr/en/pub/kmusekad/issue/10227/125766>
- Feder, G. (1983). "On Exports and Economic Growth". *Journal of Development Economics*, 12 (1-2), 59-73. [https://doi.org/10.1016/0304-3878\(83\)90031-7](https://doi.org/10.1016/0304-3878(83)90031-7)
- Giles, J. A. and Williams, C. L. (2000). "Export-Led Growth: A Survey of the Empirical Literature and Some Non-Causality Results". *The Journal of International Trade & Economic Development*, 9 (3), 261-337. <https://doi.org/10.1080/09638190050086177>

- Grossman, G. M. and Helpman, E. (1991). "Trade, Knowledge Spillovers, and Growth". *European Economic Review*, 35 (2-3), 517-526. [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(91\)90153-A](https://doi.org/10.1016/0014-2921(91)90153-A)
- Gül, E. ve Ekinci, A. (2006). "Türkiye'de Reel Döviz Kuru İle İhracat ve İthalat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1990-2003". *Dumlupınar Üniversitesi SBE Dergisi*, (16), 165-190
- Güven, E. T. A. (2021). "İhracata Dayalı Büyüme Modeli: Türkiye Örneği (1980-2020)". *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (1), 63-70. <http://aksarayibd.aksaray.edu.tr/en/download/article-file/1583772>
- Helpman, E. and Krugman, P.R. (1985). *Market structure and foreign trade*. Cambridge: MIT Press.
- Hüseyini, İ. ve Çakmak, E. (2016). "Neo-Klasik Büyüme Modeli Kapsamında İhracat ve Ekonomik Büyüme Analizi Türkiye Örneği: 1980-2010". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30 (4), 831-844. <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/29909/322127>
- İzgi, B. B. ve Yılmaz, H. (2018). "Türkiye'de Ekonomik Büyüme, İhracat ve İthalat: Nedensellik İlişkisi (1992-2016)". *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5 (2), 54-74. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iy/issue/38106/376507>
- Jordaan, A. C. and Eita, J. H. (2009). "Testing the Export-Led Growth Hypothesis for Botswana: A Causality Analysis". *Botswana Journal of Economics*, 6 (10), 2-14. DOI: 10.4314/boje.v6i10.60205
- Karakaş, M. ve Doğan, B. (2021). "Gümrük Birliği Sonrasında Türkiye'de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi (1996-2019)". *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11 (22), 653-675. <https://dergipark.org.tr/en/pub/duibfd/article/984781>
- Karakuş, M. ve Özen Atabey, A. (2021). "Genç İşsizlik, İhracat ve Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz". *Alanya Akademik Bakış*, 5(2), 865-882. <https://dergipark.org.tr/en/pub/alanyaakademik/issue/62638/889070>
- Kaynak, M. (2011). *Büyüme teorileri giriş*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kibritçioğlu, A. and Dibooğlu, S. (2001). "Long-Run Economic Growth: An Interdisciplinary Approach". *University of Illinois at Urbana Champaign*, (13), 59-70. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.282319>
- Konak, A. (2020). "Türkiye'de İhracat ve İstihdamın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi ve VECM Nedensellik Testi Yaklaşımı". *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 5 (1), 56-74. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=913936>
- Korkmaz, S. (2014). "Türkiye Ekonomisinde İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi". *Business and Economics Research Journal*, 5 (4), 119-128. <https://hdl.handle.net/20.500.12462/4281>
- Krueger, A. O. (1978). *Liberalization attempts and consequences*. Cambridge: Ballinger.
- Kurt, S. ve Berber, M. (2008). "Türkiye'de Dış Açıklık ve Ekonomik Büyüme." *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 57-80. <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/2694/35460>
- Kurt, S. ve Terzi, H. (2007). "İmalat Sanayi Dış Ticareti Verimlilik ve Ekonomik Büyüme İlişkisi". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21 (1), 25-46. <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/2691/35394>
- Küçükaksoy, İ., Çifçi, İ. ve Özbek, R.İ. (2015). "İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi: Türkiye Uygulaması". *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 691-720. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/382373>
- Lewis, C.D. (1982). *Industrial and business forecasting methods: a practical guide to exponential smoothing and curve fitting*. Butterworth-Heinemann
- McKinnon, R. (1964). "Foreign Exchange Constraint in Economic Development and Efficient Aid Allocation". *Economic Journal*, (74), 388-409. <https://doi.org/10.2307/2228486>
- Mert, M. ve Çağlar, A. E. (2019). *Eviews ve gauss uygulamalı zaman serileri analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Narayan, P. K. and Smyth, R. (2004). "Temporal Causality and the Dynamics of Exports, Human Capital and Real Income in China." *Journal of Applied Economics*, 1 (1), 24- 45. <https://ssrn.com/abstract=2084677>
- Narayan, P.K. and Narayan, S. (2006). "Savings Behaviour in Fiji: An Empirical Assessment Using the ARDL Approach to Cointegration". *International Journal of Social Economics*, 33 (7), 468-480. <https://doi.org/10.1108/03068290610673243>
- Özbey, F. R. (2000). "Türk Sanayileşme Sürecinde Bütünleştirilmiş Strateji". *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(1), 75-93. <https://dergipark.org.tr/en/pub/akuiibfd/issue/61141/908456>
- Özcan, B. ve Çelebi, O. (2013). "İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye İçin Geçerli Mi?". *Yönetim ve Ekonomi*, 20 (1), 1-14. <https://dergipark.org.tr/en/pub/yonveek/issue/13698/165791>
- Özer, M. ve Erdoğan, L. (2006). "Türkiye'de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi". *Gazi Üniversitesi Ekonomik Yaklaşım*, 17 (60-61), 93-110. <https://hdl.handle.net/11421/19078>
- Özmen, A., Özer M. ve Türkyılmaz, S. (1999). "Türkiye'de İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedenselliğe

- İlişkin Bir Uygulama Denemesi". Orhan Oğuz'a Armağan, Marmara Üniversitesi Yayını, No. 640,379- 392.
- Panas, E. and Vamvoukas, G. (2002). "Further Evidence on the Export-Led Growth Hypothesis". *Applied Economics Letters*, 9 (11), 731-735. <https://doi.org/10.1080/13504850210126840>
- Pata, U. K. (2017). "Türkiye'de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi (1971-2014)". *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31 (1), 119-134. <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/45085/563123>
- Ram, R. (1985). "Exports and Economic Growth: Some Additional Evidence". *Economic Development and Cultural Change*, 33 (2), 415-425. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/451468>
- Rivera-Batiz, L. and Romer, P.(1991). "Economic İntegration and Endogenous Growth". *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 531-56. <https://doi.org/10.2307/2937946>
- Saatcioğlu, C. ve Karaca, O. (2004). "Türkiye'de İhracat İle Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1980 Dönüşümün Etkisi". *Yönetim Dergisi*, (49), 30-40.
- Sandalcılar, A. R. (2012). "Türkiye'de Tarımsal İhracat, Tarım Dışı İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi". *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (570), 65-65. <https://dergipark.org.tr/en/pub/fpeyd/issue/48064/607741>
- Sulaiman, M. and Saad, M. N. (2009). "An Analysis of Export Performance and Economic Growth of Malaysia Using Co-İntegraton and Error Correction Models". *The Journal of Developing Areas*, 43(1), 217-231. <https://www.jstor.org/stable/40376281>
- Soğukpınar, F., Erkal, G. and Özer, H. (2023). "Evaluation of renewable energy policies in Turkey with sectoral electricity demand forecasting". *Environmental Science and Pollution Research*, 30(13), 35891-35912. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11356-022-24673-3>
- Şahin, H. (2014). *Türkiye ekonomisi*. 14.Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Taban, S. ve Aktar, İ. (2008). "Türkiye'de İhracat Dayalı Büyüme Hipotezinin Ampirik Bir İncelemesi". *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 3(11), 1535-1551. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jyasar/issue/19123/202929>
- Takım, A. (2010). "Türkiye'de GSYİH İle İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 1-16. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisobil/issue/2826/38224>
- Tang, C. F., Lai, Y. W. and Ozturk, I. (2015). "How Stable is The Export-Led Growth Hypothesis? Evidence from Asia's Four Little Dragons". *Economic Modelling*, (44), 229-235. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.09.022>
- Taştan, H. (2010). "Türkiye'de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkilerinin Spektral Analizi". *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2 (1), 87-98. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ebd/issue/4855/66778>
- Temiz, D. and Gökmen, A. (2010). "An Analysis of the Export and Economic Growth in Turkey Over the Period of 1950-2009". *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 2 (5), 124-142. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ulikidince/issue/21622/232256>
- The Conference Board (2022). *Total economy database*. <https://www.conference-board.org/data/economydatabase/total-economy-database-productivity>
- Tyler, W. G. (1981). "Growth and Export Expansion in Developing Countries". *Journal of Development Economics*, 9 (1), 121-130. [https://doi.org/10.1016/0304-3878\(81\)90007-9](https://doi.org/10.1016/0304-3878(81)90007-9)
- Yapraklı, S. (2007). "İhracat İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz". *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34 (Haziran), 97-112. <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/83565/>
- Yeldan, E. (2008). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yenisu, E. (2019). "Türkiye'de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18 (3), 1175-1193. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jss/issue/46308/418935>
- Yıldırım, M., Karahan, Ö. ve Öndes, H. (2021). "Türkiye'de İhracat İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Etkileşimin Analizi". *İzmir İktisat Dergisi*, 36 (3), 555-565. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ije/issue/64773/732663>
- Young, A. (1991). "Learning by Doing and the Dynamic Effects of İnternational Trade". *Quarterly Journal of Economics*, (106), 369-405. <https://doi.org/10.2307/2937942>

Yazar Katkıları: Fikir-%50-50; Tasarım-%50-50; Denetleme-%50-50; Kaynaklar-%50-50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi-%50-50; Analiz ve/ veya Yorum-%50-50; Literatür Taraması-%50-50; Yazıyı Yazan-%50-50; Eleştirel İnceleme-%50-50.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept -%50-50; Design-%50-50; Supervision-%50-50; Resources-%50-50; Data Collection and/or Processing-%50-50; Analysis and/or Interpretation-%50-50; Literature Search-%50-50; Writing Manuscript-%50-50; Critical Review-%50-50; Other-%50-50.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Öğretmenlerin İş Tükenmişliği ve Mesleki Tükenmişlik Düzeylerinin İşgören Performansları Üzerine Etkisinin İncelenmesi

Investigation of the Effect of Teachers' Job Burnout and Professional Burnout Levels on Employee Performance

Menekşe ÖZTOPRAK¹

Z. Ferhan AYDOĞAN²

¹ Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Ankara-Türkiye
e-mail: tarhan@baskent.edu.tr

² Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Ankara-Türkiye
e-mail: ferhan@baskent.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 9.6.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 11.9.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Menekşe ÖZTOPRAK
tarhan@baskent.edu.tr

Atıf /Cite this article:

Öztoprak, M., & Aydoğan, Z. F. (2023). Öğretmenlerin İş Tükenmişliği ve Mesleki Tükenmişlik Düzeylerinin İşgören Performansları Üzerine Etkisinin İncelenmesi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 57–79.

Öz

Bu çalışmada, öğretmenlerin iş tükenmişlik ve mesleki tükenmişlik düzeylerinin performansları üzerine etkilerinin ölçülmesi hedeflenmiş olup, nicel araştırma yöntemlerinden ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırma verileri için hazırlanan anketler, Ankara ilindeki kamu ve özel eğitim kurumlarında görev yapan 525 öğretmene kolayda örnekleme yöntemi ile e- posta yoluyla gönderilmiştir. Gönderilen anketlerden, 409 anketin geri dönüşü gerçekleşmiştir. Araştırmanın örneklemini ankete cevap veren 409 öğretmen oluşturmaktadır. Araştırmada Koç, Arslan ve Topaloğlu tarafından geliştirilen iş tükenmişliği ve meslek tükenmişliğini ölçen Gazi Tükenmişlik Envanteri, Kirkman ve Rosen tarafından geliştirilen ve Çöl tarafından Türkçeye çevrilen 4 sorudan oluşan işgören performansı ölçeği kullanılmıştır. Anket sonuçlarının değerlendirilmesinde sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan SPSS.27 (Statistical Package for the Social Sciences) istatistik bilgisayar yazılım programı kullanılmış olup, araştırmanın hipotezlerini test etmek amacıyla da SPSS.27 istatistiksel paket programında Frekans, Ortalama, Pearson Korelasyonu, Regresyon ve T-testi gibi istatistiksel analizler yapılmıştır. Araştırmanın sonucunda, öğretmenlerin iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik düzeyleri ile işgören performansı arasında dikkate değer bir ilişki bulunmuştur. Araştırmaya katılan örneklem grubunun iş tükenmişlik düzeyinin işgören performansı üzerine %32'lik bir etkisi olduğu, mesleki tükenmişlik düzeyinin ise, işgören performansı üzerine etkisinin %35 lik bir seviyede olduğu araştırma sonucunda görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Mesleki Tükenmişlik, İş Tükenmişliği, İşgören Performansı

Abstract

In this study, it was aimed to measure the effects of teachers' job burnout and occupational burnout levels on their performance and relational screening model was used from quantitative research methods. The questionnaires were sent to 525 teachers working in public and private educational institutions in Ankara via e-mail with convenience sampling method. The sample consists of 409 teachers who responded to the survey. "Gazi Burnout Inventory" developed by Koç, Arslan and Topaloğlu and "Employee Performance Scale" developed by Kirkman and Rosen and translated by Çöl were used in the study. The questionnaire consists of three parts: demographic characteristics, job burnout and occupational burnout scale and job performance evaluation scale. SPSS.27 (Statistical Package for the Social Sciences) statistical computer software program, which is widely used in social sciences, was used in the evaluation of the survey results and statistical analyzes such as Frequency, Average, Pearson Correlation, Regression and T-test were performed in SPSS.27 statistical package program in order to test the hypotheses of the research. As a result of the research, a remarkable relationship was found between teacher's job burnout and occupational burnout levels and employee performance, and also, it was seen that the job burnout level of the sample group participating in the research had a 32% effect on employee performance and the occupational burnout level had a 35% effect on employee performance.

Keywords: Occupational Burnout, Job Burnout, Employee Performance

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Meslek, örgün bir eğitim ve öğretim dönemi sonucunda kazanılan unvandır (Koç, Arslan ve Topaloğlu, 2009: 152), iş ise bireylerin karşılığında maddi kazanç elde ettikleri fiziksel ve düşünsel çaba olarak ifade edilmektedir. Bu durumda kişilerin herhangi bir nedenle meslekleri olmayan bir işte çalışmaları mümkündür.

Tükenmişlik sendromu her türlü meslek ve iş ortamında oldukça yaygın olarak görülmektedir. Özellikle yoğun biçimde insan ilişkisi gerektiren meslek çalışanları bu sendromu yaşamaktadır. İlk defa 1974 yılında Alman psikolog Herbert Freudenberger tarafından “yorgunluk, enerji ve güç azalması, başarısızlık, içsel kaynaklı karşılanamayan beklentiler sonucu ortaya çıkan tükenme durumu” olarak tanımlanan bu sendromu (Bebitoğlu, 2023: 263), Dünya Sağlık Örgütü “başarıyla yönetilemeyen kronik iş yeri stresi” ve “mesleki deformasyon” şeklinde nitelendirmiştir (Özışık, 2019: 2).

Tükenmişlik sendromu çalışanlarda duyarsızlaşma, duygusal tükeniş ve başarısızlık duygusu olarak ortaya çıkmaktadır (Doğan ve Kır, 2018: 4). Duygusal tükenme bireyde zihinsel ve fiziksel yorgunluk, duygusal enerjide azalma olarak kendini göstermektedir (Leiter ve Schaufeli, 1996: 230). Duyarsızlaşma kişiler arası ilişkilerde söz konusu olmaktadır, duygusal tükenmişlik yaşayan bireyler çevrelerine, meslekdaşlarına ve müşterilere ilgisiz tutum ve davranışlar sergilemekte, insan ilişkilerine mesafe koymakta ve böylece stresle baş etmeye çalışmaktadır (Tutcu, 2020: 717). Bu nedenle başkalarına karşı olumsuz, soğuk, alaycı tutumlar ve yabancılaşma ortaya çıkmaktadır. Kişisel başarı duygusunda azalma ise, kişisel yeteneklerden şüpheye düşme, mesleki başarısızlık ve yetersizlik hissi şeklinde kendini göstermektedir (Geuens, Van Bogaert ve Franck, 2017: 4623). İş etkinliğinde ve problem çözme kapasitesinde, yeterlilik ve öz saygıda eksiklik olarak ortaya çıkmaktadır (Wilczek-Ruzyczka ve Jableka, 2013: 241).

Örgütsel hedeflere katkı sağlayan çalışan davranışlarının bütünü iş performansı olarak nitelendirilir. Performans, yeteneklerle motivasyonun bir kombinasyonudur. (Jaffery ve Farooq, 2015: 277). Başa çıkılamayan iş stresi, çalışanın performansını negatif yönde etkilemekte, örgütsel bağlılığı azaltmakta, bu nedenle de tükenmişlik ortaya çıkmaktadır. (Ashill ve Rod, 2011: 1118). İş tükenmişliğinin örgütsel düzeydeki etkileri hayal kırıklığı, yönetime, takım arkadaşlarına ve kıdemlilere güvensizlik ve alaycılık, sık görülen iş kazaları, işten ayrılma, devamsızlık, sık sık izin alma, iş performansında, üretkenlikte ve etkililikte azalma, motivasyon kaybı ve düşük moral olarak kendini göstermektedir (Jaffery ve Farooq, 2015: 279).

Eğitim kurumlarında öğretmenler, öğrenciler, diğer meslek mensupları ve bu kişilerin yakınlarıyla etkileşim içindedir. Öğretmen öğrenci etkileşimi sırasında öğrencilerin sosyal, psikolojik, fiziksel sorunlarıyla ilgilenmek oldukça fazla zaman harcamayı gerektirmekte, çözümler her zaman açık, net ve kolay olmamaktadır. Bu koşullar altında öğretmenlerin birçoğu sürekli olarak stres altındadır, bu da iş doyumunu azaltmakta ve tükenmişlik sendromuna yol açmakta, sonuç olarak öğretmenlerin performansı olumsuz yönde etkilenmektedir. Bu bilgiler ışığında araştırma, öğretmenlerin iş tükenmişlik düzeyleri ve mesleki tükenmişlik düzeylerinin performansları üzerindeki etkilerini ölçmeyi amaçlamış olup, araştırma verileri için hazırlanan anketler, Ankara ilindeki kamu ve özel eğitim kurumlarında görev yapan 525 öğretmene gönderilmiştir. Geri dönüşü sağlanan anketlerden üzerinden gerekli analizler yapılmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Mesleki Tükenmişlik

Genel anlamıyla meslek yoğun bir eğitim gerektiren bilgi birikimi ve beceri düzeyi sonucunda bireyin kazandığı unvanın adıdır. “Mesleki tükenmişlik ise, psikolojik cesaret kırma ve bir mesleğe veya meslek unvanına yabancılaşmaya neden olmak olarak tanımlanabilir. Bir meslekte tükenmişlik hissi, beklentilerin karşılanamaması, mesleğin isteksiz seçimi, mesleğin gerekliliği ile kişisel yetenekler arasındaki çatışma, gelecekteki gelişmeler için hiçbir fayda vaat etmemesi ve meslekten psikolojik izolasyon gibi nedenlerden kaynaklanabilir” (Koç, Arslan ve

Topaloğlu, 2010: 152).

Öğretmenlik mesleği, 1973 tarihli Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 43. maddesinde "devletin eğitim, öğretim ve bununla ilgili yönetim görevlerini üzerine alan özel bir ihtisas mesleği" olarak tanımlanmıştır (Milli Eğitim Temel Kanunu, 1973). Öğretmen bu mesleğin gereklerini yerine getiren eden kişidir. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürlüğü'nün 2017 yılında yayımladığı "Öğretmenlik Mesleği Genel Yeterlilikleri" belgesi öğretmenleri eğitim sisteminin en hayati ögesi olarak nitelendirmiştir. Eğitimin niteliğine doğrudan ve önemli etki öğretmenler tarafından yapılmaktadır. 2019-2020 yıllarında yürütülen Türkiye Çalışma Hayatı ve Meslekler araştırmasından elde edilen verilere göre mesleklerin itibar puanı sıralamasında 143 meslek arasında öğretmenlik en yüksek statüye sahip onördüncü meslek olarak değerlendirilmekte olup insan hayatının sorumluluğunu bütünüyle üstlenebilecek yüksek yeterlikler gerektiren bir meslek olarak tanımlanmaktadır (Sunar, 2020: 46).

Diğer mesleklerden farklı olarak öğretmenlik mesleğinin icra edilmesi sırasında insan ilişkisi ve etkileşim en yüksek düzeyde olmaktadır. Hem okul ve sınıf ortamında öğrencilerle, hem de okul dışında veliler ve toplumla iç içe olmayı gerektirir. (Çelikten, Şanal ve Yeni, 2005: 213). Dolayısıyla tükenmişlik insanla yakın etkileşimde olan bireylerde sıklıkla ortaya çıkan kronik fiziksel yorgunluk, çaresizlik ve umutsuzluk sonucu gelişen olumsuz benlik kavramı, yaşama ve diğer insanlara yönelik olumsuz tutumlara yol açan fiziksel ve zihinsel tükeniş hali olarak tanımlanmaktadır. Kısaca bireyin mesleğinden aldığı mutluluk ve başarı duygusunun eksilmesine ve mesleki kimliğin kaybedildiği inancına yol açan bir durumdur (Sağlam-Arı ve Çına-Bal, 2008: 133).

Tükenmişlik ve mesleki tükenmişlik duygusu birbirinden bağımsız düşünülemez. "Aşırı iş stresinin sonuçlarından birisi olan mesleki tükenmişlik insanlarla daha fazla bir arada olan öğretmenlik, polislik, doktorluk, hemşirelik, sosyal yardım gruplarında görev alan kişilerde daha fazla görülmektedir" (Çetin, Sarı ve Karakuş, 2022: 60). Durak ve Seferoğlu (2017: 764-772) tarafından Türkiye'nin, farklı illerinde farklı branşlarda çalışan 303 öğretmen üzerinde yapılan araştırmaya göre tükenmişlik nedenleri olarak iş doyumunun düşük olması, yönetim ile ilişkiler, toplumdaki mesleki saygınlık, sınıf mevcudunun fazlalığı, BT (bilgi teknolojileri) gibi bazı konularda kendilerini yetersiz hissetmeleri, disiplin sorunları, motivasyon eksikliği, ülkedeki mevcut eğitim politikaları, geleceğe yönelik belirsizlikler, yetersiz kaynaklar ve materyaller, müfredattaki yetersizlikler ve bürokratik işlerin fazlalığı, veliler karşısında yönetim tarafından değersiz gösterilme, velilerin eğitime karşı duydukları güvenin azalması gibi örgütsel faktörler etkili olmaktadır. Koç ve Dinçerol (2013: 36)'a göre "Kişisel özelliklerin yanı sıra çevresel faktörlerden de yoğun bir şekilde etkilenen öğretmenlik mesleğindeki enerji ve idealizmin azalması, stresi tetikleyen faktörlerin de etkisi ile mesleki tükenmişlik ortaya çıkmaktadır".

Öğretmenlerin mesleki tükenmişlik düzeylerini ölçmek amacıyla Yellice-Yüksel ve Şekercioğlu (2008) tarafından Öğretmen Mesleki Tükenmişlik Ölçeği (ÖMTÖ) geliştirilmiştir. Bu ölçeğe göre mesleki tükenmişlik "1. Mesleğe ilişkin duygusal tükenmişlik ve başarısızlık, 2. Öğrencilere duyarsızlaşma, 3. Fiziksel ve duygusal tükenmişlik ile 4. Meslektaşlarına ve yöneticilerine duyarsızlaşma" olmak üzere dört alt ölçekten oluşmaktadır. "Mesleğe ilişkin duygusal tükenmişlik ve başarısızlık; bireyin mesleğiyle bağlantılı olarak kendini nasıl değerlendirdiğiyle ve öğretmenlik mesleğinin beklentilerini karşılayıp karşılamadığıyla ilgilidir. Öğrencilere duyarsızlaşma; öğretmenin öğrencilere yönelik duyarsızlığını, bıkkınlığını, mesafeli duruşunu ve olumsuz tutumlarını ifade etmektedir. Fiziksel ve duygusal tükenmişlik; öğretmenlerin kendilerini stresli, öfkeli, yorgun, fiziksel ve duygusal enerjilerinin tükenmiş olduğunu hissetmeleriyle ilgilidir. Meslektaşlara ve yöneticilere duyarsızlaşma alt boyutu ise öğretmenlerin meslektaşlarıyla ilişki kurmak istememesi ve yöneticiler tarafından desteklenmemesini ifade etmektedir" (Öztürk ve Erdem, 2020: 931).

Olumlu öğrenme ikliminin oluşturulması, bireysel öğrenme gereksinimlerinin dikkate alınması, analitik ve yaratıcı düşünmenin geliştirilmeye çalışılması öğretmenlik mesleğinin en önemli gereksinimleridir (Şahin ve Atbaşı, 2020: 674). Öğretmenler eğitim-öğretimi planlayabilmek isterler. Aynı zamanda entellektüel bilgi birikimi, meslek bilgisi ve iletişim becerisine sahip olmaları gerekir. Bu unsurlardan herhangi birinin eksikliği kolaylıkla

tükenmişlik sendromuna neden olabilir. Tükenmişlik sendromu daha çok duygusal alanda kendini göstermektedir. Öğretmenler duygusal kaynakları tükendikçe, öğrencilerine yardımcı olamadıklarını (olamayacaklarını) hissedebilmektedir. Tükenmişlik yaşayan öğretmenler aynı zamanda öğrencileri hakkında olumsuz, alaycı tutum ve duygular geliştirebilmekte ve tepki vermeye başlamaktadırlar, hatta öğrencilerinin bazı sıkıntıları hak ettikleri şeklinde bir düşünce tarzı geliştirmeye başlayabilir (Maslach ve Jackson, 1981). Tükenmişlik sendromunun bir başka yönü, öğretmenlerin öğrencileriyle olan ilişkilerinde kendileri hakkında olumsuz özdeğerlendirmede bulunmalarıdır, bundan dolayı tükenmişlik mesleki memnuniyetsizlik ve başarısızlık duygusunda artışa neden olur.

Şengül-Erdem (2020: 1272) tarafından zihinsel yetersizliği olan öğrencilere eğitim veren özel eğitimci öğretmenlerin mesleki tükenmişliklerini ölçmek amacıyla 40 öğretmen ve 110 öğrenci üzerinde yapılan deneysel araştırmanın sonuçlarına göre öğretmenlere verilen mesleki beceri eğitimi ve yapılan sınıf içi düzenlemelerle birlikte başarısızlık ve tükenmişlik boyutunda anlamlı bir azalış, mesleki yetkinlik ve etkili öğretim boyutunda ise anlamlı bir artış olmuştur. Buna göre çalışmada tükenmişliğin azaltılması amacıyla “özel eğitim alanında görev yapan öğretmenlere sunulacak mesleki becerilere yönelik hizmet içi eğitim uygulamalarının yaygınlaştırılması, eğitim içeriklerinin öğretmen ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirilmesi ve uygulama yapabilmelerine de fırsat sağlanması, sınıf içi düzenlemeler kapsamında öğretmenlerin desteklenmesi ve sınıfların fiziksel şartlarının iyileştirilmesi” önerilmektedir.

İş Tükenmişliği

Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde “iş, bir sonuç elde etmek, herhangi bir şey ortaya koymak için güç harcayarak yapılan etkinlik, fiziksel ve zihinsel çaba” olarak ifade edilmektedir. Tükenmişlik ise, çeşitli meslek gruplarında çalışan bireylerde çalışma ortamı ve işin niteliği ve gerekliliklerindeki olumsuzluklardan kaynaklanan, enerjide sürekli azalış, amaç ve hedeflere ulaşamama şeklinde tanımlanmaktadır (Bakan ve Tombak, 2014: 683). Tükenmişlik çalışma hayatının kalitesini etkilemekte ve iş tatminsizliğine neden olmaktadır (Öztürk ve Erdem, 2020: 929, 931). Tükenmişliğe neden olan olumsuzluklar yetersiz ücret, uzun çalışma saatleri, kariyerde ilerleme şansının kalmaması, ödüllendirme eksikliği, işte güçsüzleşme, etkisizlik ve eğitim eksikliği olarak ortaya çıkmaktadır. (Edelwich ve Brodsky, 1980).

İş tükenmişliği ile ilgili olarak kullanılan kavramlardan biri iş yüküdür. İş yükü belirli zamanda belirli nitelikte yapılması gereken iş miktarı olarak tanımlanır ve fazla ya da az iş yükünün çalışan üzerinde stres oluşturduğu ve bireyler üzerinde iş tükenmişliğine neden olabileceği ifade edilmektedir. Çalışanların iş yükü arttıkça tükenmişlik düzeyleri artarken işleri üzerindeki kontrolü yükseldikçe tükenmişlik düzeyleri azalmaktadır. Dolayısıyla tükenmişlik, bir anlamda iş yükü ve iş kontrolünün bir sonucuyken aynı zamanda bu iki değişken arasındaki etkileşim halinin de doğal bir sonucudur (Öztürk ve Erdem, 2020: 929, 931, 933).

Alandaki çalışmalarda iş yerinden kaynaklanan tükenmişliğin nedenleri arasında örgüt yapısı, işin niteliği, çalışma saatleri, nöbetler, fazla çalışma, fiziksel yeterlilikler, işyeri ve işle ilgili kurallar, iş yükü seviyesi, alınan kararlara iştirak edebilme, ücretlendirme, rol belirsizliği, eksik geri bildirimler ve örgüt içi ilişkiler bulunmaktadır (Beheshtifar, Omidvar, 2013: 110).

Öğretmenlik mesleğinin herhangi bir iş yerinde icra edilmeye çalışılması öğretmenlik işidir. Daha önce değinildiği gibi öğretmenlik mesleği insan ilişki ve etkileşimini en üst seviyede gerektirmektedir. İş yerinde çalışanlar arasında ilişkiler ne kadar yoğunsa, duygusal tükenmişlik de o derecede artmaktadır (Öztürk ve Erdem, 2020: 932). Gereken performansı gerçekleştirebilmek için öğretmenler normal çalışma saatlerinin dışında uzun süreli çalışmalar yapabilirler, uygun olmayan çalışma koşullarına katlanmak ve makul olmayan bazı isteklere boyun eğmek zorunda kalabilirler (Koç ve Dinçerol, 2013: 27), ancak katlanılan fiziksel ve bilişsel efor karşılığında elde edilen maddi kazanç yeterli olmayabilir. Kısacası öğretmenler mesleklerinden memnun oldukları halde çalıştıkları iş yerindeki olumsuz koşullar ya da maddi kazanç yetersizliği nedeni ile tükenmişlik sendromu yaşayabilirler.

Son yıllarda yapılan bazı araştırmalarda öğretmenlerin teknoloji kaynaklı kaygı ve strese (teknostres) de maruz kaldıkları ve bu nedenle verimliliklerinde azalma olduğu ve tükenmişlik yaşayabildikleri ortaya çıkmıştır (Yener, Arslan ve Kilinç, 2021: 1896). Teknostres öğretme-öğrenme sürecindeki teknoloji kullanımından, mesleki ve teknik konulardaki yetersizlikten, kişisel yönelimler ve sosyal nedenlerden de kaynaklanabilmektedir (Gökbulut ve Dindaş, 2022: 46).

Altıntopa ve Aydın (2021: 50) ın Ankara’da 225 öğretmen üzerinde yaptıkları araştırmaya göre deneklerin günlük hayatlarında karşı karşıya kaldıkları iş-aile ve aile-iş çatışmaları ile tükenmişlik düzeyleri arasında (duyarsızlaşma, duygusal tükenmişlik ve kişisel başarı hissini azalması) olumlu yönde anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur.

Öğretmenlerin iş tükenmişliklerinde meslekdaşlarıyla ilişkilerinin de önemli rolü vardır. İş ilişkilerinde huzursuzluk, meslekdaşlardan destek görememe “bireyin motivasyonunda düşüklük, stres ve depresyon düzeyinde artış, meslekten soğuma, tükenmişlik” biçiminde ortaya çıkmakta ve meslektaşlara karşı duyarsızlaşmaya neden olmaktadır. Meslektaşlarla olumlu ilişkiler ve yönetim desteği arttıkça iş doyumu da artmaktadır (Yıldırım ve Bayraktar, 2021: 299, 300, 306).

Tükenmişlik konusunda yapılan araştırmalarla da desteklendiği gibi iş tükenmişliği, “iş gereği yoğun duygusal taleplere maruz kalan ve sürekli diğer insanlarla yüz yüze çalışmak durumunda olan kişilerde görülen fiziksel bitkinlik, uzun süreli yorgunluk, çaresizlik ve umutsuzluk duygularının, yapılan işe, hayata ve diğer insanlara karşı olumsuz tutumlarla yansıması ile oluşan bir sendrom” olarak ifade edilmektedir (Maslach ve Jackson, 1981: 80). Aşırı çalışma, iş ortamından memnun olmama gibi nedenler kişilerin kendilerini başarısız ve yıpranmış hissetmesine, güç ve enerji kaybetmesine ve kronikleşmiş bir yorgunluk yaşamasına yol açmaktadır.

İş Gören Performansı

Performans kavramının sözlük anlamı; “başarı, elde edilen sonuç, bir şeyin değerini belirleyen niteliklerdir” (Oxford Languages), Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde kelime anlamı “başarım” olarak verilmektedir. İş performansı, kuruluşun hedefleriyle ilgili davranışlar veya eylemler olarak tanımlanmıştır (Boz, Duran ve Uğurlu, 2021: 347). Çöl’e (2008) göre işgören performansı ise bir işi yapan bireyin, o işle amaçlanan hedefe ne derecede ulaşabildiğini nicel ve nitel olarak belirten bir kavramdır, bireyin kendisi için belirlenen hedeflere ve standartlara ne ölçüde ulaşabildiğinin göstergesidir. Yani kısaca hedeflenen amaca ulaşma ya da “amacın gerçekleştirilme derecesi” olarak açıklanabilir (Çöl, 2008; 38). Performans ile başarı çoğu zaman aynı anlamda kullanılmakla birlikte gerçekte performans çaba, başarı ise çabanın konulan hedefe ulaşma derecesidir (Öztoprak ve Kardeş-Delil, 2022: 2197).

İşgören performansını etkileyen birçok unsur vardır. Bu unsurlar temel olarak üç kategoriye ayrılmıştır. Bunlar; kişisel faktörler, çevresel faktörler ve örgütsel faktörlerdir. Eğitim düzeyi, kişilik farklılıkları, mesleki deneyim ve aynı zamanda bu çalışmanın konusunu oluşturan mesleki tükenmişlik kişisel faktörler arasındadır (Uludağ ve Çınar, 2021: 88). Aynı sektördeki rakip kurumlar, müşteriler çevresel faktörleri oluşturur. İş stresi, iş doyumu, motivasyon, iş tatmini, iş memnuniyeti, işle ilgili fiziksel koşullar, işe ve işverene olan güven duygusu, işte katılımcılığın ve bağımsız çalışmanın teşvik edilmesi, etkin performans değerlendirmesi, iş yerindeki sosyal etkileşim gibi örgütsel faktörler de işgören performansını etkileyen önemli unsurlardır (Uludağ ve Çınar, 2021: 88).

Literatürde iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile olumsuz bazı kişisel ve/veya örgütsel faktörlerin ilişkili olduğunu gösteren çok sayıda çalışma vardır. Bu durum tükenmişlik ile iş performansının ilişkili olduğunu düşündürmektedir. Sanchez-Gomez ve Bresó (2020) tarafından aralarında eğitim sektöründe (%29,3) çalışan meslek mensuplarının da bulunduğu 1197 kişi üzerinde yapılan çalışmada duygusal zeka, tükenmişlik ve iş performansı arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma bulguları “iş performansının anlaşılmasında tükenmişliğin önemini ortaya koymakta ve duygusal zekanın koruyucu bir değişken olarak rolünü vurgulamaktadır.” Buna

göre daha yüksek duygusal zekaya sahip çalışanlar, tükenmişlikle ilişkili olumsuz sonuçlardan ve işyerindeki olumsuz faktörlerden daha az etkilenmekte ve böylece performans seviyelerinde bir artış yaşamaktadır.

Öğretmenlerin iş yükü, tükenmişlik ve iş performansı arasındaki ilişkiye odaklanan bir başka araştırma 57 ilköğretim öğretmeni üzerinde yapılmıştır. Araştırma bulguları öğretmenlerin iş yükü ve tükenmişlik seviyelerinin yüksek olduğunu buna karşın iş performanslarının oldukça tatmin edici düzeyde bulunduğunu ortaya koymaktadır (Jomud ve diğerleri, 2021: 53).

Fitzgerald ve Bonimar (2020: 117) tarafından Filipinler'de Cagayan Bölgesindeki bir devlet üniversitesindeki akademik personel üzerinde gerçekleştirilen bir başka çalışmada öğretmenlerin tutku ve azim (sebat) düzeylerinin performansları üzerinde etkili olduğu, ancak performansın cesaret, öz yeterlilik ve tükenmişlikten etkilenmediğini göstermiştir.

Performans yönetimi, organizasyonda yer alan tüm bireylerin ortak bir hedef ve vizyon doğrultusunda bir arada çalışmaları ve bir bütün olarak hareket etmeleridir. Van Waeyenberg, Peccei ve Decramer (2022: 639) tarafından 458 yabancı dil öğretmeni ile yapılan çalışmada performans yönetimi öğretmenlerin beklentilerini karşılayan bir süreç olarak algılandığı taktirde daha yüksek düzeyde duygusal örgütsel bağlılık, daha düşük tükenmişlik seviyesi ve yüksek performans neden olduğu görülmüştür.

Öğretmenlerin çalıştıkları eğitim kurumunun etkililiği de bireysel performanslar üzerinde fark yaratmaktadır. Etkililik kavramı örgütsel amaçlara ulaşma derecesi olarak tanımlandığında kurumların fiziksel nitelikleri, yönetim, öğrenciler, veliler, teknolojik alt yapı, eğitim politikaları performans değerlendirme sistemi ve örgütsel adalet gibi bir çok faktör işin içine girmektedir. Örgütsel adalet yönetici tarafından kendisine ne derecede adil davranıldığı ile ilgili işgören algısıdır (Korkmaz ve Ulutaş, 2022: 4). Öğretmenlerin sınıf içi performansları, tüm bu faktörlerin etken olduğu okul etkililiği ile doğrudan ilişkilidir (Turhan, Soytürk-Kırkağaç ve Tuncer, 2020: 407).

Örgüt iklimi bir örgütü diğerinden ayıran özelliklerdir, çalışanların örgüt hakkında geliştirdikleri ortak algılardan oluşmaktadır (Aydoğan, 2004: 210). İklimi oluşturan boyutlar arasında örgütün hiyerarşik yapısı, işin niteliği, çalışanlar arasındaki işbirliği, rekabet ve belirsizlik ortamı, yönetim desteği ve güven duygusu, ve ödüllendirme sistemi bulunmaktadır. İklim çalışanların davranış belirlemelerinde ve örgütsel bağlılıkları üzerinde etkilidir (Aydoğan, 2004: 214). Etik iklim, ortak etik anlayışın örgütsel uygulamalara, süreçlere, normlara ve değerlere yansıtılmasıdır ve bu değerlerin karar sürecinde yönetime yol göstermesidir (Yeşil, Mavi ve Ceyhan, 2017: 20). Etik iklim liderin (yöneticinin) sergilediği etik davranışlarla çalışanlara iyi örnek olması ile oluşur. Bu tip liderler (hizmetkar lider) takdir eder, empati kurar, güçlendirir, delege eder, dürüsttür, model olur, ikna eder, güven duyar, katılımı teşvik eder. Bu konuda yapılan çalışmalarda okullardaki etik iklimin ve hizmetkar liderliğin öğretmenlerin performansını olumlu yönde etkilediği görülmektedir (Topcu, Gürsoy, 2022: 1998).

Yöntem

Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Bu çalışmada kolayda örnekleme yöntemi ile veriler toplanmıştır. Kolayda örnekleme, ana kütle içerisinde seçilecek örnek kesimin araştırmacının yargılarına belirlendiği tesadüfi olmayan örnekleme yöntemidir. Kolayda örneklemede veriler, ana kütlede en kolay, hızlı ve ekonomik şekilde toplanmaktadır (Haşiloğlu, Baran ve Aydın, 2015: 20).

Araştırma problemi öğretmenlerin iş tükenmişliği, mesleki tükenmişlik ve işgören performansı arasındaki ilişkinin ortaya konulması ve bu ilişkinin işgören performansı üzerinde ne kadar etkili olduğunun tespit edilmesidir. Bu kapsam doğrultusunda belirlenen araştırma hipotezleri aşağıda verilmiştir.

H1: İş Tükenmişliği (a) ve Mesleki Tükenmişlik (b) düzeyleri ile işgören performansı arasında ilişki vardır.

H2: İş Tükenmişliği (a) ve Mesleki Tükenmişlik (b) düzeylerinin işgören performansı üzerinde etkisi vardır.

H3: Yaş değişkeni açısından İş Tükenmişliği (a), Mesleki Tükenmişlik (b) düzeyleri ve işgören performansı (c) arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H4: Cinsiyet değişkeni açısından İş Tükenmişliği (a), Mesleki Tükenmişlik (b) düzeyleri ve işgören performansı (c) arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H5: Branş değişkeni açısından İş Tükenmişliği (a), Mesleki Tükenmişlik (b) düzeyleri ve işgören performansı (c) arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H6: İdari görev değişkeni açısından İş Tükenmişliği (a), Mesleki Tükenmişlik (b) düzeyleri ve işgören performansı (c) arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H7: Kıdem değişkeni açısından İş Tükenmişliği (a), Mesleki Tükenmişlik (b) düzeyleri ve işgören performansı (c) arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H8: Çalışılan kurum türü değişkeni açısından İş Tükenmişliği (a), Mesleki Tükenmişlik (b) düzeyleri ve işgören performansı (c) arasında anlamlı bir farklılık vardır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Ankara ilindeki kamu ve özel eğitim kurumlarının her kademesinde görev yapan 80.983 öğretmen oluşturmaktadır. (<http://www.meb.gov.tr>) Evrendeki araştırma grubuna ulaşmanın zorluğundan dolayı kolayda örnekleme yöntemi ile Ankara ilinde kamu ve özel eğitim kurumlarında çalışan 525 öğretmene elektronik ortamda anket gönderilmiştir. Evreni temsil eden örneklem sayısı basit tesadüfi örneklem formülü ile belirlenmiştir (Yamane, 1967). Örneklem büyüklüğü 382 olarak tespit edilmiştir. Ankete katılan öğretmenlerden 409 anketin geri dönüşü sağlanmıştır. Analizler bu anketler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada kullanılan verilerin toplanabilmesi için gerekli olan etik kurul izin belgesi Başkent Üniversitesi Etik Kurulu 15.09.2022 tarihi ve 17162298.600-219 sayı numarası ile alınmıştır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada öğretmenlerin İş Tükenmişliği ve Mesleki Tükenmişlikleri ile İş Performansı arasındaki ilişkileri belirlemek için veri toplama aracı olarak bir anket formu oluşturulmuştur. Oluşturulan anket formu, Ankara ilinde faaliyet gösteren kolayda örneklem yoluyla seçilen öğretmenlere e-posta aracılığı ile gönderilmiştir. Geri dönüş sağlanan eksiksiz toplam 409 adet anket araştırmanın örneklemine oluşturmuştur. Araştırmada birincil ve ikincil veri kaynaklarından yararlanılmış olup, daha önce yapılan çalışmaların araştırılması için alan yazın taranmıştır. Veri toplama aracı olarak uygulanan anket, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde araştırmaya katılan işgörenlerin demografik bilgileri ile ilgili verileri; yaş, cinsiyet, branş, idari görev, hizmet süresi ve kurum türü olmak üzere toplam 6 tane soru yer almaktadır. İkinci bölümde Koç, Arslan ve Topaloğlu (2009) tarafından geliştirilen katılımcıların Mesleklerine yönelik 14 soruluk Mesleki tükenmişliği belirleme testi ve katılımcıların İş tükenmişlik düzeyini ölçen 12 soruluk iş tükenmişliği ölçeği olan Gazi Tükenmişlik Envanteri, üçüncü bölümde ise; İşgören performansı ölçeği kullanılmıştır. İşgören performansı ölçeği; Kirkman ve Rosen (1999) tarafından geliştirilen ve Çöl (2008) tarafından Türkçeye çevrilen 4 sorudan oluşan bir ölçektir (Ünal ve Günay, 2016: 277).

Araştırmaya katılan işgörenlerin İş tükenmişlik ve Mesleki tükenmişlik düzeylerini ölçen, Gazi Tükenmişlik Envanteri 5 dereceli likert tipi bir ölçektir. İşgörenlerin iş performansını ölçen işgören performansı ölçeği de 5 dereceli likert tipi olan bir ölçektir. Ölçek, Kirkman ve Rosen (1999) tarafından geliştirilmiş ve Altaş ve Çekmecelioğlu (2007), Gül ve Oktay (2009), Akkoç, Çalışkan ve Turunç (2012), Chen ve Koç (2021) gibi geçmiş araştırmalarda kullanılmıştır. Anket sonuçlarının değerlendirilmesinde sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan SPSS.27 (Statistical Package for the Social Sciences) istatistik bilgisayar yazılım programı kullanılmış olup, araştırmanın hipotezlerini test etmek amacıyla da SPSS.27 istatistiksel paket programında Frekans, Ortalama, Pearson Korelasyonu, Regresyon ve t-testi gibi istatistiksel analizler yapılmıştır.

Bulgular

Araştırmanın örneklem grubunu oluşturan öğretmenlerin demografik yapılarına yönelik tanıtıcı frekans ve yüzde dağılımları Tablo 1 de gösterilmiştir.

Tablo 1. Örneklem grubuna ilişkin tanımlayıcı istatistikler

Yaş	Frekans (f)	Yüzde (%)
20-29 yaş arası	54	13,2
30-39 yaş arası	79	19,3
40-49 yaş arası	132	32,3
50 ve üzeri yaş arası	144	35,2
Toplam	409	100,0

Cinsiyet

Kadın	312	76,3
Erkek	97	23,7
Toplam	409	100,0

Branş

Okul öncesi öğretmeni	77	18,8
Sınıf öğretmeni	73	17,8
Uygulamalı dersler öğretmeni	37	9,0
Yabancı dil öğretmeni	56	13,7
Branş öğretmeni	166	40,6
Toplam	409	100,0

Yöneticilik

Evet	82	20,0
Hayır	327	80,0
Toplam	409	100,0

Kıdem

1 yıldan az	12	2,9
1-9 yıl arası	112	27,4
10-19 yıl arası	132	32,3
20-29 yıl arası	106	25,9
30 yıl ve üzeri	47	11,5
Toplam	409	100,0

Kurum Türü

Kamu	238	58,2
Özel	171	41,8
Toplam	409	100,0

Araştırmaya katılan çalışanların yaş dağılımlarına bakıldığında (Tablo 1); %13,2'sinin 25 -29 yaş arası, %19,3' ünün 30-39 yaş arası, %32,3'ünün 40-49 yaş arası, %35,2'sinin ise 50 yaş ve üzeri olduğu görülmektedir. Örneklem grubundaki çalışanların büyük bir bölümünün 50 yaş ve üzeri olduğu dikkat çekmektedir. Araştırmaya göre çalışanların %76,3'ü kadın ve %23,7'si erkektir. Örneklem grubunun çoğunluğu kadınlardan oluşmaktadır, dolayısıyla Ankara ilindeki eğitim kurumlarında çalışanların büyük çoğunluğunun kadınlardan oluştuğu görülmektedir. Araştırmaya katılanların branş dağılımları; %18,8'i okul öncesi öğretmeni, %17,8'i sınıf öğretmeni, %9,0'u uygulamalı dersler öğretmeni, %13,7'si yabancı dil öğretmeni ve %40,6'lık dilimde ise branş öğretmenlerinin yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla örneklem gurubu çalışanların büyük çoğunluğunu branş öğretmenleri oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin %20'sinin yöneticilik görevi varken %80'nin olmadığı görülmüştür. Araştırmaya katılanların sektörde çalışma yılı yüzde ve frekans dağılımına bakıldığında; çalışanların %2,9'unun 1 yıldan az, %27,4'ünün 1 ve 9 yıl arası, %32,3'ünün 10 ve 19 yıl arası, %25,9'unun 20 ve 29 yıl arasında %11,5'inin ise 30 yıl ve üzerinde çalışma süreleri vardır. Araştırmaya göre çalışanların büyük bir bölümünün 10 ve 10 yıl arasında bu sektörde çalıştıkları görülmektedir. Son olarak da araştırmaya katılan öğretmenlerin; %58,2'sinin kamuda, %41,8'inin özel sektörde çalıştığı görülmektedir.

Verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini incelemek amacıyla çarpıklık ve basıklık değerlerine bakılmış, değerlerin +1 ile -1 arasında olduğu görülmüştür. Bu nedenle veriler normallik dağılımına uymaktadır (Büyüköztürk, 2007: 40).

Tablo 2: İş ve Mesleki Tükenmişlik Düzeyleri ile İşgören Performansı Arasındaki İlişki (Korelasyon Analizi)

		Mesleki Tükenmişlik	İş Tükenmişliği	Performans
Mesleki Tükenmişlik	r	1	,765**	-,592**
	p		,000	,000

	n	409	409	409
İş Tükenmişliği	r	,765**	1	-,573**
	p	,000		,000
	n	409	409	409
Performans	r	-,592**	-,573**	1
	p	,000	,000	
	n	409	409	409

** Korelasyon 0,01 seviyesinde anlamlıdır.

Araştırmaya katılan örneklem grubunun iş tükenmişlik düzeyi ile işgören performansı arasındaki ilişkiye bakılmış olup 0,05 önem düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiş ve ilişkinin şiddetinin -,573 olduğu görülmüştür. Diğer yandan Mesleki Tükenmişlik Düzeyleri ile İşgören Performansı Arasındaki ilişkiye bakıldığında ise, 0,05 önem düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ve ilişkinin şiddetinin -,592 olduğu dikkat çekmiştir. Diğer bir ifade ile Mesleki Tükenmişlik düzeyinin artmasıyla birlikte işgören performansının düştüğü görülmüştür. Dolayısıyla, iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik düzeyleri ile işgören performansı arasında dikkate değer ters yönlü bir ilişki bulunmuştur. Yapılan analizde bulunan korelasyon katsayısının anlamlılığının oldukça yüksek olduğu ($p=0,000$) tespit edilerek H1 hipotezi kanıtlanmış olup, literatürde yer alan benzer araştırma sonuçlarının yer aldığı örnek çalışmaların mevcut olduğu görülmüştür.

Prentice ve Thaichon (2019: 821) tarafından Amerika’da konaklama sektöründeki 5 otelde önbüro elemanı olarak çalışan 800 kişi üzerinde yapılan çalışmada iş performansının tükenmişlikle ilişkili olduğu ve çalışanın işe ve örgüte olan bağlılığının performansa önemli ölçüde aracılık ettiği sonucuna varılmıştır.

İpçioğlu ve Ökmen (2021: 424) tarafından Birecik Belediyesi çalışanı 533 kişi üzerinde yapılan çalışmada çalışanların tükenmişlik durumları, iş performansı algıları ve denetim odağı algıları arasındaki ilişkilerin incelenmesi amaçlanmış, sonuç olarak fiziksel, zihinsel ve duygusal tükenmişliklerin iş performansı üzerinde istatistiksel bakımdan anlamlı ve negatif yönlü bir etkisinin olduğu bulunmuştur.

Doğan ve Kır (2018: 12) Antalya’nın Manavgat ilçesindeki 219 hastane çalışanı üzerinde yapmış oldukları “Örgütsel Sessizlik, Tükenmişlik Sendromu ve Çalışan Performansı İlişkisi” adlı çalışmada çalışanların performansı ve tükenmişlik düzeyleri arasında ters yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Çalışanların tükenmişlik düzeyleri arttıkça performanslarında azalma yaşanabileceği ya da çalışanların performansı arttıkça tükenmişlik düzeylerinin azalacağı ortaya çıkmıştır.

Demerouti, Bakker ve Leiter, (2014: 103) tarafından Hollanda’da farklı sektörlerde ve farklı pozisyonlarda çalışan 294 kişi üzerinde yapılan çalışmada da benzer bir sonuca ulaşılmıştır. Kişisel özellikler, sosyal ve çevresel şartlar gibi düzenleyici kaynakları yüksek olan çalışanların tükenmişlik düzeyleri düşük bulunmuş, dolayısıyla bu çalışanların işe bağlılıklarının yüksek olduğu, kendilerini daha başarılı hissettikleri, bu nedenle de daha yüksek performans sergileyebildikleri anlaşılmıştır. Yüksek düzeyde tükenmişlik yaşayan çalışanların performans düzeyleri ise azalmaktadır.

Tablo 3: İş Tükenmişliği ve Mesleki Tükenmişlik Düzeylerinin İşgören Performansı Üzerine Etkisi (Regresyon Analizi)

İş Tükenmişlik Düzeyinin İşgören Performansı Üzerine Etkisi	R	r2
	-,573a	,328
Mesleki Tükenmişlik Düzeyinin İşgören Performansı Üzerine Etkisi	R	r2
	-,592a	,350

Araştırmaya katılan örneklem grubunun iş tükenmişlik düzeyleri ile işgören performansı üzerindeki etkiye bakıldığında %32'lik bir etkinin olduğu görülmektedir ($r^2=,328$). Mesleki Tükenmişlik düzeyinin işgören performansı üzerine % 35'lik etki ettiği görülmüştür. ($r^2=,350$). Araştırmadan görüldüğü üzere iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik düzeyleri ile işgören performansı arasında bir ilişkinin olduğu, bu ilişkinin etkisi test edildiğinde ise iş tükenmişliğinin işgören performansı üzerine %32, mesleki tükenmişlik düzeyinin ise işgören performansı üzerinde %35 kadar bir etkisi araştırma sonucunda görülmüştür. H2 hipotezi yeterli kanıtla desteklenmiştir.

Literatürde Tablo 2 ile ilgili olarak ortaya çıkan bulguları destekleyen araştırmaların bazılarında tükenmişlik düzeylerinin işgören performansı üzerindeki etkisi yapılan istatistik analizlerde bu çalışmayı destekler biçimde şu sonuçlar elde edilmiştir:

İpçioğlu ve Ökmen (2021): “Yapılan çoklu regresyon analizi sonucunda Tükenmişlik alt boyutlarından kurulmuş olan modelde çalışanların fiziksel, zihinsel ve duygusal tükenmişliklerinin iş performansı üzerinde istatistiksel bakımdan anlamlı bir etkisinin olduğu bulunmuştur ($F=3,330$; $p=0,021$; $R^2=0,330$). Buna göre belediye çalışanlarının duygusal tükenmişlik düzeylerinin ($B=-0,422$) en büyük negatif etkiye sahip olduğu, sonrasında zihinsel tükenmişlik ($B=-0,348$) ve fiziksel tükenmişlik ($B=-0,271$) durumlarının geldiği görülmüştür.”

Doğan ve Kır (2018): “Çalışanların performansı ve tükenmişlik düzeyleri arasında $r=-,184$ seviyesinde ayrı yönde anlamlı ($p<0,01$) bir ilişki bulunmuştur.”

Prentice ve Thaichon (2019): “Çalışanların performansı ve tükenmişlik düzeyleri arasında $r=-,181$ seviyesinde ayrı yönde anlamlı ($p<0,05$) bir ilişki bulunmuştur.”

Demerouti, Bakker ve Leiter (2014): “Çalışanların performansı ve tükenmişlik düzeyleri arasında $r=-,20$ seviyesinde ayrı yönde anlamlı ($p<0,01$) bir ilişki bulunmuştur.”

Tablo 4: Yaş Değişkeni Açısından İş Tükenmişliği ve Mesleki Tükenmişlik, İş Performansı Farklılaşması (ANOVA)

Yaş Değişkeni	N	Ort.	s.s.	F	p	
Mesleki Tükenmişlik	20-29 Yaş aralığı	54	2,3373	,83327	13,807	,000
	30-39 Yaş aralığı	79	2,5850	,67696		
	40-49 Yaş aralığı	132	2,8463	,56378		
	50 ve üzeri yaş aralığı	144	2,8581	,40716		
	Toplam	409	2,7325	,61080		

İş Tükenmişliği	20-29 Yaş aralığı	54	2,4244	,81429	9,284	,000
	30-39 Yaş aralığı	79	2,6962	,75874		
	40-49 Yaş aralığı	132	2,8807	,61265		
	50 ve üzeri yaş aralığı	144	2,9289	,53451		
	Toplam	409	2,8015	,66777		
İşgören Performansı	20-29 Yaş aralığı	54	2,8981	1,31619	20,479	,000
	30-39 Yaş aralığı	79	3,6487	1,14321		
	40-49 Yaş aralığı	132	3,9489	,93375		
	50 ve üzeri yaş aralığı	144	4,0385	,67482		
	Toplam	409	3,7831	1,02703		

Tablo 4'e göre yaş değişkeni açısından iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile işgören performansı arasında anlamlı bir farklılaşmanın olup olmadığına bakıldığında; yaş grupları arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmektedir ($p=,000$) Diğer bir ifade ile, mesleki tükenmişlik düzeyinin en az 20-29 yaş grupları arasında olduğunu yaş arttıkça mesleki tükenmişlik düzeyinin arttığı görülmektedir. İş tükenmişliğinin de en az 20-29 yaş grupları arasında görülürken ($\bar{x}=2,4244$) en fazla 50 ve üzeri yaş gruplarında ($\bar{x}=2,9289$) olduğu araştırma sonuçlarında dikkat çekmiştir. Yaş grupları değişkeni açısından işgören performansı arasında da $p=,000$ değeri ile anlamlı bir farklılaşmanın olduğu yaş grupları arttıkça performansın düştüğü görülmektedir. Dolayısı ile yaş değişkeninin iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik düzeylerinin işgören performansları üzerinde anlamlı bir farklılaşmaya neden olduğu görülmüş olup H3 hipotezi kanıtla desteklenmiş olup, literatürde daha önce yapılan benzer araştırma sonuçlarının olduğu tespit edilmiştir.

Cemaloğlu ve Şahin-Erdemoğlu (2007: 480) tarafından Ankara'nın çeşitli ilçelerindeki 515 öğretmen üzerinde yapılan araştırmada demografik farklılıkların duygusal tükenme, kişisel başarı ve duyarsızlaşma üzerindeki etkileri incelenmiştir. Yaş faktörünün duygusal tükenme ve duyarsızlaşma üzerinde etkili olduğu, yaş ilerledikçe bu etkinin arttığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca aynı yazarlar benzer sonuçlara ulaşan Torun (1995), Tümkiye (1996), Sucuoğlu ve Kuloğlu-Aksaz (1996), Tuğrul ve Çelik (2002), Naktiyok ve Karabey (2005) gibi kaynakları da referans olarak göstermektedir.

Benzer şekilde Njuguna, Odiemo ve Wango (2022: 460) tarafından yaş, cinsiyet, çalışma süresi (iş deneyimi), branş ve kurum türü demografik değişkenlerin tükenmişlik üzerindeki düzenleyici etkisini ölçmek amacıyla Kenya'nın Kiambu bölgesindeki 331 lise öğretmeni üzerinde yapılan araştırmaya göre 30 yaş ve üzeri ve iş yükü fazla olan öğretmenlerin tükenmişlik seviyeleri daha yüksek bulunmuştur.

Tablo 5: Cinsiyet Değişkeni Açısından İş Tükenmişliği ve Mesleki Tükenmişlik ile İşgören Performansı Farklılaşması (t-testi)

Cinsiyet Değişkeni		N	Ort.	s.s.	t	p
Mesleki	Kadın	312	2,7508	,61517	1,084	,279

Tükenmişlik	Erkek	97	2,6738	,59591		
İş Tükenmişliği	Kadın	312	2,7982	,68053	-,175	,861
	Erkek	97	2,8119	,62838		
Performans	Kadın	312	3,8264	1,01481	1,527	,128
	Erkek	97	3,6443	1,05872		

Tablo 5'e bakıldığında cinsiyet değişkeni açısından mesleki tükenmişlik ve iş tükenmişliği ile işgören performansı açısından p değerinin ,050'den büyük olduğu görülmektedir. ($p>0,05$). Dolayısıyla, cinsiyet değişkeni grupları ile mesleki ve iş tükenmişliği ile işgören performansı arasında anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülmüştür. H4 hipotezi yeterli kanıtla desteklenememiştir.

Cemaloğlu ve Şahin-Erdemoğlu (2007) nun araştırması benzer olarak bu çalışmayı destekler biçimde, öğretmenlerin cinsiyetleri ile tükenmişlik düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olmadığını ortaya çıkarmıştır. Aynı araştırmaya göre Çokluk (1999), Kırılmaz, Çelen ve Sarp (2000), Dolunay (2001), Gündüz (2004) ve Naktiyok ve Karabey (2005) in yaptıkları çalışmalarda da böyle bir ilişki bulunmamıştır.

Ancak Njuguna, Odiemo ve Wango (2022: 460) tarafından yapılan çalışmada kadın öğretmenlerin tükenmişlik düzeylerinin erkeklere göre daha fazla olduğu ortaya çıkmış, neden olarak okul içinde ve dışında kadınların daha fazla iş yüklenmeleriyle ilintili olabileceği belirtilmiştir. Cemaloğlu ve Şahin-Erdemoğlu (2007) da "Bazı araştırmalarda kadın ve erkeklerin tükenmişlik düzeyleri arasında anlamlı farklılıklar saptanmıştır. Bazı araştırmalar kadınlarda, bazı araştırmalarda erkeklerde tükenmenin daha yoğun yaşandığını bildirirken, cinsiyetle tükenmişlik arasında ilişkinin olmadığını ifade eden araştırmalarda bulunmaktadır." şeklinde bu konunun tartışmalı olduğunu ifade etmişlerdir.

Tablo 6: Branş Değişkeni Açısından İş Tükenmişliği ve Mesleki Tükenmişlik ile İşgören Performansı Farklılaşması (ANOVA)

Branş Değişkeni	N	Ort.	s.s.	F	p	
Mesleki Tükenmişlik	Okul öncesi öğretmeni	77	2,7161	,57808	5,027	,001
	Sınıf öğretmeni	73	2,6174	,77613		
	Uygulamalı dersler öğretmeni	37	2,4151	,75365		
	Yabancı dil öğretmeni	56	2,7538	,61715		
	Branş öğretmeni	166	2,8550	,45841		
	Toplam	409	2,7325	,61080		
İş Tükenmişliği	Okul öncesi öğretmeni	77	2,7814	,56552	4,505	,001
	Sınıf öğretmeni	73	2,6632	,78056		

	Uygulamalı dersler öğretmeni	37	2,4842	,83630		
	Yabancı dil öğretmeni	56	2,8631	,71358		
	Branş öğretmeni	166	2,9222	,56505		
	Toplam	409	2,8015	,66777		
Performans	Okul öncesi öğretmeni	77	3,8831	,94031	6,789	,000
	Sınıf öğretmeni	73	3,6267	1,27756		
	Uygulamalı dersler öğretmeni	37	3,1284	1,28239		
	Yabancı dil öğretmeni	56	3,6473	1,01105		
	Branş öğretmeni	166	3,9985	,78888		
	Toplam	409	3,7831	1,02703		

Tablo 6'ya göre Branş değişkeni açısından iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile işgören performansı arasında anlamlı bir farklılaşmanın olup olmadığına bakıldığında; iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile branş grupları arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmektedir ($p=,001$). İşgören performansı ile branş grupları arasında da $p=,000$ değeri ile anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmektedir. Tablo 6'ya göre mesleki tükenmişlik seviyesinin en çok branş öğretmenlerinde olduğu, iş tükenmişlik seviyesinin de branş öğretmenlerinde olduğu dikkati çekmektedir. Uygulamalı dersler öğretmenlerinin mesleki tükenmişlik seviyelerinin ve iş tükenmişlik seviyelerinin diğer alanlardaki öğretmenlere göre daha az olduğu görülmüştür. Mesleki tükenmişlik seviyesi ve iş tükenmişlik seviyesinin performans üzerindeki etkisi diğer alanlardaki öğretmenlere göre, branş öğretmenlerinde daha yüksek seviyede seyretmektedir. İş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile işgören performansları üzerinde branş değişkeninin anlamlı bir farklılaşmaya neden olduğu görülmüş olup H5 hipotezi yeterli kanıtla desteklenmiştir.

Durmuşoğlu (2023: 693) tarafından yapılan araştırma branş değişkeni bakımından öğretmenlerin duygusal tükenmişlikleri ve kişisel başarı algıları arasında anlamlı bir farklılık bulunduğu, örneğin beden eğitimi öğretmenlerinin duygusal tükenmişliklerinin diğer branş öğretmenlerinden daha düşük olduğu ortaya çıkmıştır.

Tablo 7: İdari Görev Değişkeni Açısından İş Tükenmişliği ve Mesleki Tükenmişlik ile İşgören Performansı Farklılaşması (t-testi)

Yöneticilik		N	Ort.	s.s.	t	p
Mesleki Tükenmişlik	Evet	82	2,4312	,77935	-5,152	,000
	Hayır	327	2,8083	,53588		
İş Tükenmişliği	Evet	82	2,5600	,87020	-3,721	,000

	Hayır	327	2,8622	,59269		
Performans	Evet	82	3,1098	1,35975	-7,025	,000
	Hayır	327	3,9525	,84674		

Tablo 7'ye bakıldığında idari görev değişkeni açısından iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile İş gören Performansı açısından p değerinin ,050'den küçük, olduğu ve anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmektedir. ($p=,000$). İş tükenmişlik ve Mesleki Tükenmişlik seviyesinin idari görevi olmayanlarda, idari göreve olanlara göre daha yüksek olduğu ve performanslarını da daha çok etkilediği tablodan görülmektedir. Dolayısı ile idari görev değişkeni ile iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile işgören performansı arasında $p=,000$ düzeyinde anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmüş olup, H_6 hipotezi yeterli kanıtla desteklenmiştir.

Tablo 8: Kıdem Değişkeni Açısından İş Tükenmişliği ve Mesleki Tükenmişlik ile İşgören Performansı Farklılaşması (ANOVA)

Kıdem	N	Ort.	s.s.	F	p	
Mesleki Tükenmişlik	1 yıldan az	12	2,3036	,93386	5,863	,000
	1-9 yıl arası	112	2,6020	,67632		
	10-19 yıl arası	132	2,6986	,65289		
	20-29 yıl arası	106	2,9171	,42161		
	30 yıl ve üzeri	47	2,8339	,43775		
	Toplam	409	2,7325	,61080		
İş Tükenmişliği	1 yıldan az	12	2,4792	,63577	2,676	,032
	1-9 yıl arası	112	2,7269	,77217		
	10-19 yıl arası	132	2,7519	,70051		
	20-29 yıl arası	106	2,9017	,53930		
	30 yıl ve üzeri	47	2,9783	,50198		
	Toplam	409	2,8015	,66777		
Performans	1 yıldan az	12	2,7292	1,13046	8,708	,000
	1-9 yıl arası	112	3,5402	1,17527		

	10-19 yıl arası	132	3,7538	1,08026		
	20-29 yıl arası	106	4,0047	,74959		
	30 yıl ve üzeri	47	4,2228	,59448		
	Toplam	409	3,7831	1,02703		

Tablo 8'e göre Kıdem değişkeni açısından mesleki tükenmişlik ve iş tükenmişliği ile işgören performansı açısından p değerinin ,050'den küçük, olduğu görülmektedir. İş tükenmişliği ($p=,032$) ve mesleki tükenmişlik ($p=,000$) ile işgören performansı ($p=,000$) arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür. Mesleki tükenmişliği en çok yaşayan kıdem grubunun 20-29 yıl arası görev yapanlar olduğu, İş tükenmişliğini en çok yaşayanların ise, 30 yıl ve üzeri çalışanlar olduğu görülmektedir. İş performansları açısından değerlendirildiğinde ise, en yüksek grubun 30 yıl ve üzeri çalışanlar, en az ise 1 yıldan daha az süre çalışanlar olduğu araştırma sonucunda görülmüştür. H7 hipotezi yeterli kanıtla desteklenmiştir.

İraz ve Ganiyusufuoğlu (2011: 470) akademisyenlerin mesleki kıdemleri ile tükenmişlik düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olduğunu sonucuna varmışlardır, yazarlara göre "1-5 yıl ile 5-10 yıl arası kıdeme sahip olan akademisyenler arasında tüm alt boyutlarda da anlamlı bir fark tespit edilmiştir. En çok tükenmişlik düzeyi bu kıdem aralığında tespit edilmiştir. Bu veriler ışığında mesleki kıdemden duygusal tükenme ve duyarsızlaşma alt boyutları tükenmişlik düzeyini etkileyen bir faktör olduğu söylenebilir."

Tablo 9: Kurum Türü Açısından İş Tükenmişliği ve Mesleki Tükenmişlik ile İşgören Performansı Farklılaşması (t-testi)

Kurum Türü		N	Ort.	s.s.	t	p
Mesleki Tükenmişlik	Kamu	238	2,6917	,61875	-1,592	,112
	Özel	171	2,7891	,59680		
İş Tükenmişliği	Kamu	238	2,7060	,65740	-3,443	,001
	Özel	171	2,9337	,66131		
Performans	Kamu	238	3,7300	1,04246	-1,231	,219
	Özel	171	3,8567	1,00364		

Tablo 9'a göre bakıldığında kurum türü değişkeni açısından mesleki tükenmişlik ile İş gören performansı açısından p değerinin ,050'den büyük, olduğu ve anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı, iş tükenmişliği açısından ise p değeri ,001 olduğu yani ,050'den küçük olduğu görülmektedir. ($p<0,05$). Dolayısı ile kurum türü açısından mesleki tükenmişlik ile işgören performansı arasında anlamlı bir farklılaşma olmazken, iş tükenmişliği açısından bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür. Çalışılan kurum türü açısından özel sektörde çalışan öğretmenlerin

mesleki tükenmişlik düzeyleri ve iş tükenmişliği düzeyleri kamu da çalışanlara göre daha yüksektir. Performansları açısından değerlendirildiğinde ise, özel sektörde çalışanların daha çok etkilendikleri görülmüştür. Araştırmanın sonucuna göre, kurum türü değişkeni ile mesleki tükenmişlik (H8b) ve performans (H8c) açısından hipotez reddedilmekle birlikte iş tükenmişliği (H8a) açısından işgören performansı arasında $p=,000$ düzeyinde anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür. Dolayısıyla H8a hipotezi yeterli kanıtla desteklenmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Tükenmişlik kavramı son yıllarda giderek önem kazanarak önemsenen ve birçok araştırmaya konu olan bir kavramdır. Tükenmişlik kavramı “başarısızlık, yıpranma, enerji ve güç kaybı veya insanın iç kaynakları üzerinde, karşılanmayan istekler sonucunda ortaya çıkan bir tükenme durumu” olarak tanımlanmıştır (Freudenberger, 1974: 159). Daha sonra Maslach ve Jackson (1981), tükenmişliği; insanda ortaya çıkan fiziksel bitkinlik, uzun süren yorgunluk, çaresizlik ve umutsuzluk duyguları ile birlikte bireyin yaptığı işe, hayata ve diğer insanlara karşı gösterdiği olumsuz tutumları kapsayan fiziksel ve zihinsel boyutları olan bir sendrom olarak tanımlamışlardır (Gürbüz ve Karapınar, 2018: 189).

Tükenmişlik; çalışanların performansına doğrudan etki eden önemli bir faktördür. Dolayısıyla da işgören üzerindeki olumsuz etkisi organizasyonun, işleyişini, verimliliğini, kalitesini, üretimini, motivasyonu etkileyebilecektir. İşgörenler kendilerini fiziken ve ruhen sağlıklı, huzurlu, mutlu hissettiklerinde motive olmuş bir şekilde çalışabilir ve daha verimli çalışanlar olurlar. Dolayısıyla, performanslarına yansır ve işletmeler daha verimli olabilirler.

İş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik iş hayatında kaçınılamayacak kavramlardan birisidir. Kişinin kendinden kaynaklanan faktörlerden olabileceği gibi iş ortamında karşılaştığı bazı etkenlerde iş tükenmişliğine ve mesleki tükenmişliğine etki ederek işgören performansını etkilemektedir. Bireyin mesleğinden ve işinden kaynaklı tükenmesi sonucu performansının etkileeneceği bu etkinin ne düzeyde olduğunun da bilinmesi önem arz etmektedir. Mesleki tükenmişlik ve iş tükenmişliğinin sonucu işgören performansı düşük, hayata karşı negatif tutumlu, mutsuz, umutsuz ve zorunlu bir hayat yaşamıyla karşı karşıya kalan işgören; iş yaşamından, üretmekten, çalışmaktan, ailesinden hatta hayatından bile vazgeçebilecektir. Tükenmişliğin şiddetine göre bu durum değişkenlik gösterebilecektir. Dolayısıyla da işgörenin motivasyon düzeyini, yaşam enerjisini, çalışma isteğini, verimini, performansını her anlamda etkileyeceği gerçektir. İşte bu amaçla yani iş tükenmişlik ve mesleki tükenmişlik düzeylerinin performans üzerine etkileri bu çalışmada incelenmiş olup, Ankara’daki kamu ve özel eğitim kurumlarında çalışan öğretmenlerden kolayda örnekleme yöntemi ile seçilen 525 öğretmene anket elektronik ortamda gönderilmiş olup ankete geri dönüş sağlayan 409 öğretmen araştırmanın örneklemini oluşturmuştur.

Araştırmaya katılan örneklem grubunun iş tükenmişlik düzeyi ile işgören performansı arasındaki ilişkisi incelenmiş olup 0,05 önem düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiş ve ilişkinin şiddetinin ,573 olduğu görülmüştür. Mesleki tükenmişlik düzeyleri ile işgören performansı arasındaki ilişkiye bakıldığında ise, 0,05 önem düzeyinde anlamlı bir ilişki tespit edilmiş ve ilişkinin şiddetinin $r=-,592$ olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla, Mesleki Tükenmişlik düzeyinin artmasıyla birlikte işgören performansının düşmekte olduğu dikkat çekmiştir. Sonuç olarak, İş tükenmişliği ve Mesleki tükenmişlik düzeyleri ile İşgören Performansı arasında dikkate değer bir ilişki bulunmuştur. Yapılan analizde bulunan korelasyon katsayısının anlamlılığının oldukça yüksek olduğu ($p=0,000$) tespit edilerek H1 hipotezi yeterli kanıtla desteklenmiştir.

Araştırmaya katılan örneklem grubunun iş tükenmişlik düzeyleri ile işgören performansındaki ilişkinin etki düzeyine bakıldığında ise, %32’lik bir etkinin olduğu görülmektedir ($r^2=.328$). Mesleki Tükenmişlik düzeylerinin işgören performansı üzerine ise, % 35’lik etki ettiği görülmüştür. ($r^2=.350$). Araştırmadan görüldüğü üzere iş ve mesleki tükenmişlik düzeyleri ile işgören performansı arasında bir ilişkinin olduğu, bu ilişkinin etkisi test edildiğinde ise iş tükenmişliğinin işgören performansı üzerine %32, mesleki tükenmişlik düzeylerinin işgörenin performansı üzerinde %35 kadar bir etkisi araştırma sonucunda görülmüştür. H2 hipotezi yeterli kanıtla

desteklenmiştir.

Yaş, cinsiyet, brans, idari görev, sektörde çalışma yılı ve kurum türü değişkenleri açısından iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile işgören performansları arasında anlamlı bir farklılaşmanın olup olmadığına bakıldığında ise;

Yaş değişkeni açısından iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile işgören performansı arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür ($p=,000$). Yaş grupları arttıkça performansın düştüğü görülmektedir. Dolayısı ile yaş değişkeninin iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile işgören performansları üzerinde anlamlı bir farklılaşmaya neden olduğu görülmüş olup H3 hipotezi yeterli kanıtla desteklenmiştir.

Cinsiyet değişkeni açısından mesleki tükenmişlik ve iş tükenmişliği ile İşgören Performansı açısından p değerinin ,050'den büyük, olduğu görülmektedir. ($p>0,05$). Diğer bir ifadeyle, cinsiyet değişkeni grupları ile iş ve mesleki tükenmişliği ile işgören performansı arasında anlamlı bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir. H4 hipotezi yeterli kanıtla desteklenmemiştir.

Brans değişkeni açısından iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile işgören performansı arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu ($p=,001$), araştırmaya göre iş ve mesleki tükenmişlik seviyesinin en çok brans öğretmenlerinde olduğu en az da uygulamalı dersler öğretmenlerinde olduğu görülmüştür. Kısaca ifade etmek gerekirse, Mesleki tükenmişlik seviyesi ve iş tükenmişlik seviyesinin performans üzerindeki etkisi diğer alanlardaki öğretmenlere göre, brans öğretmenlerinde daha yüksek seviyede seyretmektedir. İş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile işgören performansları üzerinde brans değişkeninin anlamlı bir farklılaşmaya neden olduğu görülmüş olup H5 hipotezi yeterli kanıtla desteklenmiştir.

İdari görev değişkeni açısından iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile İşgören Performansı açısından p değerinin ,050'den küçük, olduğu ve anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmektedir ($p=,000$). İş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik seviyesinin idari görevi olmayanlarda, idari göreve olanlara göre daha yüksek olduğu ve performanslarını da daha çok etkilediği araştırma sonucunda dikkati çekmiştir. Dolayısı ile idari görev değişkeni açısından öğretmenlerin iş ve mesleki tükenmişliği ile işgören performansı arasında $p=,000$ düzeyinde anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmüş olup, H6 hipotezi yeterli kanıtla desteklenmiştir.

Kıdem değişkeni açısından iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik ile işgören performansı açısından p değerinin ,050'den küçük, olduğu görülmektedir. İş tükenmişliği ($p=,032$) ve mesleki tükenmişlik ($p=,000$) ile işgören performansı ($p=,000$) arasında anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür. Mesleki tükenmişliği en çok yaşayan kıdem grubunun 20-29 yıl arası görev yapanlar olduğu, İş tükenmişliğini ise en çok yaşayanların, 30 yıl ve üzeri çalışanlar olduğu görülmektedir. H7 hipotezi yeterli kanıtla desteklenmiştir.

Son olarak, kurum türü değişkeni açısından mesleki tükenmişlik ile işgören performansı açısından p değerinin ,050 den büyük, olduğu ve anlamlı bir farklılaşmanın olmadığı, iş tükenmişliği açısından ise p değeri ,001 olduğu yani ,050 den küçük olduğu görülmektedir. ($p<0,05$). Dolayısı ile kurum türü açısından mesleki tükenmişlik ile işgören performansı arasında anlamlı bir farklılaşma olmazken, iş tükenmişliği açısından bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür. Çalışılan kurum türü açısından özel sektörde çalışan öğretmenlerin mesleki tükenmişlik düzeyleri ve iş tükenmişliği düzeyleri kamu da çalışanlara göre daha yüksektir. Performansları açısından da özel sektörde çalışanlar daha çok etkilenmektedir. Araştırmanın sonucuna göre, kurum türü değişkeni ile mesleki tükenmişlik H8(b) ve performans H8(c) açısından hipotez red edilmekle birlikte iş tükenmişliği H8(a) açısından işgören performansı arasında $p=,000$ düzeyinde anlamlı bir farklılaşmanın olduğu görülmüştür. Dolayısıyla H8a hipotezi yeterli kanıtla desteklenmiştir.

Sonuç olarak; öğretmenlerin iş tükenmişliği ve mesleki tükenmişlik düzeylerinin performansları üzerine etkilerine bakıldığında, iş ve mesleki tükenmişlik düzeyleri ile işgören performansları arasında $r=-,592$ şiddetinde bir ilişkinin olduğu, bu ilişki şiddetinin işgören performansı üzerinde iş tükenmişlik düzeyinin %32 ($r^2=,328$), mesleki tükenmişlik düzeyinde ise, % 35 ($r^2=,350$) kadar bir etkisi araştırma sonuçlarında görülmüştür.. Özetle;

Hipotez Kabul/Red

H1: İş Tükenmişliği (a) ve Mesleki Tükenmişlik (b) düzeyleri ile işgören performansı arasında ilişki vardır. Kabul

H2: İş Tükenmişliği (a) ve Mesleki Tükenmişlik (b) düzeylerinin işgören performansı üzerinde etkisi vardır. Kabul

H3: Yaş değişkeni açısından (a) İş Tükenmişliği, (b) Mesleki Tükenmişlik düzeyleri ve (c) işgören performansı arasında anlamlı bir farklılık vardır. Kabul

H4: Cinsiyet değişkeni açısından (a) İş Tükenmişliği ve (b) Mesleki Tükenmişlik düzeyleri ve (c) işgören performansı arasında anlamlı bir farklılık vardır. Red

H5: Branş değişkeni açısından (a) İş Tükenmişliği ve (b) Mesleki Tükenmişlik düzeyleri ve (c) işgören performansı arasında anlamlı bir farklılık vardır. Kabul

H6: İdari görev değişkeni açısından (a) İş Tükenmişliği ve (b) Mesleki Tükenmişlik düzeyleri ve (c) işgören performansı arasında anlamlı bir farklılık vardır. Kabul

H7: Kıdem değişkeni açısından (a) İş Tükenmişliği ve (b) Mesleki Tükenmişlik düzeyleri ve (c) işgören performansı arasında anlamlı bir farklılık vardır. Kabul

H8: Çalışılan kurum türü değişkeni açısından (a) İş ve (b) Mesleki Tükenmişlik düzeyleri ve (c) işgören performansı arasında anlamlı bir farklılık vardır. H8a Kabul

Ayrıca bu konu ile ilgili çalışma yapacak araştırmacılara yönelik olarak da şu önerilerde bulunulabilir:

1. Öğretmenlerin İş Tükenmişlik ve Mesleki Tükenmişlik düzeyleri ile İşgören Performansı arasındaki ilişki çeşitli bölgelerde ve illerde farklılık arz edebileceği için, başka il/iller/bölgelerde de araştırılabilir.
2. Öğretmenlerin İş Tükenmişlik ve Mesleki Tükenmişlik düzeyleri ile İşgören Performansı ve motivasyonları arasındaki ilişki üzerinde bu tarz bir araştırma yapılabilir.
3. Öğretmenlerin İş Tükenmişlik ve Mesleki Tükenmişlik düzeyleri ile İşgören Performansı arasındaki ilişkide stres faktörünün aracılık rolü açısından incelenebilir.

Beyan Makalenin tüm yazarlarının makale sürecine verdikleri katkı eşittir. Yazarların bildirmesi gereken herhangi bir çıkar çatışması yoktur. Bu çalışmada kullanılan verilerin toplanabilmesi için gerekli olan etik kurul izin belgesi Başkent Üniversitesi Etik Kurulu 15.09.2022 tarihi ve 17162298.600-219 sayı numarası ile alınmıştır.

Kaynaklar

- Akkoç, İ., Çalışkan, A. ve Turunç, Ö. (2012). Örgütlerde Gelişim Kültürü ve Algılanan Örgütsel Desteğin İş Tatmini ve İş Performansına Etkisi: Güvenin Aracılık Rolü, Yönetim ve Ekonomi, *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1): 105- 135.
- Altaş, S. S. ve Çekmecelioğlu, H. G. (2007). İş Tatmini, Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışının İş Performansı Üzerindeki Etkileri: Bir Araştırma, *Öneri Dergisi*, 7(28): 47-57
- Altıntopa, F. F. ve Aydınlan, B. (2021). Öğretmenlerde İş-Aile Çatışması ve Aile-İş Çatışmasının Tükenmişlik Üzerine Etkisi, *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(1): 38-54
- Ashill, N. J., ve Rod, M. (2011). Burnout Processes in Non-Clinical Health Service Encounters. *Journal of Business Research*, 64(10): 1116-1127.
- Aydoğan, Z. F. (2004). Örgüt Kültürü ve İklimi, *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2: 203-215.
- Bakan, H. ve Tombak, N. (2014). İdari Personelin Tükenmişlik Düzeylerinin Sosyodemografik Değişkenler Açısından İncelenmesi: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(35): 681-695.
- Bebitoğlu, M. E. (2023). The Effect of Work Engagement on Perceived Business Performance: Comparisons Between Manufacturing and Service Sectors, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (1): 261-281
- Beheshtifar, M ve Omidvar, A. R. (2013). Causes to Create Job Burnout in Organizations, *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 3(6): 107-113.
- Büyüköztürk, Ş. (2007). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Pegem Yayıncılık, Ankara.
- Boz, D., Duran, C. ve Uğurlu, E. (2021). Örgütsel Bağlılığın İş Performansına Etkisi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1): 345-355.
- Cemaloğlu, N. ve Şahin-Erdemoğlu, D. (2007). Öğretmenlerin Mesleki Tükenmişlik Düzeylerinin Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15(2): 465-484.
- Chen, Y. H. ve Koç, H. (2021). Kişilik Tipi, İş Stresi Düzeyi ve İşgören Performansı İlişkisi: Turizm İşletmeleri Çalışanları Üzerinde Bir İnceleme, *Turizm Akademik Dergisi*, 8(2): 159-172.
- Çelikten, M., Şanal, M. ve Yeni, Y. (2005). Öğretmenlik Mesleği ve Özellikleri, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(2): 207-237.
- Çetin, G., Sarı, S. ve Karakuş, C. (2022). Öğretmenlerin Mesleki Tükenmişlik Düzeyleri Üzerine Bir İnceleme, *Akşehir Meslek Yüksekokulu Sosyal Bilimler Dergisi*, 14: 59-72.
- Çöl, G. (2008). Algılanan Güçlendirmenin İş Gören Performansı Üzerine Etkileri, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1): 35-46.
- Demerouti, E., Bakker, A. B., ve Leiter, M. (2014). Burnout and Job Performance: The Moderating Role of Selection, Optimization and Compensation Strategies, *Journal of Occupational Health Psychology*, 19(1): 96-107.
- Doğan, S. ve Kır, A. (2018), Örgütsel Sessizlik, Tükenmişlik Sendromu ve Çalışan Performansı İlişkisi, *Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(4): 1-14.
- Durak, H. Y. ve Seferoğlu, S. S. (2017). Öğretmenlerde Tükenmişlik Duygusunun Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 37(2): 759-788.
- Durmuşoğlu, M. V. (2023). Beden Eğitimi Öğretmenleri İle Diğer Branş Öğretmenlerinin Duygusal Emek ve Tükenmişlik Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. *ROL Spor Bilimleri Dergisi*, 4(2): 683-697.
- Edelwich, J. ve Brodsky, A. (1980). *Burnout: Stages of Disillusionment in The Helping Professions*. New York, NY: Human Sciences Press.
- Erol, Y. ve Tarhan Öztoprak M. (2015). Psikolojik Şiddetin Tükenmişlik Üzerindeki Etkisinde İş Stresinin Aracılık Rolü: Ankara İlindeki Sosyal Güvenlik Kurumuna Bağlı Çalışanlar Üzerinde Bir Analiz, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(2): 87-114.
- Fitzgerald, L. F., ve Bonimar, T. B. (2020). Perseverance and Passion in The Teaching Profession: Teachers' Grit, Self-Efficacy, Burnout and Performance. *Journal of Critical Reviews*, 7(11): 108-119.

- Geuens, N., Van Bogaert, P. ve Frank, E. (2017). Vulnerability to Burnout Within the Nursing Workforce-The role of Personality and Interpersonal Behaviour, *WILEY Journal of Clinical Nursing*, 26: 4622-4633.
- Gökbulut, B. ve Dindaş, S. (2022). Öğretmenlerin Mesleki Tükenmişlik ve Teknostres Düzeylerinin İncelenmesi, *International Journal of Eurasia Social Sciences (IJOESS)*, 13(47): 42-59.
- Gül, H. ve Oktay, E. (2009). Ücret, Kariyer, İş Tatmini ve Performans Arasındaki İlişkiler: Karaman Valiliğinde Bir Uygulama, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21: 223-238.
- Gürbüz, H. ve Karapınar M. (2018). Bankacılık Sektöründe Çalışanların Tükenmişlik Düzeylerinin Kopenhag Tükenmişlik Kriterlerine Göre Ölçülmesi, *Researcher: Social Science Studies*, 6(3): 187-203.
- Haşiloğlu, S. B., Baran, T. ve Aydın, O. (2015). Pazarlama Araştırmalarındaki Potansiyel Problemlere Yönelik Bir Araştırma: Kolayda Örneklem ve Sıklık İfadeli Ölçek Maddeleri, *Pamukkale İşletme ve Yönetim Bilim Dergisi*, 2(1): 19-28.
- İpçioğlu, İ. ve Ökmen, V. (2021). Belediye Çalışanlarında Tükenmişlik ve İş Performansı İlişkisinde Denetim Odağının Rolü, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2): 409-426.
- İraz, R. ve Ganiyusufoğlu, A. (2011). Örgütlerde Mesleki Tükenmişlik ve Akademisyenler Üzerinde Bir Uygulama. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11 (21): 451-472.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/susead/issue/28414/302392>
- Jaffery, H. ve Farooq, H. (2015). The Impact of Structural Empowerment on Organizational Citizenship Behavior-Organization and Job Performance: A Mediating Role of Burnout, *Journal of Management Sciences*, 2(2): 274-289.
- Jomuad, P. D., Antiquina, L. M. M., Cericos, E. U., Bacus, J. A., Vallejo, J. H., Dionio, B. B., ... & Clarin, A. S. (2021). Teachers' Workload in Relation to Burnout and Work Performance. *International Journal of Educational Policy Research and Review*. 8(2): 48-53.
- Kirkman, B. L. ve Rosen, B. (1999). Kendi Kendine Yönetimin Ötesinde: Ekip Güçlendirmenin Öncülleri ve Sonuçları, *Yönetim Akademisi Dergisi*, 42(1): 58-74.
- Koç, H., Arslan, S. ve Topaloğlu I.G. (2009). Differentiation of Burnout Syndrome by Profession and Job: Gazi Burnout Inventory, *Review of Economic and Business Studies*, 4: 149-162.
- Koç, H. ve Dincerol C. (2013). A Study of Professional and Job Burnout on Teachers International, *Journal of Humanities and Social Science*, 3(13): 26-38.
- Korkmaz, B. ve Ulutaş, M. (2022). Okullarda Örgütsel Adaletin İş Doyumu ile İlişkisi: Bir Meta-Analiz Çalışması, *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 16(40): 1-18.
- Leiter, M.P. ve Schaufeli, W.B. (1996). Consistency of the Burnout Construct Across Occupations, *Anxiety, Stress and Coping (Overseas Publishers Association-1996)*, 9: 229-243.
- Maslach, C. ve Jackson, S. E. (1981). The Measurement Of Experienced Burnout, *Journal of Occupational Behaviour*, 2(2): 99-113.
- Milli Eğitim Temel Kanunu. (1973) 43. Madde, *Resmi Gazete Sayı: 14574*.
https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc056/kanuntbmmc056/kanuntbmmc05601739.pdf
- Njuguna, C. N., Odiemo, L. O. ve Wango, G. M. (2022). Teachers Emotional Well-Being: The Role of Demographic Variables in Mediating Workload and Emotional Exhaustion, *International Journal of Social Science and Education Research Studies*, 2(9): 454-463.
- Oxford Languages. <https://languages.oup.com/google-dictionary-tr/>
- Özışık, L. (2029). Tıp Fakültesi Son Sınıf Öğrencilerinde Tükenmişlik Sendromu ile Öğrenme Yaklaşımları, Eğitim Ortamı ve Akademik Başarı Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi, *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Eğitimi Programı Yüksek Lisans Tezi*, Ankara.
- Öztoprak, M. ve Kardeş-Delil, B. (2022). İş- Aile Çatışması ile İşgören Performansı Arasındaki İlişkinin Yiyecek ve İçecek İşletmelerinde İncelenmesi: Ankara İli Örneği, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 10(3): 2193-2211.

- Öztürk, M. A. ve Erdem, M. (2020). Sınıf Öğretmenlerinin İş Yükü Algısı ile Mesleki Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki, *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(1): 926-958.
- Prentice, C., ve Thaichon, P. (2019). Revisiting the Job Performance-Burnout Relationship, *Journal of Hospitality Marketing and Management*, 28(7): 807-832.
- Sağlam-Arı, G. ve Çına-Bal, E. (2008). Tükenmişlik Kavramı: Birey ve Örgütler Açısından Önemi, *Celal Bayar Üniversitesi, İİBF, Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 15(1): 131-148.
- Sanchez-Gomez, M. ve Bresó, E. (2020). In Pursuit of Work Performance: Testing the Contribution of Emotional Intelligence and Burnout, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(15): 5373. <https://doi.org/10.3390/ijerph17155373>.
- Sunar, L. (2020). Türkiye’de Mesleki İtibar: Dönüşen Çalışma Hayatı Ve Mesleklerin Sosyal Konumu. *Journal of Economy Culture and Society*, Supp(1): 29-59. <https://doi.org/10.26650/JECS2020-0053>
- Şahin, A. ve Atbaşı, Z. (2020). Olumlu Okul İklimi Oluşturmada Öğretmenin Rolünün İncelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(3): 672-689.
- Şengül-Erdem, H. (2020). Özel Eğitim Sınıflarında Görev Yapan Öğretmenlere Sunulan Mesleki Beceri Eğitimi ve Sınıf İçi Düzenlemelerin Öğretmenler ve Öğrenciler Üzerindeki Etkisi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20(3): 1272-1289.
- Topcu, M. K. ve Gürsoy, A. (2022). Hizmetkâr Liderliğin ve Etik İklimin Bireysel Performansa Etkisi: Ortaokul Öğretmenleri Üzerinde Bir Araştırma. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23(2): 1993-2026.
- Turhan, E., Soytürk-Kırkağaç, Ş. ve Tuncer, H. (2020). Okul Etkililiğinde Performans Değerlendirme ve Örgütsel Adalet Kavramlarının Alan Yazın Çalışmalarıyla İncelenmesi. *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(4): 399-410.
- Tutcu, A. (2020). Çalışma Hayatında Duygusal Sermaye ve Tükenmişlik İlişkisi: Gaziantep İlindeki Belediye Çalışanları Üzerine Bir Araştırma, *Alanya Akademik Bakış*, 4(3): 713-729.
- Uludağ, G. ve Çınar, Ö. (2021). Özel İşletmelerde Algılanan Sosyal Destek ile Yaşam Doyumu ve İşgören Performansı ilişkisi, *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, 4(1): 84-97.
- Ünal, Ö. F. ve Günay, Z. (2016). Çalışanların Algıladıkları Performansları ile 360 Derece Performans Değerleme Arasındaki İlişki: Bir Telekomünikasyon Şirketi Örneği, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1): 273-289.
- Van Waeyenberg, T., Peccei, R. ve Decramer, A. (2022). Performance Management and Teacher Performance: The Role of Affective Organizational Commitment and Exhaustion. *The International Journal of Human Resource Management*, 33(4): 623-646.
- Wilczek-Ruzycka, E. ve Jableka, M. (2013). Job Burnout Syndrome and Stress Coping Strategies of Academic Students, *Polish Journal of Public Health (Zdr Publ)*, 123(3): 241-246.
- Yamane, T. (1967). Elementary Sampling Theory, *Printice-Hall. Inc. Engle Wood Clifts. NT*.
- Yellice-Yüksel, B., Kaner, S. ve Şekercioğlu, G. (2008). Öğretmen Mesleki Tükenmişlik Ölçeği Geliştirme Çalışması. I. Ulusal Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Kongresi. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 515-530.
- Yener, S., Arslan, A. ve Kilinç, S. (2021). The Moderating Roles of Technological Self-Efficacy and Time Management in the Technostress and Employee Performance Relationship Through Burnout. *Information Technology & People*, 34(7): 1890-1919.
- Yeşil, S., Mavi, Y. ve Ceyhan, S. (2017). Etik İklim Algısı ve Bireysel Sonuçlar Üzerine Etkileri, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51: 19-38.
- Yıldırım, B. ve Bayraktar, O. (2021). Öğretmenlerde Meslektaş İlişkilerinin Tükenmişlik Duygusuna Etkisi, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(4): 295-308.

Yazar Katkıları: Fikir- %50-50; Tasarım-%50-50; Denetleme %50-50; Kaynaklar-%50-50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi%50-50; Analiz ve/ veya Yorum-%%50-50; Literatür Taraması-%50-50; Yazıyı Yazan-%50-50; Eleştirel İnceleme-%50-50

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: Evet- 26.09.2022-163724

Author Contributions: Concept -%50-50; Design-%50-50; Supervision-%50-50; Resources-%50-50; Data Collection and/or Processing-%50-50; Analysis and/or Interpretation-%50-50; Literature Search-%50-50; Writing Manuscript-%50-50; Critical Review-%50-50; Other-%50-50

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: Yes- 26.09.2022-163724

Nature As a Site of Balance and A Source of Poetic Material in Joseph Skipsey's Poems

Joseph Skipsey'nin Şiirlerinde Bir Denge Alanı ve Poetik Malzeme Kaynağı Olarak Doğa

Mümin

HAKKIOĞLU

Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
İngiliz Dili ve Edebiyatı, Gümüşhane-Türkiye
e-posta: muminhakkioglu@gumushane.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 9.6.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 1.8.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Mümin HAKKIOĞLU
muminhakkioglu@gumushane.edu.tr

Atıf /Cite this article:

Hakkioglu, M. (2023). Nature As a Site of Balance and A Source of Poetic Material in Joseph Skipsey's Poems. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 80-90.

Öz

Derin sosyo-ekonomik dönüşümlerin etkisinde ve farklı yazınsal ses ve perspektiflerin eşliğinde gelişen Victoria dönemi şiiri, zamanın önde gelen isimlerinin yanı sıra, çeşitli meslek gruplarından adları pek duyulmamış çok sayıda işçi şairin şiirlerini de içine alır. Çoğu kendini yetiştirmiş bu şairler zorlu çalışma koşullarında yazınsal bakışlarını biçimlendirmişler, ötekiler kadar estetik değeri yüksek şiirler yazmasalar da yaşadıkları dünyayı yoğun bir duyarlılık ve içten bir dille yansıtmışlardır. Onlardan biri de yaşamının büyük bölümünü yedi yaşında girdiği kömür madenlerinde geçiren Northumberlandli kömür işçisi Joseph Skipsey (1832-1903)'dir. Onun şiirlerinde yöresinin toplumsal pratikleri ile kültürel kodlarının izleri açık biçimde görülür. Taşrada yaşaması ilk bakışta Skipsey'nin doğaya oldukça yakın durduğunu düşündürse de onunla ilişkisi şaşırtıcı biçimde daraltılmış bir çerçevede varlık bulur ve balad ve song gibi geleneksel anlatı türlerinin sınırları içinde kalır. Bu çalışma Viktorya dönemi İngiltere'sinin sosyo-ekonomik koşullarında bir madenci şairin şiirlerinde doğa ile ilişkisinin mahiyetini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel savı, Skipsey'nin doğayı yüceltilen bir varlıklar bütünü olarak değil, bir denge alanı ve bireysel duyguların, insan ilişkilerinin ve madencilerin yaşam gerçeklerinin anlatımında başvurduğu bir poetik malzeme kaynağı olarak kullandığıdır.

Anahtar Kelimeler: Viktorya Dönemi Şiiri, Joseph Skipsey, Kömür Madenciligi, Madenci Şair, Doğa

Abstract

Victorian poetry, which developed under the influence of profound socio-economic transformations and in company with diverse literary voices and perspectives, includes the poems of the leading figures of the period as well as those of many little-known labouring poets from various professional groups. These poets, most of whom were self-educated, forged their literary perspectives under harsh working conditions, and although they could not write poems with high aesthetic value like the others, they reflected the world they lived in with an intense sensitivity and a sincere language. One of them was the Northumbrian collier Joseph Skipsey (1832-1903), who spent most of his life in the coal mines he entered at seven. In his poems, the traces of communal practices and cultural codes of his region are clearly seen. Even if his living in the country might evoke at first glance that Skipsey is quite close to nature, his relations with it surprisingly exist in a narrowed framework and remain within the confines of traditional narrative forms such as ballad and song. This study aims to reveal the essence of a collier poet's relationship with nature in his poems within the socio-economic conditions of Victorian England. The main argument of the study is that Skipsey uses nature not as a glorified unity of beings, but as a site of balance and a source of poetic material he refers to in narrating individual emotions, human relations and the realities of miners' life.

Keywords: Victorian Poetry, Joseph Skipsey, Coal mining, Collier Poet, Nature

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Introduction

Historically, the second half of the 19th century witnessed some great socio-political and economic transformations that occurred as a result of the Industrial Revolution. Britain grew to be the most industrial and trading country of the period and relatively became a prosperity island. This rapid and sharp change expanding in line with the new paradigms also deeply affected literature, along with other disciplines. It is possible to see the marks of that influence in the works of labouring-class poets who tried to survive under difficult conditions in a region far from the political centre. Despite being deprived of privileges and opportunities most of the leading figures of the Victorian period had, they were able to create their own voices and find a way to represent their communities.

Highlighting that a tradition of labouring-class poetry was quite common by 1860, Goodridge writes that the research group led by him has discovered 1,420 labouring-class poets in England and Ireland between 1700 and 1900, more than half of whom created their works in the second half of the 19th century (2005: 531). Given the fact that there might be some others they have missed out, labouring-class had great interest in poetry during those years. Unfortunately, most of them did not find the chance to receive a good education as the inevitable corollary of their social and financial situations. They invented distinctive poetic and intellectual voices peculiar to themselves in a meagre milieu as self-educated individuals, which makes them quite worthy.

The Northumbrian collier Joseph Skipsey (1832-1903), who spent almost fifty years in coal mines where he began working at the age of seven, was “one of the last flowerings of working-class poetry in the century” (Armstrong, 1996: 390). He told the difficulties and dangers of coal mining by using the poetic forms of local culture such as ballad and song, and depicted the simplicity, sincerity and inside facts of a community out of the periphery of the artificial and pragmatist metropolitan mindset. In doing so, he acted as a natural participant of that lifestyle rather than being an observer watching his locale and people from outside. To put it in Bunting’s words, “he is inside the pit village, part of it, and but for a certain dignity of bearing, we might say he was the village itself composing” (1976: 14).

Undoubtedly, it is not something to be expected from a collier poet to view the outer world from the perspective of the others. Since Skipsey lived in the country, he was closer to nature, but his job allowed him to see the daylight only during holidays and long summer days. Therefore, his relation with nature, which he created in an environment where spatial and temporal restrictions were intertwined, is worth examining. This study, by trying to develop a perspective through the socio-economic realities of Victorian age, aims to investigate how nature looks like from the eyes of the collier poet Joseph Skipsey and to reveal its functions in his poems. The study first summarizes the 19th century coal mining activities in a historical context to ground the problem, and then discusses Skipsey’s approach to nature by focusing on his poems written during the great transformation caused by the Industrial Revolution. Its main argument is that Skipsey uses nature as a means of balance for the tensions between the underground and aboveground, and as a source of poetic material he refers to in narrating personal emotions, human relations and the facts about the miners’ life.

Coal mining and English Labouring-Class Poetry in the 19th Century

The Industrial Revolution played an important role in the transformation of the established order and traditional paradigm in England of the Victorian age. It is known that the steam engine at the core of the mechanization process which made life easier and faster was one of the factors that triggered this revolution. In fact, the steam engine, “originally developed as a mining technology” (Keegan, 2008: 5), was designed to pump water out of coal mines in the early 18th century, and it spread to the whole country in a very short time due to the intense demand it received.

Both the use of steam engine in a wide network extending from agriculture to industry and the increase in the need for iron required in the manufacturing of machines such as ships and trains made coal mines extremely valuable. Until then, wood was at the centre of almost all things, including lighting and heating, but it was replaced by coal when failed to meet the potential activated by the Industrial Revolution. Thus, coal described by P. W. Sheaffer as the “monarch of the modern industrial world” (as cited in Miller, 2021: 11) went beyond being a powerful alternative to wood and became one of the driving forces behind the revolution.

The economy of the past, which had been largely based on agriculture, shifted to different areas thanks to the technological opportunities provided by coal, and the land lost its centrality after leaving its place to the demands of the new world. As More points out, “in an economic sense, coal was ‘land’ and thus the use of coal gave Britain a supply of new land” (2000: 16). In this context, coal mining played an important role in the great progress and prosperity of Britain in the 19th century.

The fact that coal was extracted easier and brought into use more cheaply than any other countries was one of the main reasons behind Britain's economic growth and its being the world's first major coal producer. The north-east coast, where coal seams were exposed to the erosive effects of the North Sea, offered many opportunities to the mine owners concerning the total costs. The coal mines in Northumberland, Durham and the Firth of Forth were more developed than those inland because of their proximity to the ports (McCormick, 1979: 1). The strong commercial relations with London undoubtedly had a large share in this:

The North-East is a distinctive area of England, covering the historical counties of Durham and Northumberland. The most populous town (now city) in the region is Newcastle-upon-Tyne; a port town that sits on the north bank of the Tyne, opposite the smaller settlement of Gateshead, and that is located just over 8 miles from the North Sea. These towns once enjoyed strong maritime and mercantile links to other east coast port towns such as Peterhead, Berwick-upon-Tweed and Whitby. The shipping of coal was a major part of the town's economic life. Collier fleets travelled up and down the east coast to supply a rapid expanding London with "black diamonds" hewn from mines in the Tyneside hinterland (Gilchrist, 2016: 30).

The high demand for coal required a significant increase in the number of pitmen, but as they could not find enough adults, women and children were also employed. More writes that 50,000 labourers in 1800 and 100,000 in 1830 were employed in the coal mines in Britain (2000: 54). According to Kernot, the mining areas drew about 500,000 people from the countryside of England and Wales between 1841 and 1901; as of 1851, 216,000 men and 3,000 women were working in the mines of the country (2000: 13). It should be noted that these figures include a large number of girls and boys aged six to seven working up to fourteen or sixteen-hours a day for low wages. According to the "First Report of the Commissioners on the Employment of Children (1842)", one of the most important parliamentary inquiries for the state of coal mines in Britain, of the 12,235 people working in forty-six collieries and several other small pits in Northumberland and Durham, 2,218 were boys between the ages of 13-18 and 1,514 under 13 (Winstanley, 2000: 53). Fish writes that children were of great value for they supported their family economy, and that there were even some jokes about the widows with many kids who were offered marriage at their husbands' funerals (1974: 30).

Under such circumstances, as the dependence on coal gradually increased, the colliers became key figures for the country's economy. They commonly developed an introverted social order in small mining villages and managed to create a culture of their own. Such villages, unlike the others, were not the living sites of the communities created naturally in the course of time, but rather the units designed and established pursuant to a certain need and mostly belonged to the owners of the pits. To establish the villages usually around isolated spots near the mines enabled employers perpetually to meet the need of labour force; actually, there were hardly any alternatives to work in such collier-centred districts.

On the other hand, it should be noted that there was a very serious sense of solidarity and interdependence among the members of mining communities as a corollary of living together for a long time. This unity allowed them to create their own literature. The north-eastern coal miners had a long-standing literary tradition, and composing songs, poems, and dialogues had been an integral part of it since the 17th century (Vicinus, 1974: 61). For example, Tyneside, an area in northeast England, was the site of songs in the local dialect in the 19th century. Those songs often about pitmen, and keelmen who transported coal in the Tyne River with boats known as keels contain important clues for the labouring class identity and solidarity of that region (Hermeston, 2017: 281).

Beside all these points, the underground disasters caused by explosion, fire, water-flooding, suffocating gases etc, mostly due to inadequate safety measures and poor working conditions, became indispensable subjects for local literature. Joseph Skipsey (1832-1903), Thomas Wilson (1773-1858), Thomas Blackah (1828-1895), Richard Watson (1833-1891), George Ridley (1835-1864), Joe Wilson (1841-1875) and Tommy Armstrong (1848-1920) were some of the poets who included those disasters in their verses in traditional forms. In doing so, they also made contact with nature to a certain extent. However, this contact was not deep and intense enough to make them poets of nature. Yet, it is undeniably clear that their poems carry some clues about the socio-economic and even political and cultural reality surrounding their locales. In short, the collier poets used nature to reflect the realities of the life flowing in and beyond the mines and enriched their narratives with the images they found there.

The Collier Poet Joseph Skipsey

Joseph Skipsey was only four months old when his father, an overman at Percy Main Colliery villages, was shot dead while trying to break up a fight between the striking pitmen and the constables. At the age of seven, he started to work in the colliery to support his family as a trapper-boy whose duty was "to regulate the ventilation

by opening and shutting a door when wagons passed through for sixteen hours a day” (Bunting, 1976: 8). After his twenty, Skipsey also worked as a railwayman in London, a schoolmaster in a colliery village, a sub-librarian at the Newcastle Literary and Philosophical Society, a porter at Armstrong College, and a custodian at the birthplace of Shakespeare in Stratford-upon-Avon, but he never felt himself comfortable in any of them and each time returned to the coal mines.

Skipsey did not have the opportunity to go to school; he learned to read and write on his own in the darkness of the underground.¹ Beginning with Milton’s *Paradise Lost*, his literary readings ranged from William Shakespeare to Robert Burns, from German romantics Heinrich Heine and Johann Wolfgang von Goethe to Homer and Virgil. Tait writes that, beside all those works, Skipsey internalized and memorized the ballads and popular songs sung by the adult colliers underground and carried that music into his poetry (2016: 136). Indeed, he was deeply attached to the literary tradition of his locale in which he was born, and talked about both his feelings and the life around the coalfields. Yeats, therefore, describes him as “an Englishman who was a true specimen of the tribe” (1989: 10) and finds in him the embodiment of a poet devoted to his land (Tait, 2016: 140).

However, it should be noted that, in his later poems, that bond gradually weakened. He went beyond the themes provided by the mining milieu by refusing to be tagged as a “pit-poet” and had an emotional and intellectual break from his locale. Klaus attributes this new penchant to his discovery of a congenial style he had been after for a long time (1985: 76). In acquiring that style, specifically after the publication of his *A Book of Miscellaneous Lyrics* (1878), he entered the London-based literary market under the patronage of the Pre-Raphaelites, and moved away from authenticity and lost his sense of community (Maidment, 1987: 327). Writing on his later poems Bunting asserts that there “Skipsey abandons the life he knew for a life he saw only distorted and on paper” (1976: 14). He preferred what he discovered to what he had.

Yet, Skipsey did not owe his reputation completely to the Pre-Raphaelites because he had been already known, at least in his locale, before he met them. After all, as Goodridge emphasizes, the reason why he found a place in Victorian anthologies was not his philosophically ambitious late poems which he seriously studied on, but the short domestic products of his early career (2005: 541). In those simple lyrics, he trenchantly narrates the emotional cost of coal mining on families and the essence of family relations. Accordingly, “Get Up” reflects the psychology of a pitman on his way to the colliery in a quite touching way through the image of the door of his cottage that he might not open again; “Mother Wept” blends the eagerness of a boy who is about to start working in the pits and the sadness of his parents who cannot stop worrying about their son, and “Willy to Jinny” reveals the voice of a young man who entered the mines at the age of seven and now dreams of his marriage. Watson states that if Skipsey had not written anything, such poems depicting pitman’s life in a realistic way would be enough to remember him (1909: 32). There is “sympathy and understanding for the miners’ plight” (Keegan, 2011: 184) there, and he uses nature as a site of balance and a source of poetic material to reflect it.

Nature as a Site of Balance and a Source of Poetic Material

Despite varying in depth and intensity, all romantic poets devoted a large place to nature as a central element in their works which contain traces of the literary forms of the past. Stafford emphasises this fact and states that the Romantic period was actually “an age of experimentation as well as revival” (2012: 100), in that it looked to the present and the future while making connections with the past and revived the forms practised by the old masters. The case was almost similar in Victorian poetry, which developed in the context of romantic movement. Although its poetics attempted to distance itself from the romantic tradition, the early Victorian poets inevitably remained within it. Christ draws attention to this point and argues that if the second generation of romantic poets had not died so young, there would not have been a deep and sharp sense of division between the two groups (2002: 2). Knoepflmacher, on the other hand, underlines that Victorian literature was partially disassociated from the expressions of some of the mysteries of nature, but it continued to use its symbolic representations and sometimes sacramental meanings within a quite different natural order highlighted by the scientific progress (1977: xxi). Unlike the romantics who focused on each entity, sound and image, the Victorians had a more objectified view of nature. Replacing with the former view, it developed in line with the studies of natural scientists.

Joseph Skipsey’s poetry cannot be regarded either entirely in parallel with these main veins or apart from them. It contains traces of both periods. He has a deep commitment to his locale and is tightly linked with the ballad and

¹ Although much progress was made compared to the previous centuries, illiteracy was still a big problem in the 19th century. Vincent notes that the literacy rates in England at that time were below European average and in 1805 almost 40% of males and 58% of females were considered illiterate, but in 1900 these rates decreased 2% for men and 3% for women (2000: 9-10).

song tradition which is widely used in romantic poetry. However, he does not have any discussions about what nature is and where it stands in human life. From this perspective, nature is far from being the centre of his poetry. It is neither the lost paradise of the pastorals nor the site of raw materials to be processed but a source that surrounds the collier poet and provides him with opportunities to describe his inner world and communal relations.

Furthermore, Skipsey's poetry does not have a riot of colours; rather, there is a deep dullness in its general view. Although some of his poems contain joy and happiness, a pessimistic tone prevails after a while. His approach to nature is a reaction to the hard conditions in which he lived and the dark atmosphere of the job he did. An echo from nature which signifies personal feelings is heard there, but this echo also carries the characteristics and imperatives of the pit community. As Dent aptly puts it, "Skipsey is both a unique voice and a voice of a community" (2000: 158), in that he becomes a spokesman for the colliers while expressing his own privacy.

Skipsey tries to balance the life in coal mines which evokes death, grief and sorrow with the light of the aboveground, and builds a bridge between them. Thus, love as a manifestation of ancient feelings and passions, and the courtship which is "the miners' [...] great life affirming adventure" (Grieco, 1993: 267-268) become means for the collier to reach serenity against the harsh conditions of the underground. In this respect, they have an encompassing and healing potential. Describing such moods, Skipsey "hosts" nature as a complementary of miners' life. He "hosts" it because nature does not play the leading role in his poems. Relevant expressions which consist largely of tangential references do not form the essence but are interspersed among the lines.

Bunting is of the opinion that Skipsey was quite close to the anonymous ballad and folksong singers, but also had relations with romantic poets like Robert Burns, who masterfully used the traditions of his locale, and he placed himself somewhere between them (1976: 14). Indeed, his poetic trajectory bears striking similarities with that of the Scottish poet in terms of giving voice to the collective attitudes and practices. For Skipsey, Burns expresses the turmoil, triumph, sorrow and joy through his local dialect enriched with proverbs and old sayings, reflects the history and characteristics of his community and revives the memories and emotions that bound them to their homes (1885). While talking about Burns' poetry, he speaks of his own, as it were:

He seldom attempted description of inanimate nature on its own account, but as a setting to some sentiment or action; and beautiful as his descriptions of this kind are, they yet seldom possess the interest with which he is almost always able to invest the latter. In the beauty or sublimity of the seasons, with their variety of landscape, he undoubtedly felt a delight; but the centre of his interest as a poet lies in his humanity, and in his inimitable description of the manners and customs of his people, of passion and sentiment, and of human action. Many of these have the verisimilitude of photographs; but then they are vivified and illumined by a fire and a light which no more photograph ever possessed, or ever can (Skipsey, 1885).

Skipsey was, of course, not as great and accomplished a poet as Burns, but he shared similar sensibilities and followed a similar poetic path as a true admirer of the Scottish poet. In his poems, the entities in nature are usually personified to exemplify human relations and are used as references to express the bond between lovers. This is evident in some of his ballads and songs in which he turns to traditional recipes to describe their physical appearances. Accordingly, the cheeks of the girl are compared to an apple as in "Mary of Crofton" (1892: 6), the breasts of a woman to "two hillocks of new-driven snow" as in "The Toast" (1892: 86), and the girl who has turned into a monument of sadness in "Young Fanny" is said to be quite cheerful and as sweet as a lily in the past (1892: 14). Likewise, in "The Merry Bee", love is described as the bee's flying to collect nectar from the flower, but this time the flower is in the lady's bosom. The bee actually does what the speaker wants to do; it is, in a sense, the poetic expression of his desires:

*A golden bee a-cometh
O'er the rigid, glassy rigid,
And a merry tale he hummeth
In my ear.*

*How he seized and kist a blossom,
From its tree, thorny tree,
Pluck'd and placed in Annie's bosom,
Hums the bee!* (Skipsey, 1892: 105)

Nature has always been an important source for the figurative language of poetry and has existed as a rich site of similes. The lady's bosom is only one of them; the pleasure of love and the scheme of things in nature are here brought together to create "a vehicle for describing human emotions" (Vicinus, 1974: 151). The poet, thus, finds a path from the outer world to his inner world.

In fact, Skipsey mostly gets into contact with nature through flowers and birds. They are all used to express emotions, human relations and harsh conditions of mines. In other words, nature becomes "a treasure house of symbols for the human psychic state" (Vicinus, 1974: 157). In "The Violet and the Rose", the speaker caught by two jealous flowers tries to please them, and when he finds it impossible, he mixes them together to end their conflict. He tears the violet and rose from their beds, so the poem opened with joy ends with sorrow:

*The Violet invited my kiss,
I kiss'd it and called it my bride;
"Was ever one slighted like this?"
Sighed the Rose as it stood by my side.*

*My heart ever open to grief,
To comfort the fair one I turned;
"Of fickle ones thou art the chief!"
Frown'd the Violet, and pouted and mourned.*

*Then to end all disputes, I entwined
The love-stricken blossoms in one;
But that instant their beauty declined,
And I wept for the deed I had done! (Skipsey, 1892: 40)*

Tait reads this poem in the context of the loss of innocence and the destruction of beauty. According to him, the poet, who distorts and subverts pastoral images by personifying flowers, treats the rose which is the symbol of purity and love, and the violet of faithfulness or modesty, within the theme of original sin and codifies them as beings that have surrendered to lust and jealousy (2018: 179-180). Focusing on *Paradise Lost*, he argues that the poem presents the reader with an Edenic world where Satan tempted Eve, and reminding that Milton mentions violets twice in his masterpiece, he claims that in both cases the flower is associated with Satan or it represents the Fall. For him, instead of the faithful violet of tradition, Skipsey uses the Miltonic violet to undermine pastoral associations and to produce a symbol of temptation (2018: 184-185).

However, reading the poem directly related with nature, it is also possible to assert that the speaker's intention is to multiply the beauty by blending flowers together. Unfortunately, he has plucked them from their roots and made them to fade. What he has done causes the decline of beauty. The cry of the speaker is because he realizes this truth. Furthermore, his sorrow carries an echo of the difficulties of life around collieries. Even though Skipsey does not overtly express it, that negative undercurrent is always there. The rose and violet are to alleviate the insidious pessimistic mood in all respects. In fact, Skipsey's opening his poem to flowers as the symbols of beauty, to a certain extent, underlines his passion to escape the darkness he is physically in and to reach the lightness imaginatively he wants to be.

Skipsey is hardly fascinated by the beauty of an object or a view in nature. Moreover, he does not have such a desire and involve in such a quest. He knows beauty; he somehow touches it, but never sees it as an essential goal to be attained. As Wilde puts it, "[b]eauty with him seems to be an unconscious result rather than a conscious aim" (1908: 125). This result is delicate and vulnerable and is open to external effects, which makes beauty fragile. "The Butterfly", one of his most powerful poems that reflects the relationship between man and nature, is a sound example of this fragility. It is about a child who rejoices after catching a butterfly, but cries when he notices that it has died in the palm of his hand:

*The butterfly from flower to flower
The urchin chased; and, when at last,
He caught it in my lady's bower,*

He cried, "Ha, ha!" and held it fast.

*Awhile he laugh'd; but soon he wept,
When, looking at the prize he'd caught,
He found he had to ruin swept
The very glory he had sought* (Skipsey, 1892: 32).

Bringing the child and the butterfly together strengthens the emphasis on innocence and beauty. His desire to catch it is because he wants to touch that beauty. The bee that has landed on the lady's bosom in "The Merry Bee" is replaced here by a butterfly flying from flower to flower. As known, like butterflies, innocence and beauty are short-lived and transient. This transience coincides with the poet's view reminiscent of the idea of *carpe diem* and the desire of being with the beloved against the brevity of life and the gloom of mines. The heart affairs of the speaker carry a childlike enthusiasm and sensitivity, in that as the beloved runs, he will chase her. The death of the butterfly is equated with the loss of lady's chastity. There occurs a destructive end after the transformation of life into death and love into sexuality. If the lady's bower is an Edenic garden, it can be said that sadness that appears after the absence of the butterfly denotes the emotional and spiritual fall of the colliers from the aboveground to the underground.

Blending life and death, joy and grief, or happiness and sadness, Skipsey juxtaposes opposite aspects of life to stay true to reality and balance the negative atmosphere of collieries. For him, poetry should open itself to all facts in a world where the colour of the sky changes and roses have thorns, and the poet should express even the unpleasant things in his works to be faithful to the realist framework (Skipsey, 1885). The balance Skipsey strikes between the coal world and the natural world, and the transition between the two, is also revealed in "The Moth", a poem about a flying insect revolving around the candlelight. The light is the moth's beautiful love for whom he risks his life and his happiest moment is the moment he stays closest to her:

*Tonight a gilded moth took wing,
And round-a-round yon wax-light flew;
And, while his flight did her enring,
He nearer to the dazzler drew.*

*"So fair art thou," he cried, "to view,
I'd die upon thy lips to feed;"
And so must snatch a kiss and rue
Ah, he was murder'd for the deed!* (Skipsey, 1892: 85)

On symbolic level, the 'moth' evokes the miners clustering around the candlelight in the darkness of the underground. Given that Skipsey's shift mostly started before dawn and ended after sunset, and that he spent his days without seeing daylight except on Sundays and long summer days, the relation of the moth with the light in the dark can be said to symbolise miners' life. As the 'moth' draws closer to death when he heads for light, so does the miner walk towards death in the colliery. As the 'moth', having witnessed the deaths of many of his own species, cannot hold himself back from the fire that will burn him, the miner does not stay away from pits to make his living, even though he is aware of the dangers. Thus, the sorrow and grief that overshadow the poem blend the aboveground with the meanings signified by the underworld.

There is a similar case in "The Stars are Twinkling". The poem is narrated from the point of view of a collier who is on his way to the pit for his night shift. The darkness of the coal mine is paired with the darkness of the night and the pessimistic atmosphere reinforced by the black colour is balanced by the stars in the sky. Although the speaker first focuses on the stars, then he turns his gaze to the gloom on earth:

*The stars are twinkling in the sky,
As to the pit I go;
I think not of the sheen on high,
But of the gloom below.*

*Not rest nor peace, but toil and strife,
Do there the soul enthral;
And turn the precious cup of life
Into a cup of gall* (Skipsey, 1886: 90).

Commenting on this poem, Tait points out that the miner is not concerned with the beauty of the stars but with the dangerous world he is about to enter. For him, although the opening line seems to evoke a child's lullaby, "the darkness Skipsey brings is not the unconsciousness of sleep but of death" (2018: 191). The fragility of beauty is once again emphasised here, albeit implicitly, and birth and death, joy and sadness are replaced in the mind of the miner suspended between the two worlds.

To put it simply, Skipsey's poems oscillates between opposite moods and directions. The reader is invited to descend into the world of coal and see how the darkness of the underground affects and shapes the aboveground. In both cases, his poetic voice is extremely sincere, impressive and encompassing. As Wilde aptly puts it, "[he] can find music for every mood, whether he is dealing with the real experiences of the pitman or with the imaginative experiences of the poet" (1908: 125). The elements in nature such as flowers, butterflies, birds and stars used in the composition of this music are not special beings with distinct intrinsic values, but representatives of a species. In the poet's world, the particular enters into the general and becomes part of a voice that emphasises a wider scope. Such beautiful and alluring beings personified in the relationship between man and nature represent the coal miners, and are thus used as means in narrating their world.

Conclusion

Skipsey is definitely not a nature poet. He does not move on a wide green net like the romantics who have been closely identified with nature. Sometimes, he is interested in the natural beauties, but in doing so, he avoids detailed descriptions. His relation with nature is quite limited, almost confined to a few trees, birds and flowers. Further, many common traditional images, such as mountains, are either barely used or not mentioned at all in his poems. Within this restricted context, nature stands out as a source of poetic material exploited to contribute to the development of the narrative. It is a site where the figurative language devices are created and the home of beings used in the slight description of emotions, in the depiction of human relations and in the expression of social realities.

Skipsey, who spent most of his life underground, is expected to establish a strong bond with the aboveground. But as stated, his relation with it is quite simple and loose. He uses nature as a counterbalance to the negative connotations of death, sadness and tragedy associated with collieries. That is, he tries to compensate for the darkness of the pits with the vitality and light of nature. However, he surrenders, albeit implicitly, to the realities of his job in his search for that balance. Some of his poems start with joy and happiness supported by flowers and birds but end in sadness with a sudden sorrowful change. This shows that he takes a pessimistic mindset shaped in or around the mines with him wherever he goes. Traces of that world are hidden somewhere even in his seemingly unrelated poems and occur there as an undercurrent.

All in all, since Skipsey lived in a region where spatial and temporal dynamics were restricted and intertwined, he was not able to develop a sound relationship with nature. The imperatives of socio-economic transformations caused by the Industrial Revolution and the communal and cultural structure of his locale also had a role in this loose commitment. In other words, he did not have a high level of intellectual and imaginative intimacy with nature, as his priority was to provide for his family, cope with financial problems and fill the emotional and spiritual void arisen from the dark and dangerous world of coal mines. Therefore, nature does not hold the centre of Skipsey's poetry. He hosts it through some insufficiently enriched images. It exists within the confines of traditional poetic forms and is used as a source of poetic material to express the individual emotions, human relations and the difficulties in miners' life, and as a site to balance the darkness of the underground.

References

- Armstrong, I. (1996). *Victorian Poetry: Poetry, Politics and Poetics*. London-New York: Routledge.
- Bunting, B. (1976). "Preface". B. Bunting (Ed.), *Joseph Skipsey: Selected Poems*. Sunderland: Ceolfrith Press, 7-14.
- Christ, C. T. (2002). "Introduction: Victorian Poetics". R. Cronin, A. Chapman, A. H. Harrison (Eds.), *A Companion to Victorian Poetry*. Malden-Oxford: Blackwell Publishing, 1-22.
- Dent, S. P. (2000). *Iniquitous Symmetries: Aestheticism and Secularism in the Reception of William Blake's Works in Books and Periodicals during the 1860s, 1870s, and 1880*. Unpublished PhD Thesis, University of Warwick, Department of English and Comparative Literature.
- Fish, L. M. (1974). *The Folklore of the Coal Miners of the Northeast of England*. Unpublished PhD Thesis, Indiana University.
- Gilchrist, P. (2016). "Hail, Tyneside Lads in Collier Fleets: Song Culture, Sailing and Sailors in North-East England". B. Beaven, K. Bell, R. James (Eds.), *Port Towns and Urban Cultures International Histories of the Waterfront, c. 1700 – 2000*. London: Palgrave Macmillan, 29-48.
- Goodridge, J. (2005). "Some Rhetorical Strategies in Later Nineteenth-Century Laboring-Class Poetry". *Criticism*, 47(4), 531-547.
- Grieco, P. J. (1993). *Dreams Old and Nascent: Conflict, Continuity and Change in Working-Class Poetry*. Unpublished PhD Thesis. Faculty of the Graduate School of State University of New York at Buffalo.
- Hermeston, R. (2017). "Tensions, Transformations, and Local Identity: The Evolving Meanings of Nineteenth-Century Tyneside Dialect Songs". J. Goodridge and B. Keegan (Eds.), *A History of British Working Class Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 281-295.
- Keegan, B. (2011) "Incessant toil and hands innumerable": Mining and Poetry in the Northeast of England. *Victoriographies*, 1(2), 177-201.
- Keegan, B. (2008). *British Labouring-Class Nature Poetry, 1730-1837*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Kernot, C. (2000). *The Coal Industry*. Cambridge: Woodhead Publishing.
- Klaus, G. (1985). *The Literature of Labour: Two Hundred Years of Working-Class Writing*. New York: St Martin's Press.
- Knoepfmacher, U. C. & Tennyson, G. B. (1977). "Introduction". U. C. Knoepfmacher & G. B. Tennyson (Eds.), *Nature and the Victorian Imagination*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, xvii-xxiii.
- Maidment, B. (1987). *The Poorhouse Fugitives: Self-taught Poets and Poetry in Victorian Britain*. Manchester: Carcanet.
- McCormick, B. J. (1979). *Industrial Relations in the Coal Industry*. London: Macmillan.
- Miller, E. C. (2021). *Extraction Ecologies and the Literature of the Long Exhaustion*. Princeton-Oxford: Princeton University Press.
- More, C. (2000). *Understanding the Industrial Revolution*. London-New York: Routledge.
- Skipsey, J. (1892). *Songs and Lyrics*. London: Walter Scott.
- Skipsey, J. (1886). *Carols from the Coal-fields, and Other Songs and Ballads*. London: Walter Scott.
- Skipsey, J. (1885). "Prefatory Notice, Biographical and Critical". J. Skipsey (Ed.). *Burn's Songs*. Retrieved May 22, 2023, from https://minorvictorianwriters.org.uk/skipsey/b_burns.htm
- Stafford, F. (2012). *Reading Romantic Poetry*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Tait, G. J. (2018). *Coal, correspondence, and Nineteenth-Century poetry: Joseph Skipsey and the Problems of Social Class*. Unpublished PhD Thesis, University of Hull.
- Tait, G. (2016). "Joseph Skipsey, the 'Peasant Poet', and an Unpublished Letter from W. B. Yeats". *Literature & History*, 25(2), 134-149, doi: 10.1177/0306197316669264
- Vicinus, M. (1974). *The Industrial Muse: A Study of Nineteenth Century British Working-class Literature*. London: Croom Helm.
- Vincent, D. (2000). *The Rise of Mass Literacy*. Cambridge: Polity.
- Watson, R. S. (1909). *Joseph Skipsey: His Life and Work*. London: T. Fisher Unwin.
- Wilde, O. (1908). *Complete Works of Oscar Wilde: Reviews*. R. Ross (Ed.), Boston-Massachusetts: The Wyman-Fogg

Company.

Winstanley, I. (Ed.). (2000). *Children's Employment Commission 1842*. Lancashire: Picks Publishing.

Yeats, W. B. (1989). *Letters to the New Island*. G. Bornstein and H. Witemeyer (Eds.), New York: Palgrave Macmillan.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Glass Production and Use in Ancient Mesopotamia, Egypt and Anatolia

Eski Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'da Cam Üretimi ve Kullanımı

Gürkan KAHVECİ¹

Okay PEKŞEN²

¹Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Samsun-Türkiye
e-mail: gurkankhvc@gmail.com

² Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Samsun-Türkiye
e-mail: okaypeksen@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 2.5.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 11.8.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Gürkan Kahveci
gurkankhvc@gmail.com

Atıf /Cite:

Kahveci, G., & Pekşen, O. (2023). Glass Production and Use in Ancient Mesopotamia, Egypt and Anatolia. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 91–108.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Eski çağ toplumları ve devletleri, nadir bulunan ve üretimi ustalık gerektiren materyalleri ve ürünleri oldukça değerli bir konuma yerleştirerek kullanmışlardır. İlk üretim merkezinin Eski Mezopotamya olduğu düşünülen cam da üretim zorluğu ve nadir bulunurluğu sebebiyle, ilk olarak Eski Mezopotamya daha sonrasında Eski Mısır ve Eski Anadolu'da oldukça önemli bir konuma yerleştirilmiştir. Cam ilk aşamada, boncuklar, kâseler, vazolar ve şişeler olmak üzere çeşitli ürün modellerinin üretimin de kullanılmıştır. Yapılan çalışmalar, cam kullanımının her ne kadar Eski Mezopotamya toplumunun tamamına yayılmış olduğunu göstermiş olsa da, içeriğinde kaliteli cam oranı yüksek olan ürünlerin daha çok toplumdaki seçkinler tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eski Mısır toplumunda ise, cam tam anlamıyla yüksek zümrede bulunan insanların kullandığı bir materyal olarak değerlendirilmektedir. Eski Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerinde, önemli bir emtia olarak kabul edilen camın üretimi ihracatı ve ithalatı siyasal otoritenin tekelinde bulunmaktaydılar. Ayrıca çivi yazılı metinlerden öğrenildiği kadarıyla devletlerarası diplomaside gerçekleştirilen hediyeleşmelerde camdan imal edilmiş ürünler önemli bir yer tutmaktaydı. Bu çalışmada çivi yazılı metinler ve arkeolojik bulgulardan hareketle Eski Mezopotamya, Mısır ve Anadolu uygarlıklarında cam varlığına dair tespit ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Mezopotamya, Eski Mısır, Eski Anadolu, Cam, Cam Yapımı

Abstract

Ancient societies and states used rare and skilled materials and products, placing them in highly valuable positions. Glass, which is thought to have been first produced in Ancient Mesopotamia, was highly prized and held in important positions in Ancient Egypt and Ancient Anatolia due to its difficulty in production and rarity. In the initial stages, glass emerged in various product models such as glass beads, glass bowls, glass vases, and glass bottles. Although studies have shown that the use of glass was widespread throughout Ancient Mesopotamian society, it was understood that the products with high glass content were mainly used by the high-class people. In Ancient Egyptian society, glass was considered a product for people of high class. In the civilizations of Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt, the state monopolized the production activities, export and import of glass by the dynasty. Glass was also exchanged as gifts between states. When we look at the ancient Anatolian geography, it is understood that glass production started in a later period compared to Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt, and its role in society is not fully known.

Keywords: Ancient Mesopotamia, Ancient Egypt, Ancient Anatolia, Glass, Glass Making

Introduction

Human communities have developed different cultural and political understandings throughout history within the framework of the physical and human conditions brought about by their geographical locations. In this process, the ancient Mesopotamia region was frequented by many communities due to its important trade route networks and fertile lands fed by the Euphrates and Tigris rivers. Each society that came to the region (Sumerians, Semitics, Gutians, Kassites) brought their unique understanding of life to Mesopotamia and created a cultural richness where local cultural elements and various issues fused. This cultural richness created close ties between cities and states. Thanks to the close ties, the transfer of information between cities could also be ensured, so that the developments occurring in any city in the Mesopotamia region could be transferred to other cities through activities such as trade, population movements, and wars. One of these developments is the production of glass and the use of products made of glass.

According to our current knowledge, glass was first manufactured in Mesopotamia. Glass, which was first produced as simple transparent beads, continued its development as ornaments, daily used glass bowls, bottles, tubes in which cosmetics were stored, and products used in rituals with the development of production technology. Glassware, which has become a product that the upper echelons of society can obtain, has also become a commercial material and one of the valuable gifts sent between states.

Apart from Ancient Mesopotamia, glass production and use were also present in the Ancient Egyptian civilization. As a result of studies, it is understood that the Ancient Egyptian civilization reached glass production technology later than Mesopotamia (Çınardalı Karaaslan, 2013: 16; Loeben, Nolte, and Weethmaan, 2011: 12; Taştemür, 2013: 1). There is, however, one point that is not clear: the question of whether Mesopotamian societies used the same tools and techniques in glassmaking as Egyptian societies or whether they had their own distinct traditions. Studies on glass production in Egypt and Mesopotamia indicate that both regions employed similar methods for glass production. However, despite the use of the same methods, there are regional differences between Egyptian and Mesopotamian glass products (Shortland et al., 2007).

According to our current knowledge, glass production in Ancient Egypt started during the 18th Dynasty, approximately 1500 BC. The Ancient Egyptian civilization, which was geographically surrounded by deserts and far away from external factors, took steps to become a global power during the 18th Dynasty period. In parallel with all these developments, the first activities related to glass in Ancient Egypt were also carried out during this period (Cooney, 1960: 10-11; Nolte, 1971: 167).

Glass became a product of great interest to the society in the Ancient Egyptian civilization, and glass products were valued as much as gold and silver. The production of these products was carried out under the control of the political authority, and the products obtained became status items used by the elite in the society. Apart from daily-use products, glass products were also used as a commercial material and took their place among the gifts sent between states (Ertman, E. L., 2013: 13; Karageorghis, 1995: 76).

Another region that draws attention to the production and use of glass is Ancient Anatolia. It is thought that glass production in this geography developed later compared to the ancient Mesopotamian and Egyptian civilizations. However, some studies on this subject argue the opposite. As a result of excavations carried out in various regions, especially in Boğazköy (Hattusa) and Gordion, glass products were unearthed, and this situation revealed the impression that glass production activities were also present in Ancient Anatolia (Cooney, 1960: 10-11; Karageorghis, 1995: 76; Nolte, 1971: 167; Duncan Jones, 2005: 101; Taştemür, 2018: 205).

Previous studies on the subject of this study have predominantly focused on localized evaluations. These publications typically concentrate on Mesopotamia, Egypt, or Anatolia individually. Furthermore, these publications primarily rely on archaeological findings as the basis for their evaluations. In contrast to these previous works, our study takes a holistic approach by discussing the civilizations of Ancient Mesopotamia,

Egypt, and Anatolia collectively, and comparing their similarities and differences. Additionally, our assessments of archaeological discoveries are supported by quotations from cuneiform texts, thereby presenting a research study that incorporates both written and unwritten evidence.

Glass Production and Use in Ancient Mesopotamia

Mesopotamia is an expression used to describe the region between the Euphrates and Tigris rivers, a large part of which is within the borders of today's Iraq. In the historical process, communities from different regions, especially from the Arabian Peninsula and Asia, migrated to this region. As a result of these migrations, people were culturally mixed with each other. Every development in the Mesopotamia region gradually spread to the whole region, and, as a result of excavations, similar cultural elements were revealed in different parts of Ancient Mesopotamia. One of these similar cultural elements is glass production methods and products.

In the Near East, the oldest known faience materials are dated to the final phase of the Ubaid Period (5500-4000 BC) (Angelini, et al., 2019: 98). According to the data obtained from recent excavations, glass was first produced in the form of transparent glaze in the 4th millennium BC (Taştēmür, 2017: 68). Although the history of objects made of glass can be traced back to the 3rd millennium BC, the number and types of glass objects remained limited until the 2nd millennium BC. One of the proofs of this idea is the cuneiform tablet obtained from the library of Ashurbanipal. Information about glass production was found on the tablet obtained from the excavations. Although the tablet was dated to the 1st millennium BC, later studies revealed that it was a copy of the original tablet written in the 2nd millennium BC. This is one of the indicators that glass production activities in the Ancient Mesopotamia region date back to the 2nd millennium BC (Coşkun, 1997: 68; Dardeniz, 2019: 229; Luckner, 1994: 79; Memiş, 2020: 5; Nicholson, 2007: 117).

In addition to the library of Ashurbanipal, a cuneiform tablet dated to the reign of the Babylonian king Gul-kishar (1696-1690 BC) describing the production of colored glass and the content of the products produced, including information about the furnaces used in glass production, was found near the present-day city of Baghdad. Apart from this information, two terms related to the lapis lazuli stone, which is abundant in Mesopotamia, are mentioned in this tablet. One of them is "natural", and the other is "artificial". It is understood from these terms that glass is likened to the artificial form of lapis lazuli stone. Apart from these two texts that provide important information about glass making and use, another tablet dating to the 1st millennium BC mentions glass making as well as the rituals performed before the production begins. These texts and the information obtained from archaeological findings show that glass production in Ancient Mesopotamia started earlier than in Egypt and Anatolia (Eker, 2017: 16; Taştēmür, 2013: 1).

When we look at the stages of glass production, it is understood that sand, soda, and limestone were used as raw materials, and these materials were processed by means of crucibles in the production centers established in Eshnunna, Nineveh, Eridu, Tell Atchana, Tell el-Cudeyde, Dinkha Tepe, Nuzi, Tell el-Rimah, and Tell el-Fakkar regions. According to the documents, there are three types of furnaces at different stages in these centers called "bît kûri". The first of these are the furnaces called kûri ša abni. The second one is kûri ša siknat ênâtpel-ša, which are cast furnaces with porous lower parts. The third furnace example is the lidded furnaces called Kûri ša takkani. The heat of these furnaces was provided by burning poplar logs in the first stages. However, the heat could not be kept constant in this method. Due to the technical knowledge of the period and the use of poplar logs, the furnaces could be raised to a maximum temperature of 1000-1100° degrees. However, 1500°C, which is necessary for healthy glass production, could not be reached. For this reason, glass masters used soda to melt the material and bring it into glass form (Eker, 2017: 17; Gündüz, 2002: 35; Hasdemir-Kanyak, 2010: 107-108).

When we examine the techniques used in glass production, the first technique is the casting method. With this method, the glass is melted in crucibles, poured into molds of the desired shape, compressed, and then the desired product shape is obtained. The second method is based on the principle of shaping elasticized glass using a metal rod. The first examples of this technique were uncovered during the excavations at Assur-Nuzi in the second half

of the 15th century BC to the 14th century BC (Eker, 2017: 27-28; Taştemür, 2013: 17-18). According to the information obtained from the glass vessel found during the excavations in Alalakh, the earliest use of glass dates back to around the 1500s BC (Barag, 1962: 19; Matsumura, 2020: 103-104). The mosaic glass bowl fragments recovered from the 13th century BC level of the Alalakh (Tell Atchana) excavations are also significant examples of this technique (Taştemür, 2013: 18). When we examine the materials made using the mosaic technique, a blue bowl with a round mouth, and a deep bowl in which red, brown, green, and white colors are used together draw attention. Another technique is based on gold engraving on glass. This technique is one of the indicators of the status difference in the use of glass mentioned earlier. With this technique, high-value products were obtained by making gold ornaments on transparent glass. Apart from these main methods used to produce artifacts from glass, there are also Sandwich Gold Glass, Strip Mosaic, Lowering-Collapsing-Suspension, Lost-Wax, Glass Sagging, Mould-Blown, Blowing Methods, etc. (Eker, 2017: 27-28; Taştemür, 2013: 18-21; Tek, 2007: 154-155).

The glass vase, found in the city of Tell el-Rimah as a result of excavations and dated to approximately 1450 BC, is the oldest known example of a glass vase in the Mesopotamia according to current knowledge (Gündüz, 2002: 36). The main color of the vase is blue, but there are also yellow and white wavy motifs on it. According to current knowledge, the process of creating colors on the vase and other glass products differs for each color. It was determined that the glass, which was transformed into blue color using cobalt and copper oxide, was also transformed into yellow color by using lead oxide. As a result of studies, it is thought that the motifs on the glassware were created by means of an iron rod while the glass was not yet cooled. As a result of this production process, the first examples of glass objects in Ancient Mesopotamia were produced in the form of transparent solid beads. The glass rod fragments, dated to 2300 BC and unearthed in the excavations of the city of Eshnunna (Tell Asmar), are among the first examples of production (Frankfort, 1934: 57-58). In the following period, Mesopotamian glass masters were able to produce items such as jars, cylinder bottles, bowls, cups, and drinking vessels by shaping the glass. Considering these products, it is evident that glass production technology developed over time (Çınardalı and Karaaslan, 2013: 34; Moorey, 1982: 30).

According to information obtained from cuneiform texts and archaeological findings, the use of glassware in ancient Mesopotamian societies was not limited to a certain segment of society, but rather widespread. When looking at findings from tombs dating back to the Middle Assyrian Kingdom period, it becomes apparent that glassware was not only found in the tombs of high-class individuals but also in the tombs of low-income people belonging to the lower strata. However, the amount of glass products unearthed in the graves of low-income people was much less than that of high-income people, and the glass quality of the products varied significantly, indicating a class difference within society. Furthermore, the glassware recovered from the graves of lower-class individuals in the Ur excavations mainly comprised necklage beads. It is worth noting that these items were not made of pure glass but instead were crafted from materials like faience or lapis. This disparity in the use of glass indicates a distinction between the elites of society and the common people (Woolley, 1934: 370; Oppenheim, 1973b: 262; Çınardalı - Karaaslan, 2013: 38; Zettler, 2020: 25). The expressions "*The ploughmaster of the [palace] giv[es] one glass of car[damom...]*" and "*One glass of cardamom [...] for the use of the chief confectioner of the palace.*" in a text dated to the Neo-Assyrian period have an important place in terms of showing that the use of glass occurred at every level of society (SAA 12 77: i 6, ii 16).

Apart from their daily use, glass products were also valued as an export item by the ancient Mesopotamian states. As a result of excavations in Boğazköy, it is thought that glass products were sent from Babylon to the Hittites. Another use of glass products for the states of Ancient Mesopotamia was in the exchange of gifts between states. It has been determined, through finds unearthed as a result of excavations in Gordion, that glass bowls were sent as gifts from Assyria to the Phrygians. This is one of the most important indicators of the value given to glass products (Oppenheim, 1973a: 264; Özet, 1987: 591; Taştemür, 2017: 71).

Another use of glass objects is in religious rituals. It has been observed that glassware was used in both large-scale

religious ceremonies and individual worship, which may be considered as a sign of gratitude. The phrase, *"When you are to strew salt on the bread (and) the [glass ves]sel, [you say]: "May Nikkal accept, may Kidin[birbir listen]!" You return and treat the gods."* found in a text dating to the Neo-Assyrian period, is significant in showing the use of glassware in rituals (SAA 20 37: 20).

Glass Production and Use in Ancient Egypt

Ancient Egypt was a civilization that developed around the Nile basin and relied on the river for its livelihood. Due to its geographical location, the Egyptian civilization remained isolated from external factors and had a unique religious, cultural, military, and architectural structure compared to other communities of the time, including Ancient Mesopotamia and Anatolia.

The history of Ancient Egypt was divided into historical periods: the Pre-Dynastic Period, Archaic Period, Old Kingdom, First Intermediate Period, Middle Kingdom, Second Intermediate Period, New Kingdom, Third Intermediate Period, and Late Period. These divisions were the result of political events experienced by the civilization. The New Kingdom period marked a turning point for Ancient Egypt as it opened up to the outside world in military, political, and commercial terms.

Until the New Kingdom period, Egyptian civilization was not influenced by external sources and continued to develop in accordance with its geography. It developed its own materials and models in various fields such as astronomy, mathematics, construction, medicine, and production. One such material and model was the production and use of glass.

According to current knowledge, glass production in Ancient Egypt began after 1500 BC, which is a later period compared to Ancient Mesopotamia. In fact, glass production in Ancient Egypt started in the 18th Dynasty period according to the chronology of Ancient Egypt (Bianchi, 1983: 29; Nicholson, 2007: 1-3). One of the important examples of glassware of this period is the scarabs. The glassy scarab dating to the time of Tuthmosis III (1479 – 1425 BC) and the scarab with granular and carved interior dating to the time of Amenhotep II (ca. 1427-1401 BC or 1427-1397) are noteworthy examples of glass objects. These objects can be characterised as glassy faience (Lilyquist and Brill, 1995: 9). Believed to possess magical powers and hold significant importance in religious ceremonies, scarabs were also highly valued as commodities for export. These scarabs, often regarded as symbols of luck and protection in other regions, were imported and replicated within Minoan and Mycenaean cultures. Among these imported objects, a scarab that also served as a seal stands as the oldest known artifact of its kind (Schlick-Nolte, et al., 2011: 37)

When analyzing glass production in ancient Egypt, it is observed that the production was completely monopolized by the dynasty. During the reigns of Amenophis III (1390-1353 BC) and Amenophis IV (Akhenaton) (1353-1336 BC), glass production workshops were established in Malkata and Tell el-Amarna under the palace. Excavations have revealed approximately 750 pieces of glass materials in Tell el-Amarna, and although the exact number is unclear, it is believed that three or four glass production facilities were found. Additionally, two large glazing workshops were discovered in these workshops. Apart from the cities of Malkata and Tell el-Amarna, it is known that there were glass production workshops in the city of Qantir in the 13th century BC (Bower, 2005: 388; Hasdemir and Kanyak, 2010: 109; Pusch and Rehren, 1999: 172; Vanthuyne, 2012/2013: 397).

Glass production in ancient Egyptian civilization was accomplished by melting materials such as iron oxide, quartz sand, silica, lime, copper, and sand in crucibles made of terracotta in the aforementioned workshops. Through studies conducted on the subject, it has been determined that there are some differences in the proportions of these raw materials used in ancient Egypt compared to modern glass production. Specifically, the silica and lime ratios were lower and the iron oxide ratio was higher than in modern glass production. The main reason for this difference is related to the melting temperature. In glass production, materials are melted at 1500°C and shaped into glass form. However, since it was not possible for the aforementioned melting pots to reach this

temperature with the technology available during ancient Egyptian times, the proportions of the materials were altered and the heating temperature was reduced to 1000°C to melt the raw materials into glass form. Subsequently, the melted raw materials were rapidly cooled to obtain amorphous glass material, which could then be shaped and utilized for various purposes. In the glass shaping stage, the object to be covered with glass is first formed. The formed object is then attached to an iron rod and inserted into the melted glass in the melting pot, and covered with glass. Afterwards, the model covered with glass is heated and rotated around its own axis to obtain a smooth surface. Materials with motifs are made by adding motifs onto the hot glass with rod-like tools and then rotating it. Apart from adding motifs, the material can also be shaped with iron rods while it is still hot. These processes result in the production of various types of vases, ornaments, vessels, lamp vessels, hanging lamps, various symbols, and beads. Additionally, glass figurines from the period of Amenophis III and a glass mask made by removing the face print of Akhenaton were also unearthed as a result of excavations (Bianchi, 1983: 30; Gündüz, 2002: 34; Hardwick, 2013: 117; Rehren, 2000).

Various products were obtained during the early periods of glass production and processing methods. However, in the following periods, this process turned into three main production models. The first of these is the single-handled circular jug and jug called oenochoe. These products were used for filling and transporting various liquids. The second is the alabastron, a narrow, elongated bottle with a narrow head, which was formed by compression with cylindrical tools, and these bottles were generally made to hold fragrances. The third vessel form is the amphora, which has a wide body, a narrow neck, a pointed bottom, two handles, and a lid. These materials, which were formed in the three different forms mentioned above, are generally blue in color and decorated with various motifs. When we look at the reliefs and decorations on them, it is seen that festoon, palm leaves, and monkey figures are used, although not frequently, with a wavy line structure made using yellow and white colors (Eker, 2017: 41; Gündüz, 2002: 253).

Various products were produced during the early stages of glass production and processing. However, over time, this process evolved into three main production models. The first is the single-handled circular jug called oenochoe, which was used for filling and transporting various liquids. The second is the alabastron, a narrow elongated bottle with a small head that was created by compressing cylindrical tools, and these bottles were typically made to hold fragrances. The third vessel form is the amphora, which has a wide body, a narrow neck, a pointed bottom, two handles, and a lid. These items, which were crafted in the three different forms mentioned above, are generally blue in color and decorated with various motifs. Upon examining the reliefs and decorations on them, it is apparent that festan, palm leaves, and monkey figures are used, although not frequently, with a wavy line structure created using yellow and white colors (Eker, 2017: 41; Gündüz, 2002: 253).

These products, which were produced in ancient Egyptian civilization and used by the elite members of society in their daily lives, also had a commercial value for both the domestic market and for export. Based on information obtained from written texts and archaeological findings, it is understood that glass was exported to various regions, particularly Alasia (Cyprus), during the reign of Amenophis III. The challenges associated with glass and glass material production, as well as the privileges granted to owners of these products, suggest that the state was involved in exports (Karageorghis, 1995: 75-76).

When looking at the Amarna letter EA 148, which is a response from Abi-Milku, likely a governor, to the king's letter, it can be understood that the first letter sent to Abi-Milku by the king requested for glass. The text in question includes the following expressions:

To the king, my lord, [m]y god, my Sun: Message of Abi-Milku, your servant: I fall at the feet of the king, my lord, seven times and seven times at the feet of the king, My lord, have I fallen. The king, my lord, has written concerning raw glass that I have. I have given to the king, my lord, one hundred shekels worth... (Moran, 1992: EA 148 1-8; Rainey, 2015: EA 148 1-8).

Similarly, letters numbered EA 235, 314, 323, and 331 contain correspondence between the king and governors named Sitanna, Pur-Batu, Yidya, and Shipti, respectively. In letter EA 323, written by a person named Yidya to the king, the following statements are made regarding this matter:

To the king, my lord, my god, my Sun god, the Sun from heaven: Message of Yidia, your servant, the dirt at your feet, the groom of your horses. At the two feet of the king, my lord, verily prostrated myself seven times and seven times, on the back and on the stomach. I am guarding the [pl]ace (temple?) of the king, my lord, and the city of the king, just as the king, my lord, the Sun god from heaven, has said. Inasmuch as the king, my lord, spoke about raw glass, behold, I have sent to the k[ing], my [lord], thirty(?) (pieces) of raw glass.... (Moran, 1992: EA 323 1-16; Rainer, 2015: EA 323 1-16).

Glass Production and Use in Ancient Anatolia

Our first information about the production and use of glass in ancient Anatolia was obtained as a result of excavations in Alalah. Crucible fragments used in glass production were found during the excavations. In addition to the Alalah finds, a tablet related to glass production was also discovered in Boğazköy (Hattusa). When the content of the tablet is examined, there is information on the production of glass, the transformation of glass into a product, and the color of the glass. The tablet refers to glass as "Zapzagai" or "Zapzaki" by the Hittites. Additionally, the text mentions "Babylonian stone." The reason for this expression may be that the glass product mentioned is blue in color, and blue is specific to the lapis lazuli stone, which was abundant under Babylonian rule. This suggests that there was an interaction between the Babylonians and the Hittites, or there was a gift exchange between the states. It has also been suggested that the Hittites borrowed glass-making techniques from Babylon, hence the term "Babylonian stone". Despite the tablet found in Boğazköy, which gives information on glass production, excavations did not reveal a glass production facility belonging to the period, and the concrete products obtained were only simple transparent glass beads. This situation brings to mind the idea that there may not have been glass production in the Hittite country, and that the existing glass products may have been brought to the Hittite country through trade, booty, or gift-giving methods. (Dardeniz, 2019: 234; Taştemür, 2018: 205 70-71 Tek, 2005: 110).

As a result of excavations in Anatolia, materials related to glass were found not only in Boğazköy and Alalah. Excavations at Afyonkarahisar-Kusar and Yanarlar, Alisar, Gaziantep-Saraga mound, and Gordion yielded fluted beads (with a hole in the center) dating back to the 2nd millennium BC. In the necropolis of Çavlum, various blue-colored beads dating back to the 17th century BC were found. These beads found in the necropolis were also found during excavations in various regions of Anatolia. After these excavations and the dating of the excavated products, it is known that there were glass products in Anatolia until 1200 BC. However, there is no data on glass in Anatolia between 1200 BC and the 9th century BC. After the period between these dates when glass production was interrupted in ancient Anatolia, as a result of excavations carried out in the regions within the borders of the Urartu State, various glass beads and remains of glass production workshops were found. Thus, it was understood that the presence of glass in Anatolia was seen again in the 8th century BC. (Eker, 2017: 17; Saldern, 1959: 26; Taştemür, 2018: 105).

The glass bowl, recovered during excavations in Gordion, the capital of the Phrygian Kingdom, dates back to the 8th century BC and is recorded as the first glass bowl found in Anatolia. However, it is thought that this bowl is not of Anatolian origin. The fact that the structure of the bowl is very similar to the Assyrian bowls brings to the forefront the idea that the product was sent to the region by Assyria. Anatolian societies, which were behind Egypt and Mesopotamia in terms of production technology, entered a significant development process in terms of glass processing skills since this date. To make the shapes on the produced objects recognisable in detail, glass coating was applied on the shapes, and the casting technique was developed, and the first glass bowls of Anatolian origin were produced. The discovery of glass bowls dating back to the 1st century BC, as a result of the studies carried out in Gordion, is one of the examples of the development process of glass production in ancient Anatolia. In

addition to the bowls found in Gordion, the fact that crucibles used in glass making were found during the excavations is another evidence for the existence of glass production in Anatolia. Although glass production gained momentum in Anatolia with this process, when the raw materials of the glass obtained as a result of the studies are analyzed, it is thought that these materials were brought from Assyria. The reason for this is the predominance of lead oxide and copper used by the Assyrians in glass making in the production materials of the products unearthed in the Urartian excavations. (Atik, 2004: 31; Eker, 2017: 17-18; Özet, 1987: 592-596; Saldern, 1959: 26; Tek, 2005: 11-12). As a result of the excavations, over 170 fragments associated with glass production through the core process were discovered in Gordion. The glass production activities at Gordion employed core-forming, which is one of the oldest methods for creating glass vessels. The significance lies in the fact that this technique originated in Northern Mesopotamia around 1500 BC, indicating the influence of Assyrian effect on Phrygian glass production (Duncan Jones, 2005: 101-103).

Conclusion

Based on the study and information obtained, it is understood that glass was considered a high-quality product that revealed class differences within society. It held such an important position that it was the subject of tablets, especially in Mesopotamian and Ancient Egyptian civilizations. The difficulty of production and visual beauty of the products obtained from glass probably explain why they were so valuable.

From the findings, it is clear that glass production was generally overseen by political authorities and carried out in workshops in regions such as Babylon, Nineveh, Eridu, Tell Atchana, Tell el-Cudeyde, Dinkha Tepe, Nuzi (Yorgan Tepe), Tell el-Rimah, Tell el-Fakkar in Mesopotamia, and Malkata, Tell el-Amarna, and Qantir in Egypt. Archaeological data shows that glass production was carried out with different methods and types of furnaces in workshops. Societies in the region diversified their products by developing these furnaces over time.

With the development of production techniques, cups, glasses, bottles, and ornaments were produced for daily use, and these products had different colors and patterns. Glass was also among the gifts sent as part of inter-state relations, and it was used as a commercial product by the states of the period. Information obtained from written and archaeological data shows that glass was exported from Ancient Mesopotamia and Egypt to other regions. The Amarna letters indicate that commercial activities were carried out between Ancient Egypt and Cyprus for glass and its raw materials. Additionally, the glass bowl obtained from the Gordion excavations and dated to the 8th century BC is an indicator of inter-state trade and diplomacy. Mycenaean and Minoan finds are another indication of this interaction.

When we look at the Ancient Anatolian civilizations, it is understood that the production and use of glass were more limited compared to the Ancient Mesopotamian and Ancient Egyptian civilizations. Some opinions put forward as the reasons for this situation are that glass production in Anatolia was very late, and that society adopted the colored stones obtained by making use of various mines found in Anatolia. For this reason, interest in glass was low. Different opinions, on the other hand, claim the opposite and argue that glass production in Anatolia was distributed to various regions and that the public was interested in these products. The scarcity of available information on the production of glass and glassware in ancient Anatolia makes it difficult to conclude whether glass or glassware was produced as early as in ancient Mesopotamia and Egypt. However, when the data obtained as a result of various excavations are evaluated, it is concluded that glass production workshops and kilns in Ancient Anatolia were operating as workshops using advanced techniques by the 8th century BC.

As a result of the evaluations made within the scope of the study, it was observed that the ancient Mesopotamian, Egyptian, and Anatolian civilizations used similar methods in terms of production technologies, although they achieved sophistication in glass production and its use during different periods. This situation reveals that there was interaction between these geographical regions. Besides the interaction that emerged through political and commercial relations among the civilizations of Ancient Mesopotamia, Egypt, and Anatolia, it can be seen that the

production and use of glass were influenced by ancient cultures in the Aegean Islands and Ancient Greece. This situation clearly demonstrates that these civilizations had an impact not only on each other but also on other regions.

References

- Angelini, I., Gratuze, B., and Artioli, G. (2019). "Glass and Other Vitreous Materials Through History", *EMU Notes in Mineralogy*, (20/3), 87-150.
- Atik, Ş. (2004). *MÖ. I. Binde Anadolu'da Cam Üretimi ve Tasarımı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Barag, D., (1962). "Mesopotamian Glass Vessels of the Second Millennium B.C.: Notes on the Origin of the Core Technique", *Journal of Glass Studies*, (4), 9-27.
- Barag, D., Oren, E. D., and Reade, W. J. (2017). "Glass Vessel sand Beads from the Late Bronze Age Temple at Tel Sera', Israel", *Journal of Glass Studies*, (59), 11-21.
- Bianchi, R. S. (1983). "Those Ubiquitous Glass Inlays From Pharaonic Egypt: Suggestions About Their Function sand Dates", *Journal of Glass Studies*, (25), 29-35.
- Bower, B. (2005). "Ancient Glassmakers", *Society for Science&the Public, Science News*, 167 (25), 388.
- Brill, R. H. (1963). "Ancient Glass", *Scientific American*, 209/5, ss. 120-131.
- Broschat, K. and Rehren, T. (2020). "A Large Turquoise Glass Writing Palette from Tutankhamen's Tomb", *Journal of Glass Studies*, (62), 263-266.
- Charleston, R. J. (1978). "Glass Furnaces Throuhg the Ages", *Journal of Glass Studies*, (20), 9-33.
- Cooney, J.D. (1960). "Glass Sculpture in Ancient Egypt", *Journal of Glass Studies*, (2), 10-43.
- Coşkun, Y. (1997). "Cam Hamuru, Fayans", *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri*, 3 (1), 67-73.
- Çınardalı, N ve Karaaslan, N. (2013). "Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında MÖ 2. Binde Firit, Fayans ve Cam Malzeme Üzerine Bir Çalışma", *Belleten*, 77 (278), 15-72
- Dardeniz, G. (2019). "MÖ II. Binyıl'da Anadolu ve Doğu Akdeniz'de Cam Algısı, Üretimi ve Ticareti", *Kültürlerin Bağlantısı Başlangıçtan Roma Dönemi Sonuna Kadar Eski Yakın Doğuda Ticaret ve Bölgelerarası İlişkiler*, Ed, Vasıf Şahoğlu - Müge Şevketoğlu - Yiğit H - Erbil. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Ankara, 227-241.
- Duncan Jones, J. (2005). "Glass Vessels from Gordion trade and Influence Along The Royal Road". Lisa Kealhofer (Ed), *The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work At Gordion*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 101-116.
- Eker, F. (2017). *Kumdan Sızan Kültürler Kahramanmaraş Müzesindeki Cam Kaplar*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Frankfort, H. (1934). *Iraq Excavations of the Oriental Institute 1932/33: Third Preliminary Report of the Iraq Expedition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ertman, E. L. (2013). "A Blue Glass Face Inlay of King Akhenaten", *Journal of Glass Studies*, (55), 13-19.
- Gündüz, A. (2002). *Mezopotamya ve Eski Mısır Bilim, Teknoloji, Toplum Yapısı ve Kültür*. İstanbul: Buke Yayınları.
- Harwick, T. (2003). "The Iconography of the Blue Crown in the New Kingdom", *The Journal of Egyptian Archaeology*, (89), 117-141.
- Hasdemir, İ- Kanyak, S. (2010). "Tarihteki İlk Cam Fırınları", *MSGÜ Sosyal Bilimler Dergisi* (1), 106-121.
- Johnson, R. W. (1996). "Amenhotep III and Amarna: Some New Considerations", *The Journal of Egyptian Archaeology*, (82), 65-82.
- Karageorghis, V. (1995). "Relations between Cyprus and Egypt Second Intermediate Period and XVIII th Dynasty", *Egypt and the Levant*, (5), 73-79.
- Lilyquist, C. and Brill, R. H. (1995). *Studies in Early Egyptian Glass*. (Second Printing). New York: Herst Litho Inc.

- Loeben, C. E., Schlick-Nolte, B., and Werthmann, R. 2011. "Outstanding Glass Statuette Owned by Pharaoh Amenhotep II and Other Early Egyptian Glass Inscribed with Royal Names", *Journal of Glass Studies*, (53), 11-44.
- Luckner, K. T., 1994. "Ancient Glass", *Art Institute of Chicago Museum Studies*, 20 (1), 78-91.
- Matsumura, K., (2020). "A Glass Production Centre in Central Anatolia? Büklükale in Relation to Alalakh and Mesopotamia", K.A. Yener and T. Ingman (Eds), *Alalakh and its Neighbours*. Leuven: Peeters, 103-116.
- Memiş, E. (2020). *Eski Çağda Mezopotamya* (5. Baskı). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Moorey, P. R. S., (1982). "The Archaeological Evidence for Metallurgy and Related Technologies in Mesopotamia, c. 5500-2100 B.C.", *British Institute for the Study of Iraq*, 44 (1), 13-38.
- Moran, L. W. (1992). *Amarna Letters* Baltimore ve Londra: The Johns Hopkins University Press.
- Nicholson, P. T. (2007). *Brilliant Things for Akhenaten: The Production of Glass, Vitreous Materials and Pottery at Amarna Site O45.1*. London: Egypt Exploration Society.
- Nicholson, P. T. (2012). "Stone... That Flows": Faience and Glass as Man-Made Stones in Egypt", *Journal of Glass Studies*, (54), 11-23.
- Nolte, B. (1971). "An Egyptian Glass Vessel in the Metropolitan Museum of Art", *The University of Chicago Press on behalf of The Metropolitan Museum of Art*, (4) 167-171.
- Oppenheim, A. L. (1973a). "A Note on Research in Mesopotamian Glass", *Corning Museum of Glass*, (15), 9-11.
- Oppenheim, A. L. (1973b). "Towards a History of Glass in the Ancient Near East", *Journal of the American Oriental Society*, 93 (3), 259-266.
- Özet, A. (1987). "Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Cam Örnekleri ile Antik Çağda Cam Yapımı", *Bellekten*, 51 (200), 587-610.
- Pusch, E.B. and Rehren, T. (1997). "New Kingdom Glass-Melting Crucibles from Qantir-Piramesses", *The Journal of Egyptian Archaeology*, (83), 127-141.
- Pusch, E.B. and Rehren, T. (1999). "Glass and Glass Making at Qantir-Piramesses and Beyond", *Austrian Academy of Sciences Press*, (9), 171-179.
- Pusch, E.B. and Rehren, T. (2005). "Late Bronze Age Glass Production at Qantir-Piramesses, Egypt", *American Association for the Advancement of Science*, 308 (5729), 1756-1758.
- Rainey, A. F. (2015). *The El-Amarna Correspondence: A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets. Vol 1*. Leiden: Brill.
- Rehren, T. (2000). "New Aspects Of Ancient Egyptian Glass making", *Journal of Glass Studies*, (42), 13-24.
- SAA 12: Kataja, L. and Whiting R. (1995). *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period (State Archives of Assyria XII)* Helsinki: Helsinki University Press.
- SAA 20: Parpola, S. (2017). *Assyrian Royal Ritual and Cultic Texts (State Archives of Assyria XX)* Helsinki: Eisenbrauns.
- Saldern, A. V. (1959). "Glass Finds at Gordion", *Journal of Glass Studies*, (1), 22-49.
- Schlick-Nolte, B., Werthmann, R. and Loeben, C.E. (2011). "An Outstanding Glass Statuette Owned by Pharaoh Amenhotep II and Other Early Egyptian Glass Inscribed with Royal Names". *Journal of Glass Studies*, (53), 11-44.
- Shortland, A. J., Rogers, N., & Eremin, K. (2007). "Trace element discriminants between Egyptian and Mesopotamian Late Bronze Age glasses", *Journal of Archaeological Science*, (34), 781-789.
- Taştemür, E. (2013). *MÖ. 7. Yüzyıldan 4. Yüzyıla Cam Kaseler (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Taştemür, E. (2017). "Arkeolojik Veriler Işığında Camın Tarihsel Süreci", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (13), 67-91.
- Taştemür, E. (2018). "Antik Cam Fırınları ve Anadolu Örnekleri", *Tüba-Ar*, (22), 203-229.
- Tek, A. T. (2005). "Antik Dönemde Anadolu'da Cam Üretimi". A. Türedi Özen ve B. Karasu ve F. Soykal Alanyalı ve R. Yamaçlı (Ed), III. Uluslararası Katılımlı Seramik Cam, Emaye, Sır ve Boya Semineri Bildiri Kitabı. Eskişehir: Ongar Elektronik Baskı ve Fotokopi Merkezi, 153-168.
- van der Sleen, W. G. N. (1958). "Ancient Glass Beadswith Special Reference tothe Beads of East and Central Africa and the Indian Ocean" *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 88 (2), 203-216.
- Vanthuyne, B. (2012/2013). "Amarna Factories, work shops, Faience Mould sand Their Produce", *Austrian Academy of Sciences Press*, 22 (23) , 395-429.
- Woolley, C. L. (1934). *Ur Excavations, Vol. 2, The Royal Cemetery: A Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated between 1926 and 1931*. New York: The Carnegie Corporation.
- Zettler, R. L. (2020). "Woolley's Excavations at Ur: New Perspectives from Artifact Inventories, Field Records, and Archival Documentation". Grant Frame, Joshua Jeffers and Holly Pittman (Ed), *Ur in the Twenty-First Century CE*. University Park, USA: Penn State University Press, 7-34.

Appendix

Fig 1. Rim disc and thread-decorated rod-shaped glass Ancient Egypt New Kingdom Period 18th or 19th Dynasty (1400-1225 BC).

Source: (Nicholson, 2007: 82).

Fig 2. Left to right: Alabastron, Aryballos, Alabastron, Oinochoe and Amphoriskos.

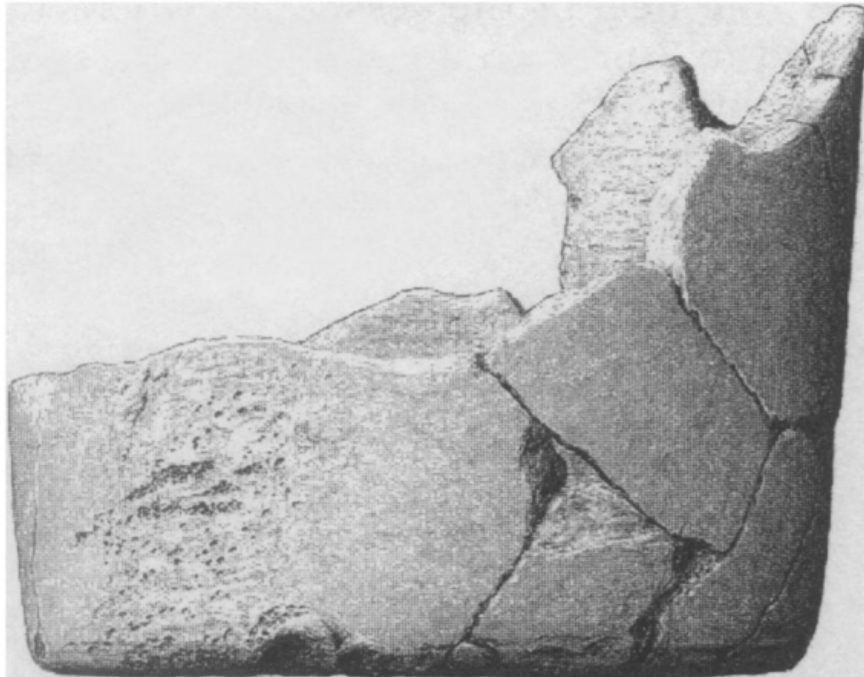
Source: (Luckner, K.T, 1994: 84).

Fig 3. Left to right: Hydriske, LentoidAryballos, Oinochoe, Alabastron and AmphoriskosAlabastron, Aryballos, Alabastron, Oinochoe ve Amphoriskos.

Source: (Luckner, K.T, 1994: 85).

Fig 4. Glass Melting Pot. Qantir/Ancient Egypt

Source: (Pusch, B and Rehren, T, 1997: 132).

Fig 5. King Akhenaten's blue face mask made of glass.

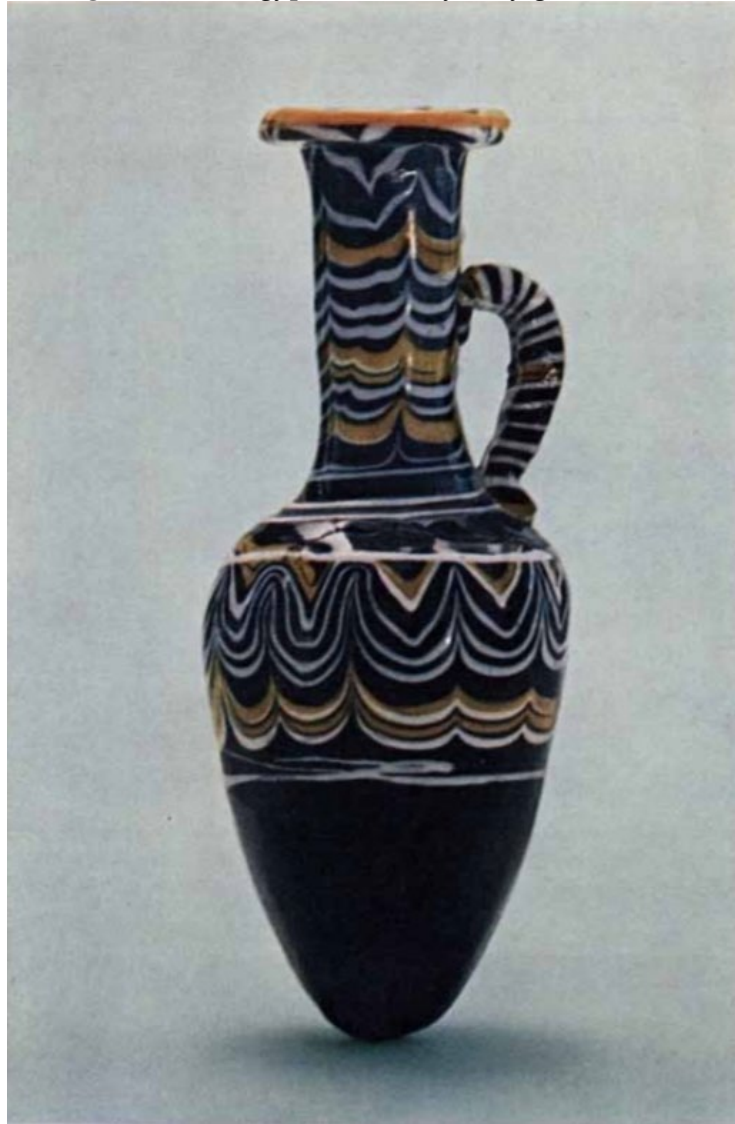
Source: (Ertman, E. L, 2013: 14).

Fig 6. Turquoise glass bowl dating to Thutmose III

Source: (Loeben vd., 2011: 18).

Fig 7. Ancient Egyptian 18th Dynasty glass vessel.

Source: (Brill, R. H, 1663: 121)

Fig 8. Glass vase from Tell el-Rimah.

Source: (Iraq Museum - Baghdad)

Yazar Katkıları: Fikir %30-70; Tasarım %50-50; Denetleme%50-50; Kaynaklar %30-70; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %70-30; Analiz ve/ veya Yorum %70-30; Literatür Taraması %50-50; Yazıyı Yazan %60-40; Eleştirel İnceleme %40-60

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept %30-70; Design %50-50; Supervision %50-50; Resources %30-70; Data Collection and/or Processing--%70-30; Analysis and/or Interpretation- %70-30; Literature Search %50-50; Writing Manuscript %60-40; Critical Review %40-60; Other-*

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

İmparator Traianus ile Bithynia Valisi Genç Plinius'un Mektuplarında Yer Alan Bayındırlık Faaliyetlerine Göre Roma'nın Anadolu'daki Yönetim Anlayışı

Roman's Management Understanding in Anatolia According to Public Works in the Letters of Emperor Trajan and Bithynia Governor Plinius the Younger

Ercüment YILDIRIM

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Kahramanmaraş-Türkiye
e-mail: neshali@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 1.5.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 14.6.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Ercüment Yıldırım
neshali@gmail.com

Atrif /Cite:
Yıldırım, E. (2023). İmparator Traianus ile Bithynia Valisi Genç Plinius'un Mektuplarında Yer Alan Bayındırlık Faaliyetlerine Göre Roma'nın Anadolu'daki Yönetim Anlayışı. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 109-117.

Öz

İmparatorluk döneminde Roma'nın idari merkezleri olan eyaletlerin yönetimi Senatus ile imparator arasında paylaşılmıştır. Bazı eyaletler, Roma Senatusu tarafından idare edilirken bazıları imparatorlar tarafından atanan valiler tarafından yönetilmiştir. Valiler tarafından idare edilen bu eyaletlerde son söz daima imparatora ait olmuştur. Genç Plinius'un valilik yaptığı Bithynia Eyaleti de İmparator Traianus'un yönetimine bağlanmıştır. Genç Plinius, pek çok konuda İmparator Traianus'a danışmak için mektup göndermiş ve bu mektuplar günümüze ulaşmıştır. Anadolu'da Roma yönetim anlayışı ile ilgili birinci elden kayıtlar olan bu mektupların bir kısmı Bithynia Eyaleti'ndeki bayındırlık faaliyetlerini içermektedir. İmparator Traianus da bu mektuplara ayrıntılı cevaplar vermiştir. Traianus'un vermiş olduğu cevaplar genelde Roma'nın; özelde imparatorların Anadolu'daki yönetim anlayışı hakkında bilgiler içermektedir. Bu çalışma, Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'da yaklaşık beş yüzyıl süren hâkimiyeti boyunca oluşan yönetim anlayışını, birinci elden kaynak kabul edilen İmparator Traianus ve Eyalet Valisi Genç Plinius arasındaki mektuplardaki bilgilendirmeler üzerinden açıklamayı amaçlamaktadır. Bu mektuplaşmalar, dönemin Roma dünyasına ait siyasi, dini ve mali birçok konuyu içermesine rağmen çalışmamız, bayındırlık faaliyetleri ile sınırlandırılmış biçimde Roma devlet idaresinin nasıl yürütüldüğünü ortaya koymayı hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Roma, Bithynia, Traianus, Genç Plinius

Abstract

During the imperial period, the administration of the provinces, which were the administrative centers of Rome, was shared between the senate and the emperor. Some provinces were administered by the Roman Senate, while others were administered by governors appointed by the emperors. The last word always belonged to the emperor in these provinces which were administered by governors. The Province of Bithynia, where Pliny the Younger was the governor, was also attached to Emperor Trajan. Pliny the Younger sent letters to the Emperor Trajan to consult on many issues, and these letters have survived to the present day. Some of these letters, which are first-hand records about the Roman administration in Anatolia, include the public works in the Province of Bithynia. Emperor Trajan also gave detailed answers to these letters. The answers given by Trajan generally contain information about the management understanding of Roman special emperors in Anatolia. This study aims to explain the understanding of the administration that emerged during the domination of the Roman Empire in Anatolia, which lasted for about seven centuries, through the information in the letters between Emperor Traianus and the Provincial Governor Plinius the Younger, which is accepted as a first-hand source. Although these correspondences contain many political, religious and financial issues belonging to the Roman world of the period, our study has tried to reveal how the Roman state administration was carried out, limited to public works.

Keywords: Rome, Bithynia, Trajan, Pliny the Younger

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

İnsanlık tarihine yön verecek bir şehir devleti olarak ortaya çıkan Roma, krallık ve cumhuriyet idareleri ile yaklaşık beş yüzyıl yönetildikten sonra İÖ 27 yılında Augustus'un (MÖ 27-MS 14) emri altında imparatorluk dönemine girmiştir. İmparatorluk döneminde Roma'nın idari mekanizmasının temel parçaları olan eyaletlerin yönetimi Senatus ile imparator arasında paylaşılmıştır. Özellikle isyan çıkma ihtimali bulunan ve düşman bölgelerine yakın eyaletlerin yönetimi imparatora verilirken uzun süreden beri Roma hâkimiyeti altında kalarak Romalılaştırmış eyaletlerin idaresi Senatus'a bırakılmıştır. Augustus'tan Traianus'a kadar geçen sürede yönetimde imparatorlar, Roma'nın yeni idari sistemini sağlamlaştırmaya yönelik faaliyetler uygulamış ve eyalet valileri ile iletişimi devam ettirerek yönetim sorunlarını çözmeye çalışmışlardır. Ayrıca imparatorlar, asli vazifeleri olarak görülen "yeni topraklar kazanmak" için birçok sefer düzenlenmiştir. Yüzyıllar boyunca düzenlenen bu seferlerin sonucunda Roma en geniş sınırlarına İmparator Traianus (MS 98-117) döneminde ulaşmıştır. İmparator Traianus ünlü Doğu Seferi (MS 115) ile Parth Krallığı'nın başkenti Ktesiphon'u ele geçirmiş ve Roma'nın sınırlarını Atlas Okyanusu'ndan Basra Körfezi'ne kadar ulaştırmıştır (Bennett, 1997: 179-199; Burton, 2004: 311-342; Taşdöner, 2017: 49-54; Sherwin-White, 1977: 62-75; Longden, 1931: 1-35; David, 1950: 491-515).

İmparator Traianus'un yönetimde kaldığı süre Roma İmparatorluk Dönemi'nin parlak çağlarından biri olarak kabul edilmektedir. İmparator Traianus, askeri başarıları kadar yürüttüğü hayır işleri ile de anılmıştır. Yoksul çiftçilerin borçlarını ödemiş, yoksul çocuklara yardım etmiştir. Bu işleri yürütürken eyalet yöneticilerinin kullanması için büyük maddi kaynaklar ayırmıştır. Kendisi de Provincia Hispania'da (İspanya Eyaleti) doğmuş olan İmparator Traianus, eyaletlerde yaşayan insanların ekonomik sıkıntılarının çözülmesi durumunda Roma'ya daha bağlı olacaklarını ve iç isyanların azalacağını düşünmekteydi. İmparator Traianus, isyanları bastırmak için asker beslemek yerine isyan edebilecek insanların karınlarını tok tutmanın daha kolay bir yöntem olduğu kanaatindeydi. Böylece Roma yasalarının eksiksiz biçimde tüm Roma coğrafyasında uygulanabileceğine inanmaktaydı. Eyaletlerin yönetimlerinin başarıları ile ilgili beklentileri olan İmparator Traianus, Anadolu'nun kuzeybatı bölgesini kapsayan Provincia Bithynia'ya (Bithynia Eyaleti) Genç Plinius'u İS 111 yılında vali atayarak; eyaletin yönetim sorunlarını ve mali problemlerini çözmesini beklemiş olmalıdır (Roche, 2002: 41-60; Den Boer, 1975: 203-212; Shochat, 1985: 317-336; Waters, 1969: 385-405; Bowersock, 1973: 133-140).

Genç Plinius olarak tanınan Plinius Minor'un tam ismi "Gaius Plinius Caecilius Secundus" olup yaklaşık İS 61-113 yılları arasında yaşamıştır. Roma'nın bürokrat üst sınıfına mensup olan dayısının evlat edinip yanında büyüttüğü Genç Plinius, iyi bir eğitim almış ve edebiyat konusunda kendisini yetiştirmiş bir Romalı olarak tanınmaktadır. İS 79 yılında Vezüv Yanardağı'nın patlaması sonucunda hayatını kaybeden dayısından Genç Plinius'a büyük miktarda maddi miras kalmıştır. Genç Plinius, erken yaşlarda başladığı avukatlık mesleği ile Roma'da ün kazanmış ve sonrasında birçok kamu mesleğinde görev almıştır. Hayatının ilk dönemlerinde başladığı hızlı yükseliş yürüttüğü bir soruşturma esnasında İmparator Domitianus'un, (MS 81-96) Genç Plinius'a güveninin sarsılması ile duraklamıştır. İmparator Domitianus'un ölümü sonrasında, önce Kamu Hazinesi memurluğuna sonra consüllüğe yükselmiştir. Bu görevlerde başarı gösteren ve İmparator Traianus'un güvenini kazanan Genç Plinius, Bithynia Eyaleti'nin proconsulü yani eyalet valisi olmuştur (De Cesare, 1967: 37-38; Sturunk, 2012: 178-192; Benek, 2016: 83-96; Andrews, 1938: 143-154; McDermott, 1971: 84-94).

Bithynia Eyaleti'nin Proconsullüğüne İS 111 yılında başlamış ve İS 113 yılına kadar sürdürmüş olan Genç Plinius, mektuplar vasıtası ile yapmış olduğu işler hakkındaki bilgileri imparatora aktarırken, İmparator Traianus da yapılmasını istediklerini mektuplar yine mektuplar aracılığı ile iletmiştir. Bu mektuplar, Genç Plinius'un farklı konulardaki mektuplar içeren dokuz kitabına ilaveten onuncu kitap olarak günümüze ulaşmıştır (Jones, 2001: 31-48; Manolaraki, 2008: 374-394; Hammond, 1938: 115-140).

Genç Plinius'un idare etmek için görevlendirildiği bölge Bithynia Kralı III. Nicomedes'in ölümünden sonra, İÖ 73 yılında Roma'nın bir eyaletine dönüştürülmüştür. Bithynia Eyaleti olarak isimlendirilen bölge genel olarak Hellen konuşan halklardan ve Hellen kültürünü yaşatan kentlerden oluşmaktadır. Prusa (Bursa), Myrleia

(Mudanya), Kios (Gemlik), Nicaea (İzmit), Nicomedia (Astakos, İzmit), Khalkedon (İstanbul'un Anadolu Yakası ile Kadıköy) ve Herakleia Pontica (Karadeniz Ereğlisi) Bithynia Eyaleti'nin sınırları içerisinde bulunan önemli kentleridir. Bu kentler, buldukları konum itibarıyla tarımsal üretim bakımından zengin ve gelişmiş kentler olmalarına rağmen iyi yönetilmedikleri için büyük mali sorunlar yaşamaktaydı. Genç Plinius, Ephesus (Efes) üzerinden Anadolu'ya varmış sonrasında kuzeye doğru ilerleyip Pergamon'a ve nihayetinde Prusa (Bursa) üzerinden, Bithynia'ya İS 17 Ekim 111 tarihinde ulaşmıştır. Görev yaptığı iki yıl boyunca en fazla yerel yönetimin sorunları ve kamu maliyesinde yaşanan sıkıntılar ile ilgilenmiştir (Levick, 1979: 119-131; Noreña, 2007: 239-277; Sherwin-White, 1962: 114-125; Coleman, 2012: 189-238).

Bu çalışma, Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'da yaklaşık beş yüzyıl süren hakimiyeti boyunca oluşan yönetim anlayışını, birinci elden kaynak kabul edilen İmparator Traianus ve Eyalet Valisi Genç Plinius arasındaki mektuplardaki bilgilendirmeler üzerinden açıklamayı amaçlamaktadır. Bu mektuplaşmalar, dönemin Roma dünyasına ait siyasi, dini ve mali birçok konuyu içermesine rağmen çalışmamız, bayındırlık faaliyetleri ile sınırlandırılmış biçimde Roma devlet idaresinin nasıl yürütüldüğünü ortaya koymayı hedeflemiştir.

Mektuplar ve Bayındırlık Faaliyetleri

Yazının ilk kullanıldığı Mısır ve Mezopotamya coğrafyalarında en temel amaçlar kayıt tutma ve bir emri uzak bölgelere deşışmeden ulaştırma olmuştur. Mezopotamya ve Mısır'da ilk bölgesel devletler kurulduktan sonra krallar, emri altındaki bölgesel yöneticilerden aldıkları yazılı raporlara cevap niteliğinde emirnameler yazdırmışlardır. Zamanla oluşan bürokrasi sınıfı tarafından yürütülen iç ve dış yazışma geleneği bölgesel krallıklardan imparatorluklara miras kalmıştır. Roma, kendisinden önceki hiçbir krallığın ulaşamadığı geniş bir coğrafyayı idare ederken bürokratik yazışma geleneğini mükemmel bir hale getirmiştir. Bürokratik yazışmaların büyük çoğunluğu önceden sistematize edilmiş bir üslup ile yazılmış; hiyerarşik olarak alttan üste yazılırken rapor vermeyi üstten alta yazılırken emir göndermeyi amaçlamıştır. Fakat İmparator Traianus ile Bithynia Valisi Genç Plinius'un yazışmaları daha samimi bir anlatım içerdiği için stil olarak iki eski dostun mektuplaşmasına benzemektedir. Bu samimi mektuplaşmalarda ele alınan en önemli konulardan biri bayındırlık faaliyetleri olmuştur.

Plinius'tan İmparator Traianus'a: Efendim, Nicomedialılar, bitirmeden bıraktıkları ve hemen yıkılan bir su kemerine 3 milyon 329 bin sestertius harcadılar. Yeniden bir başka kemere iki yüz bin sestertius ödediler. Bu da bitirilmeden bırakılınca, bu kadar büyük bir parayı yok yere harcayanlar suya sahip olmak için yeni bir masrafla karşı karşıya kaldılar. Traianus'tan Plinius'a: Nicomedia kentine su verilmesiyle ilgilenmen gerekir. Gerçekten senin gereken dikkatle bu işi başaracağına inanıyorum. Ancak şu da çok kesin ki, aynı dikkati, Nicomedialıların şimdiye değin büyük paralar harcamış olmasının kimlerin suçu olduğunu araştırmaya vermelisin; böylece aralarında anlaşp su kemerlerine başlamaktan yılmasınlar ve yarım bırakmasınlar. Bu nedenle, doğrusunu öğrendiğin şeylerden beni de haberdar et. (Pliny the Younger. Letters II, 37-38; Plinius, 1999: 30-31).

Plinius'tan Traianus'a bayındırlık çalışmaları ile ilgili gönderilen mektuplardan biri İzmit kentinin temiz su problemi ile ilgilidir. Bithynia Kralı I. Nikomedes tarafından kurulan ve kralın ismi ile anılan Nicomedia kenti, bayındırlık açısından Kuzeybatı Anadolu'nun en güzel kentlerinden biridir. Nicomedia'ya zaman içerisinde diğer bölgelerden insanlar gelip yerleşmeye başlayınca nüfusu artan kent için temiz su sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Şehir mühendisliği açısından oldukça ilerlemiş olan Romalılar, kentlere yakın ve daha yüksek rakımlı yerlerde bulunan su kaynaklarından alınan temiz suları, kapalı kanallar ve pişmiş topraktan yapılan borular aracılığı ile uzak mesafelere ulaştırabilmekteydiler. Suyun ilerlemesi için yerçekimi gücünü kullanan mühendisler açısından asıl sorun vadileri aşmak olmuştur. Vadileri aşmak için belirli bir eğim ile yapılmış olan su kemerleri kullanılmıştır. Fakat suyun iletimi ile ilgili diğer inşa faaliyetlerine kıyasla su kemeri yapımı daha maliyetli olmuş ve daha fazla teknik bilgi gerektirmiştir. Mektupta görüldüğü üzere büyük ihtimalle teknik bilginin eksikliğinden dolayı bir su kemeri yıkılmış diğeri ekonomik nedenlerden dolayı bitirilememiştir. Vali Genç Plinius, ne yapması gerektiğini sormuş ve imparator ise her ne olursa olsun şehre su verilmesi işinin

tamamlanması gerektiğini belirtmiştir.

Roma devlet idaresi anlayışında çoğunlukla Romalı vatandaşların yaşadığı şehirlerin bayındırlık faaliyetlerinin tamamlanmasına önem verilmiştir. Taşradaki insanların basit yaşamlarına devam etmesi Roma için çok önemli görülmezken imparatorluğun gücünü gösteren şehirlerin düzenine muazzam derecede dikkat edilmiştir. Bu durumun temelinde Roma'ya karşı başlayabilecek bir isyanın ancak şehirler üzerinden yayılabileceği düşüncesi ile iktisadi gelişmişliğin şehirlerde oluşması bulunmaktadır.

Plinius'tan İmparator Traianus'a: Efendim, Sinopelilerin suyu eksiktir; iyi ve bol suyun 16 mil uzaktan getirilebileceği anlaşılıyor. Bununla birlikte, kaynaktan 1000 adımdan biraz fazla uzaklıktaki kuşkulu gözüken yumuşak yer yapısının su tesislerini taşıyıp taşıyamayacağı az bir masrafla keşfini emrettim. Efendim, suya çok ihtiyaç duyan koloninin sağlığı ve görünümünün güzelliği açısından böyle bir eseri onaylarsan, çabalarımızla toplanacak para eksik olmayacaktır. Traianus'tan Plinius'a: Çok aziz Secundus, suyunu taşıyıp taşıyamayacağından kuşku duyduğun yeri başladığın gibi incele. Kent, bu eseri kendi olanaklarıyla gerçekleştirebilecekse, mali kaynaklar sağlandığına göre, en çok da sağlığı ve güzel görünümü için, su götürülmesi gerekli olan kentin Sinope'den başkası olamayacağından hiç kuşku duymuyorum. (Pliny the Younger. Letters II, 90-91.; Plinius, 1999: 94).

İmparator Traianus'a Plinius'tan gelen şehirlere su sağlama ile ilgili bir diğer mektup Karadeniz'in kıyı kentlerinden olan modern Sinop ile alakalıdır. Plinius, şehrin su ihtiyacının tam olarak giderilemediğinden bahsettikten sonra on altı mil uzaklıktaki bir kaynaktan su getirilebileceğinden bahsetmektedir. Fakat suyun iletilirken geçilecek bir bölgenin yumuşak toprak yapısı nedeniyle üzerine inşa edilecek yapıları taşımaması durumunda Nicomedia kentinde olduğu gibi bir yıkım olmasından endişe etmektedirler. Bu endişeye rağmen su ihtiyacının öneminden dolayı bu riske girmek için gereken paranın da toplandığı belirtilmektedir. Roma kentlerinde, bayındırlık faaliyetlerinin yürütülmesi için şehrin ileri gelen zenginlerinden gönüllülük esası ile yardım toplandığı gibi şehirdeki Roma vatandaşlarının da kent hazinesine belirli miktarda para verdiği bilinmektedir. Parası kent ahalisi tarafından ödenmesine rağmen bayındırlık faaliyetleri için Senatus'dan veya İmparator'dan izin alınması gerekmektedir. Bu nedenle Plinius bu mektubu imparatora göndermişti. İmparator Traianus, cevaben yazdığı mektupta halkın sağlığı ve şehrin güzelliği için muhakkak suretle suyun ulaştırılması gerektiğini ve Plinius'a da güvendiğini belirtmiştir.

Plinius'tan İmparator Traianus'a: Efendim, zarif ve süslü kent Amastris'in (Günümüzde Amasra) başlıca yapıları arasında çok güzel ve aynı zamanda çok uzun bir cadde vardır. Caddenin tüm kenarı boyunca, adına bakılırsa bir nehir ama gerçekte çok kirli olan bir lağım uzanır; lağım, son derece pis görünüşüyle utanç verici olmasının yanında, iğrenç kokusuyla da sağlığa zararlıdır. Sağlık açısından olduğu kadar, görünüm açısından da bu yerin örtülmesi doğru olacaktır; izin verirsen bu yapılacaktır, çabalarım, bu kadar büyük ve gerekli bir eser için para eksik olmayacaktır. Traianus'tan Plinius'a: Çok aziz Secundus'um, Amastris kenti boyunca akan o su, örtülmediği sürece sağlığa zararlı olacaksa, örtülmesi yerindedir. Bu çalışma için gerekli paranın sağlanması yolunda çaba göstereceğinden eminim. (Pliny the Younger. Letters II, 89-99; Plinius, 1999: 55).

Roma kentlerinin en büyük sorunlarından biri temiz su sağlanması iken diğeri kirli suyun uzaklaştırılması olmuştur. Plinius'un bu mektubu Karadeniz kıyısında limana sahip olan en önemli Roma kentlerinden biri olan (Amastris) Amasra'daki kirli su problemi ile ilgili olmuştur. Roma'nın imparatorluk çağına kadar geçen sürede bu kadar çok sayıda şehir kurulmadığı gibi bu kadar çok sayıda insan da bir arada yaşamamıştır. Roma üst sınıfına mensup insanlar, yaşamış oldukları kentlerin güzelliği ile övünürken, kentlerin daha bayındır hale gelmesi için de çalışmışlardır. Muhtemelen Amasra kentinin ileri gelen Roma vatandaşlarının Vali Plinius'a ilettikleri bu istek uygun bulunup izin için imparatora mektup yazılmıştır. Mektupta eskiden bir dere olan fakat evlerden gelen pis suların akıtılması ile lağım dönüşen yerin üstünün kapatılması istenmektedir. Bu isteğin hem sağlık hem de şehir güzelliği açısından önemli olduğu belirtilmektedir. Romalılar temiz su kullanımının ve kirli sular ile temastan kaçınmanın hijyenik yaşama yol açtığını ve bunun da hastalıklardan uzak kalmalarına neden olduğunu bilmekteydiler. Beslenme ve hijyene dikkat eden üst sınıf Roma vatandaşlarının ortalama ömür

sürelerinin yükseldiği bilinmektedir. İmparator Traianus, lağıma dönüşen derenin kapatılması isteğini olumlu bulmuş ve gereken paranın gönderileceğini belirtmiştir.

Plinius'tan İmparator Traianus'a: Efendim, Nicaea'daki, büyük bir kısmı inşa edilmiş ama yarım bırakılmış bir tiyatro için, işittiğime göre, (çünkü bu yapı hakkında gerekli araştırma yapılmadı) on milyon sestertius'tan fazla harcandı; korkarım, boşu boşuna. Çünkü ya yerin nemli ve yumuşak ya da taşların ince ve kolay ufalanabilir olmasından ötürü, bina kocaman çatlaklarla ayrılıyor ve esniyor; bu yapının tamamlanması mı, bırakılması mı ya da tamamen yok edilmesi mi gerektiği konusu, hiç şüphesiz, dikkate değer bir olgudur. (...) Claudiopolis halkı da dağın tam dibindeki çukur alan üzerine geniş bir hamamı dikmekten çok, batırıyor; bunu da onlara fazladan verme lütfunda bulunduğu senatorların kendi senatuslarına girişlerinde ödediğin paradan ya da benim zorlamalarım sonucu ödedikleri paralardan sağlıyor. Traianus'tan Plinius'a: Nicaealılar tarafından başlamış olan tiyatroyla ilgili ne yapılması gerektiğini en iyi şekilde gözden geçirecek ve buna karar verecek olan kişi, halihazırda bu konunun içinde olan sensin. Bana, senin kararından haberdar olmam yeterli olacak. (...) Claudiopolislileri, yazdığın gibi, pek uygun olmayan bir yerde inşa ettikleri hamamlarıyla ilgili olarak nasıl ikna edeceğine sen karar vereceksin. (Pliny the Younger. Letters II, 39-40; Plinius, 1999: 31-32).

Plinius'un iki farklı konuyu topladığı mektubun ilk bölümü inşası devam etmesine rağmen teknik nedenlerle problem yaşanan bir tiyatro; ikinci bölümü ise yanlış yere yapıldığı için toprağa gömülen bir hamam ile ilgilidir. Roma inşaat mühendisliği günümüze kadar ayakta kalmayı başaran Roma Collesium'u gibi devasa yapıları inşa etme becerisine sahip olmasına rağmen her zaman ön görülebilir olmayan zemin seçimi konusunda hatalara düşebilmekteydi. Mektupta bahsedilen tiyatro uygun bir yere inşa edilmediği için yıkılma tehlikesine maruz kalmıştır. Roma'da bu tarz yanlışlıkların cezai sorumluluğunun olduğu bilinmektedir. Yapan kişi bu cezai sorumluluğu üstlense dahi inşaata izin veren imparatorluk görevlileri de ceza alabilmekteydi. Mektubun ikinci kısmında bahsedilen toprağa batan hamam için yeni seçeneklerden bahsedilmemektedir. Büyük ihtimal ile hamam için şehir içerisinde bir başka uygun alan bulunamadığından hamamın yapımı için ısrar edilmektedir. Daha önce mektupta belirtildiği üzere Roma döneminde insanlar kişisel temizliğe önem verdikleri için hamamlar oldukça rağbet edilen yapılar olmuştur. Bu sebeple Niceea ahalisi hamamın yapımının hızlandırılmasını Vali Plinius'tan rica etmiş olmalıdır.

Plinius'tan İmparator Traianus'a: Efendim, Nicomedialılar benim buraya gelişimden önce, eski foruma ek olarak bir yenisinin yapımına başladılar; bunun bir köşesinde Mater Magna'ya adanmış, çok eski bir tapınak bulunuyor; bunun ya onarılması ya da başka bir yere taşınması gerekiyor; özellikle, şimdi yükselmekte olan yapıdan daha yüksek olmasından ötürü. Ben bu tapınağa ilişkin bir yasanın olup olmadığını araştırırken, bunların adak adama âdetlerinin bizimkinden farklı olduğunu öğrendim. Bu yüzden, Efendim, kendisiyle ilgili bir yasa olmayan bu tapınağın dine bir zarar getirmeden, nakledilebileceğini düşünüp düşünemeyeceğini dikkate al. Yoksa din bir engel oluşturmuyorsa, her şey çok uygundur. Traianus'tan Plinius'a: Sevgili Plinius, dinsel bir kaygı duymaksızın, yerin durumu bunu gerektiriyorsa, Tanrıların Anası'na adanan tapınağı daha uygun bir yere taşı. Tapınak adanması ile ilgili bir yasanın bulunmaması seni kaygılandırmasın; çünkü yabancı bir kentin zemini, bizim töremizce belirlenen tapınak adama biçimine uygun olmayabilir. (Pliny the Younger. Letters II, 49-50; Plinius, 1999: 35-36).

Bithynia Eyalet Valisi Genç Plinius'un karşılaştığı en karmaşık bayındırlık sorunlarından biri bu mektupta anlatılan olay olmalıdır. Mektuba göre; Nicomedia ahalisi ihtimalle şehrin nüfusunun artmasından dolayı şehrin ticari işlerinin yapıldığı Forum bölgesine ek yeni bir alanı da Forum olarak düzenlemek istemişlerdir. Fakat bu alanın bir köşesinde Mater Magna'ya ait bir tapınak bulunmaktaydı. Romalıların Mater Magna olarak isimlendirdikleri "Ana Tanrıça" figürü Çatalhöyük'ten itibaren Anadolu halkının inanç hayatında büyük öneme sahipti. Hatta Phryg (Frig) krallığında Kybele ismi ile baş tanrılık yaptığından dolayı büyük saygı görmekteydi. Valilik yaptığı bölgedeki halkın dini hissiyatı konusunda geniş bilgiye sahip olmayan Genç Plinius, binyıllardır bölgede tapınım gören bu tanrıçanın tapınağı için yanlış bir davranışta bulunmaktan çekinmiş olmalıdır. Roma yönetim anlayışında tüm inançlara karşı saygılı bir yaklaşım izlenmiştir. Bu nedenle Genç Plinius, öncelikle yerel halk ile görüşmüş ve sonrasında imparatora durumu anlatan mektubu yazmış olmalıdır. Plinius'un

mektubuna cevap yazan İmparator Traianus, Romaluların alışılmış dini gerekliliklerinden farklı adetler olabileceğini göz önüne alınmalı gerektiğini belirtmiştir.

Plinius'tan İmparator Traianus'a: Nicomedia'da çıkan çok büyük bir yangın, birçok özel mülkü ve iki kamu yapısını, Gerusia ve Isis Tapınağı'nı (her ne kadar bu iki yapı, bir caddenin iki ayrı tarafında bulunuyorsa da) yerle bir etti. Yangının daha geniş bir alana yayılmış olmasına, önce şiddetli bir rüzgâr, sonra da bu kadar büyük bir felaket karşısında, eminim, kımıldamadan ve istiflerini bozmadan seyirci gibi duran insanların uyuşukluğu neden oldu. Ayrıca, kentte su çekmeye yarayan ne bir makine ne bir tulumba ne de bir yangın söndürücü araç vardı. Ama, bu araçlar, ben uyarıda bulunur bulunmaz hazırlanacak. Efendim, yüz elli kişiden oluşan bir itfaiye teşkilatının kurulması gerektiğini düşünür müsün, bana belirt. Traianus'tan Plinius'a: Birçok başka kentteki örneğe uygun olarak Nicomedia'da bir itfaiye teşkilatı kurulabileceğini düşünüyorsun. (...) Yangını söndürmeye yardımcı olabilecek araçların sağlanması ve mülk sahiplerine, durum gerektirdiğinde halktan da yardım alarak, bunların bizzat kullanılmasının önerilmesi daha yerinde olur. (Pliny the Younger. Letters II, 33-34; Plinius, 1999: 29-30).

Roma dünyasında kalıcılığı sağlamak için yapılmış olan devasa eserlerin en büyük düşmanları, zaman ve yangınlar olmuştur. Roma şehrinde çıkan yangınlardan dolayı oldukça erken bir tarih olan Augustus döneminde itfaiye bölüğünün oluşturulduğu bilinmektedir. Sonrasında birçok kent ya şehir halkından oluşan gönüllülerden veya sürekli silahlı alınmış askerlerden oluşan itfaiye birlikleri kurmuşlardır. Nicomedia kentinin son dönemlerde hızla büyümesi ve bina sayısının artmasından dolayı herhangi bir nedenle çıkan yangınların kolay söndürülemediği anlaşılmaktadır. Günümüz sosyal devlet anlayışında vatandaşların yaşamını güvence altına almak için gereken önlemler imparatorluk tarafından alınmaktadır. Fakat böyle bir bilinç eskiçağ krallıklarında bulunmamasına rağmen Roma, en azından kendi vatandaşları için bu yönetim anlayışına en yakın medeniyet olmuştur.

Plinius'tan İmparator Traianus'a: Efendim, Prusa'da, bağışlanmış olduğun hamamın nerede kurulabileceğini araştırırken, duyduğuma göre, bir zamanlar güzel olduğu halde, şimdilerde harap bir yıkıntı haline gelen bir evin bulunduğu yer hoşuma gitti. Burayı kentin virane görüntüsünü düzeltmek ve hatta kenti hiçbir yapıyı yerinden oynatmadan güzelleştirmek için, ayrıca, zamanla harap olan binaların daha iyi bir konuma kavuşması için seçebiliriz. Traianus'tan Plinius'a: Boş olduğunu yazdığın evle birlikte yıkılan o alanı, hamam yapımı için, Prusalıların kullanımına açabiliriz. (Pliny the Younger. Letters II, 70-71.; Plinius, 1999: 44-45).

Plinius ile Traianus arasındaki mektuplar içerisinde bayındırlık faaliyetlerini içeren bir diğeri günümüz Bursa kentinde, imparatorun yapılması için emir verdiği hamamın yerinin seçilmesi konu olmuştur. Mektuba göre; imparatorun bağışladığı hamamın yeri için araştırma yapmış olan Vali Plinius, yıkık bir evin arazisinin kamulaştırılarak hamamın buraya yapılmasının uygun olacağını imparatora yazmıştır. Traianus ise cevaben yazdığı mektupta bu durumun uygun olduğunu iletmiştir. Tarih boyunca krallıklar, hükmettikleri topraklarda bayındırlık faaliyetleri gerçekleştirerek yönettiklerinin ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır. Krallıkların yükseliş dönemleri bayındırlık işlerine önem verdiği zamanlar olurken yıkılış dönemlerinde yeni inşa faaliyetleri durma noktasına gelmiştir. Roma ise binyıllar süren hakimiyet dönemi boyunca yönettiği coğrafyalarda halkın kullanımı için birçok sosyal yapı inşa ettirmeye kesintisiz biçimde devam etmiştir. Özellikle İmparatorluk Dönemi'nde, Anadolu'da her imparator, kendi adını yaşatmak için birçok eser inşa ettirmiştir. Bu eserler içerisinde, kanallar, hamamlar, zafer takları diğerlerine kıyasla daha ön plana çıkmıştır. Bu eserlerin inşa edilmesinin temelinde ise Roma halkının imparatorlarının gücünü bu eserler vasıtasıyla görmesinin istenmesi bulunmaktadır.

Sonuç

İmparator Traianus tarafından Bithynia Valisi olarak atanan Genç Plinius görev yaptığı iki yıl süresince, eyalete bağlı kentlerdeki yönetim bozukluklarının düzeltilmesi, kamu hazinesinin sıkıntılarının çözülmesi ve bayındırlık faaliyetlerinin sürdürülmesi ile yakından ilgilenmiştir. İki yıllık görevi boyunca birçok şehri ziyaret eden Genç Plinius, buradaki insanların sorunlarını dinlemiş ve bunların bir kısmını çözülmesi için mektuplarla

İmparator Traianus'a aktarmıştır. Bu mektuplara göre Roma'nın yasa anlayışı ile hareket etmeye azami dikkat gösteren Plinius, vatandaşların sorunlarının çözümünde kişiler lehine bir tutum izlemekteydi. Fakat eyaletteki kentlerde yaşayan halkın sorunlarının kaynağını onların hesapsız işlere girmesinden ve savurganca harcamalarından kaynaklandığını düşünmekteydi. Bayındırlık sorunlarının ise imar planlarının önceden belirlenmeden gelişigüzel binaların yapılmasından ve yeni yapılmış olanların da bakımsızlıktan eskimesinden kaynaklandığı mektuplardan anlaşılmaktaydı.

Roma'nın Anadolu'daki devlet idaresini bizzat gören ve bunu mektuplarına yansıtan Plinius, sorunların çözümü için öncelikle şehirlerin mali planlamalarının yapılmasının, gelir giderin denkleştirilmesinin ve borçların düzenlenmesinin gerekli olduğunu düşünmekteydi. Halihazırda herhangi bir düşman ile mücadele halinde olmayan bir eyaleti yöneten Genç Plinius, Roma devlet idaresi noktasında hesapsız biçimde bina yapımlarından uzak durulmasına, onarılabilecek durumdaki kamu binalarının yenilenmesinin önemine ve girişilecek olan yeni inşa faaliyetlerinde ahalinin parasının özenli biçimde harcanmasına dikkat çekmekteydi.

Plinius'un mektuplarından, özelde Roma İmparatoru Traianus'un genelde tüm imparatorların Anadolu'da sergiledikleri yönetim anlayışı ile ilgili tutumları hakkında çıkarımlar yapılabilmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde özellikle Anadolu'nun batısında temel sorunun şehirlerin mali durumlarının iyi idare edilememesinden kaynaklı sosyal problemler olduğu anlaşılmaktadır. Bu sosyal problemleri engellemek için halkın genelinin kullandığı tiyatro, forum ve hamam gibi yapıların inşasına önem verilmiştir. Böylece imparatorluğun kaynakları tüm halkın kullanımına sunulmuştur. Ayrıca halkın ekonomik olarak zayıf kesimi olan fakir aileler ile yetim ve dullar şehir yöneticileri tarafından desteklenerek otorite boşluğu oluşmasına izin verilmemeye çalışılmıştır. Merkezi otoriteye karşı çıkmak ve kamu hazinesinden alınan parayı kötüye kullanmak bu dönemin en ağır suçları olarak görülmüştür.

Kaynaklar

- Andrews, A. C. (1938). "Pliny the Younger, Conformist" *The Classical Journal*, 34(3), 143-154.
- Benek, M. S. (2016). "Genç Plinius'un Anadolu Mektupları Işığında Traianus Döneminde Bithynia Eyalet Yönetimi", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 17(36), 83-96.
- Bennett, J., (1997). *Trajan Optimus Princeps: A Life and Times*, Routledge, London.
- Bowersock, G. W. (1973). "Syria under Vespasian", *The Journal of Roman Studies*, 63, 133-140.
- Coleman, K. M. (2012). "Bureaucratic Language in the Correspondence between Pliny and Trajan", *Transactions of the American Philological Association*, 142(2), 189-238.
- De Cesare, R. (1967). "Pliny the Younger", *The Classical Outlook*, 45(4), 37-38.
- Den Boer, W. (1975). "Trajan's Deification and Hadrian's Succession", *Ancient Society*, 6, 203-212.
- Dürüşken, Ç. (Çev), (1999). *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları: 10. Kitap*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Graham, P. B. (2004). "The Roman Imperial State, Provincial Governors and the Public Finances of Provincial Cities, 27 B.C.-A.D. 235", *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 53(3), 311-342.
- Hammond, M. (1938). "Pliny the Younger's Views on Government" *Harvard Studies in Classical Philology*, 49, 115-140.
- Jones, N. F. (2001). "Pliny the Younger's Vesuvius "Letters" (6.16 and 6.20)", *The Classical World*, 95(1), 31-48.
- Levick, B. (1979). "Pliny in Bithynia--And What Followed", *Greece & Rome*, 26(2), 119-131.
- Longden, R. P. (1931). "Notes on the Parthian Campaigns of Trajan", *The Journal of Roman Studies*, 21, 1-35.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor, to the end of the Third Century After Christ*. Princeton University Press, Princeton.
- Manolaraki, E. (2008). "Political and Rhetorical Seascapes in Pliny's Panegyricus", *Classical Philology*, 103(4), 374-394.
- Mcdermott, W. C. (1971). "Pliny the Younger and Inscriptions", *The Classical World*, 65(3), 84-94.
- Noreña, C. F. (2007). "The Social Economy of Pliny's Correspondence with Trajan", *The American Journal of Philology*, 128(2), 239-277.
- Pliny The Younger, (1969). *Letters*, Volume II: Books 8-10. Panegyricus. Translated by Betty Radice. Loeb Classical Library 59. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Roche, P. A. (2002). "The Public Image of Trajan's Family", *Classical Philology*, 97(1), 41-60.
- Sherwin-White, A. N. (1962). "Trajan's Replies to Pliny: Authorship and Necessity", *The Journal of Roman Studies*, 52, 114-125
- Sherwin-White, A. N. (1977). "Roman Involvement in Anatolia, 167-88 B.C.", *The Journal of Roman Studies*, 67, 62-75.
- Shochat, Y. (1985). "The Change in the Roman Religion at the Time of the Emperor Trajan", *Latomus*, 44(2), 317-336.
- Strunk, T. E. (2012). "Pliny The Pessimist", *Greece & Rome*, 59(2), 178-192.
- Taşdöner, K. (2017). *Anadolu'da Roma Eyaletleri: Augustus Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- Waters, K. H. (1969). "Traianus Domitiani Continuator", *The American Journal of Philology*, 90(4), 385-405.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Aristoteles'in Ahlak Anlayışında Pratik Aklın Rolü

The Role of Practical Reason in Aristotle's Conception of Morality

M. Ahmet
TÜZEN

Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Felsefe Bölümü, Gümüşhane-Türkiye
e-mail: atuzen@gumushane.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 13.03.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 27.04.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
M. Ahmet TÜZEN
atuzen@gumushane.edu.tr

Atıf /Cite this article:
Tüzen, M. (2023). Aristoteles'in Ahlak Anlayışında Pratik Aklın Rolü. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 118-127.

Öz

Aristoteles hem insanın nihai amacına gönderme yapan hem de içeriği beşerî gerçeklikle doldurulabilen bir iyi anlayışının değişken yapıdaki pratik hayatta bir işleve sahip olabileceğini düşünür. Metafiziksel bir iyi kavrayışının insanın ahlaki yaşantısına uygulanamayacağını düşünen Aristoteles'e göre insani bir etkinliğin ulaşmaya çalıştığı şey tam olarak insani düzlemdeki bir iyi olmalıdır. Bu iyiyi, *eudaimonia* olarak tanımlayan Aristoteles, bu amacı keşfeden ve bu kapsamda insanın hangi türden eylemlere yöneleceğine belirleyen yetinin akıl olduğunu ileri sürer. Buna göre erdemli bir yaşamı mümkün kılan aklın teorik ve pratik olmak üzere iki ayrı yönü bulunur. Genel olarak teorik akıl, şeyler arasındaki bağlantıları anlamayı amaçlarken pratik akıl, hedeflenen sonuçları güvence altına alacak yolları gösterir. İnsana ahlaki eylemlerinde yol gösteren ve pratik bilgelik (*phronesis*) sağlayan akıl, pratik akıldır. Dedüktif çıkarım yapma yeteneğine indirgenemeyen bir düşünce erdemi olan *phronesis* erdemi, ilkenin somut bir forma bürüneceği şekilde eyleme yeteneğidir. Bu çalışma, pratik aklın özel olarak da *phronesis* erdeminin ahlaki eylemin ortaya çıkışında nasıl bir akıl yürütme faaliyetinde bulunduğunu ve bu faaliyetin teorik akıl yürütmeden hangi yönlerden ayrıştığını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda pratik aklın, tecrübe, orta olma ilkesi ve *orthos logos* (dosdoğru düşünme) ile akıl yürütme işlemini en iyi şekilde yapabileceği ve doğru sonuca ulaşabileceği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aristoteles, Eudaimonia, Pratik akıl, Phronesis

Abstract

Aristotle believes that a concept of good, which refers to both the ultimate purpose of human beings and can be filled with human reality, can have a function in the ever-changing practical life. According to Aristotle who thinks that a metaphysical understanding of goodness is not applicable to human moral life, the thing that a human activity should strive for must be a good within the human plane. Aristotle, who defines this good as eudaimonia, argues that the ability to discover this purpose and determine what kind of actions people will turn to in this context is reason. Accordingly, there are two separate aspects of reason (theoretical and practical) that make a virtuous life possible. In general, the theoretical reason aims to understand the connections between things, while the practical reason shows the ways to secure the targeted results. The reason that guides man in his moral actions and provides practical wisdom (*phronesis*) is the practical one. The virtue of *phronesis*, a virtue of thought that cannot be reduced to the ability to make deductive reasoning, is the ability to take action based on the principle taking on a concrete form. This study aims to evaluate how practical reason, especially the virtue of *phronesis*, acts as a reasoning activity in the emergence of moral action and in which aspects this activity differs from theoretical reasoning. In this context, it will be emphasized that practical reason can best perform the reasoning process with experience, the principle of mean, and *orthos logos* (direct thinking) and reach the right result

Keywords: Phronesis, Aristotle, Eudaimonia, Practical reason

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Aristoteles, içinde bulunulan tarihsel ortamı aşan bir idenin bilgisine yaslanan metafiziksel bir kavrayışı savunan Sokrates ve Platon'un aksine içeriği beşerî gerçeklikle doldurulabilen ve pratik hayatta işleve sahip olabilecek bir ahlak anlayışı ileri sürer. Yalnızca insan için iyi olanın ahlaki yaşantıya yön verebileceğini düşünen Aristoteles'e göre, yaşamın öngörülemez karakteri, kendine özgüllüğü ve değişkenliği nedeniyle ahlaki pratikler, insanın her zaman dolaysız bir şekilde ilişki içinde olduğu değişken bir ortam içinde ortaya çıkar. Bununla birlikte ahlak, insan için iyinin ortaya çıkarılması için vardır ve bu amaç doğrultusunda bir düşünme eylemini gerekli kılar. Böylece Aristoteles, ahlaki ilkeler ile bu ilkeleri bir şekilde sınırlayan veya onun gözden geçirilmesini zorunlu kılan pratik ortam arasında bir denge içinde aklın ahlaki eyleme kaynaklık edebileceğine işaret eder (Tatar, 2008: 17-20). Var olan tarihsel durumun ahlak pratiği üzerindeki etkisi ve yaşamın spesifik yapısının keskin değişim ve dönüşümlere sahne olan doğası nedeniyle ahlaken neyin iyi neyin kötü olduğu tüm zamanlar için geçerli olacak şekilde kesin bir bilgi konusu haline gelemez. Bu bakımdan ahlak ilkeleri insan aklına yalnızca içinde bulunduğu ortamda ahlaki olarak iyi ve kötünün ne olduğu hususunda rehberlik yapabilir. Aklın rolü ise eldeki ahlak ilkelerini kayıtsız şartsız mevcut duruma uygulamak yerine mevcut durumda kişiden beklenileni yerine getirmektir. Bu doğrultuda ahlak, genel itibarıyla halihazırda var olan kurallara uymaktan ziyade pratik aklın bir faaliyetiyle doğru olanı fark edebilme sorunudur (Tatar, 2008: 22). Aristoteles'te ahlaki eylemin ortaya çıkışında pratik aklın nasıl bir işleyişe sahip olduğunu değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışmada, aklın, pratik ve teorik görünümünün ahlaka nasıl bir ilişki içerisinde olduğuna ve tümel ilkelerin pratik düzlemdeki tikellere nasıl uygulanacağına değinilecektir.

Ahlaki Amaç Olarak *Eudaimonia*

Aristoteles'in ahlak anlayışı, makul bir ahlaki tutumu ön plana çıkararak ve insanın nihai amacına gönderme yapan bir anlayıştır. Kendi ifadesiyle "her sanat ve her araştırma, aynı şekilde her eylem ve tercihin de bir iyiyi arzuladığı düşünülür"; bu nedenle iyi her şeyin arzuladığı şeydir (Aristoteles, 2012: 1094a). Buna göre her eylem, kendisinden başka bir şeyi hedefler ve bu şeyi ortaya çıkarma eğiliminden kendi değerini çıkarır. Onun için ahlaklılık bazı eylemleri, kendinde iyi olduğu için değil; kişiyi insan için iyi olana yaklaştırabilirdiği için yapmaktan ibarettir. Teleolojik bir ahlak anlayışını savunan Aristoteles'e göre her eylem kendinde değerli olan nihai bir amaca sahip olmalıdır ve tüm eylemlerin bu amacı aynı olmalıdır (Ross, 2011: 294-295). İşte bu amacı yani en yüksek iyiyi Aristoteles, *eudaimonia*¹ yani mutluluk olarak tarif eder.

Platon ve Sokrates, iyiyi içinde yaşanan dünyaya ait herhangi bir mutlulukla bağlantılı olarak değerlendirmezler. Platon'a göre iyi kavramının pradiematik anlamı onu iyi ideası olarak kavramakla verilir, bunun neticesinde iyi hakkında kullanılan her şeye tek olan iyi ideasıyla aynı bağlantı atfedilir. Bu görüşe göre bütün kategorilerdeki yargılarda kullanılan iyi ideasının altına giren her şey tek bir araştırmanın ve bilimin konusu olmalıdır. Ancak iyi olan şeylerin pek çok bilim tarafından ele alındığını bu nedenle de Platon'un iyi kavramının farklı kullanımlarını izah edemeyeceğini düşünen Aristoteles'e göre Platoncu kendi başına bizzat ayrı bir iyi kavramı bir insan tarafından yapılacak ya da ulaşılabilecek bir şey değildir. Aslında bir insani etkinliğin ulaşmaya çalıştığı şey tam olarak insani düzlemdeki bir iyi olmalıdır; insanın aradığı ve amaç edindiği iyi, aşkın bir nesnenin adı olamaz. Bir şeyi iyi olarak adlandırmak onun aşkın olup olması fark etmeksizin onun var olduğunu söylemek değil, onu arzunun bir nesnesi olarak kabul etmek demektir. Bu ise iyi'nin *eudaimonia* anlamında mutlulukla özdeşleştirilmesini gerektirir. Mutluluğun nihai amaç yani iyi olması onun gerçekten sahip olması gereken ayırt edici iki özelliği taşımasını zorunlu kılar (MacIntyre, 2001a: 71-72). İnsan için iyi her zaman kendisi için seçilen, asla başka herhangi bir şeye erişmek için bir araç olmayan, kendi kendine yeten ve hayatı kendisiyle seçilmeye değer kılan nihai bir şey olmalıdır. İşte mutluluğun göstergeleri, bu iki özelliktir. Buradan hareketle Aristoteles, mutluluğun insanların peşinden gittikleri nihai, kendine yeter bir iyi olduğunu;

¹ Hazza eşitlenemeyecek olan *eudaimonia* kavramı "iyi durumda olma" (well-being) şeklinde de kullanılmaktadır (Ross, 2011: 297-298).

başka bir şeyin aracı olmadığını ve diğer iyiler gibi bir iyi olmadığını söylemektedir.

Mutluluğun sahip olduğu iyinin bu özgülüğü insanın nihai amacının ne olduğuyla bağlantı içerisinde. Bu bağlantının açıklığa kavuşturulması insanın ayırt edici işlevine değinmeyi gerektirir. Aristoteles insanın işlevini sanat alanından örneklerle başvurarak ele alır. Nasıl ki bir flüt sanatçısının işlevi flüt çalmak ya da bir heykeltıraşın işlevi heykel yapmak ise bir insanın da yalnızca kendine özgü bir işlevi bulunmaktadır (Aristoteles, 2012: 1098a 5-15). Hayvanlar ve bitkilerle büyüme ile üremeyi, hayvanlar ile duyumu paylaşan insan bu yetilere ilave olarak akla sahiptir (*to logon ekhon*). Bir plana, kurula sahip olan bu yetinin içinde, bir planı içeren bir alt yeti ile ona tabi olan diğer bir alt yeti vardır. Bu yetinin hayatıyla ilgili olan mutluluk, yalnızca bir kuvve değil fiil olmalıdır. Aynı zamanda bu yeti, erdemlerin en iyi ve mükemmel olanına uygundur ve sadece kısa dönemlerde değil, fakat bütün hayat boyunca kendini göstermelidir (Ross, 2011: 299-300). Şu hâlde akıl, insanın hangi türden eylemlere yöneleceğine ve amacının ne olduğuna dair bir yol göstericidir. Aristoteles'in ifadesiyle; [...] *insanın işinin belli bir yaşam olduğunu, bu yaşamın da ruhun akla uygun etkinliği ve böyle eylemler olduğunu; erdemli insana yakışanın bunları iyi ve güzel biçimde yapması olduğunu; her şeyin ise kendine özgü erdeme göre iyi yapılırsa, iyi gerçekleştirilmiş olduğunu da ileri sürüyoruz* (Aristoteles, 2012: 1098a 15).

Teorik Akıl ve Pratik Akıl Ayrımı

Aristoteles'e göre erdemli bir yaşamı mümkün kılan akıl yetisinin teorik ve pratik olmak üzere iki ayrı yönü bulunur. Teorik akıl, kendisine değişmez, ezeli-ebedi nesnelere konu alır, varlığın ve bilginin ilk ilkelerini araştırır, şeylerin niçin oldukları gibi olduklarını gösterir ve teoriler oluşturur. Aklın bizzat kendisi için istenen söz konusu etkinlik *sophia*, teorik ya da felsefi bilgeliktir. Pratik akıl ise gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçası olan dünyevi işlerle uğraşan, bedensel isteklere rehberlik eden, arzu ve iştahları kontrol altına alan akıldır. Aklın dünyaya ilişkin bu kısmı, insana eylemlerinde yol gösterir ve pratik bilgelik sağlar. Pratik bilgelik yani *phronesis* ise insanlar için iyi ve kötü olan şeylerle ilgili olarak bir ilke yardımıyla eylemde bulunma yeterliliği sağlar (Özlem, 2004: 51). Genel itibariyle teorik akıl, şeyler arasındaki bağlantıları anlamayı amaçlarken pratik akıl, hedeflenen sonuçları güvence altına alacak yolları gösterir (Lloyd, 2014: 192). Bu nedenle Aristoteles'te aklın bu iki ayrı yönü ahlaki yaşam söz konusu olduğunda birbiriyle bağlantı içerisinde. Teorik akıl, nihai hedef olan mutluluğun mahiyetine ilişkin bilgiyi insana verir, ancak en üstün iyinin amaç olduğunu bilmek, ahlaki eylemlerin gerçekleştirilebilmesi için yeterli değildir. İyiye ya da mutluluğa götürecektik pratiklerin neler olduğunu ve bunların nasıl eyleme dönüştürüleceğini gösteren pratik akıldır. Başka bir ifadeyle teorik aklın verdiği tümel bilgi ile tikeller dünyasına uygulanmasını sağlayan ve mutluluğa ulaştıracak tikellerin bilgisini veren, pratik akıldır (Özturan, 2013: 129).

Aristoteles, mutluluk amacını gerçekleştirmede etkin olan ruhun akıllı kısmının (akıl kuvvesinin) beş ayrı erdemini bulunduğunu ileri sürer. "Ruhun evet ya da hayır derken onlarla doğruya ulaştığı şeylerin sayısı beş: Bunlar sanat (*tekhné*), bilim (episteme), akli başındalık (*phronesis*), bilgelik (*sophia*) ve us/akıl (*nous*)" (Aristoteles, 2012: 1139b 15-20). Bu kavramlardan bilim, bilgelik/*sophia*, us/akıl teorik düşünme kuvvesiyle; sanat/*tekhné* ve *phronesis* pratik düşünme kuvvesiyle ilişkilidir. Bu erdemler, inceledikleri ve ele aldıkları nesnelere ve konular bakımında farklılaşırlar. *Nous* ve epistemedeki farklı nesnelere ele alan *phronesis*, değişen ve oluşa tabi olan ve başka türlü olabilen nesnelere ilgilendirirken; episteme ve *nousun* nesnelere ise değişmez ve ebedidir (Nightingale, 2004: 200). *Sophia*, episteme ve *nous*, statik bir evrenin mahiyet-öz soruşturmasına yöneliktir; *phronesis* ve *tekhné* ise eyleme, eylemin seçilmesine ve değerine yöneliktir (Çötök, 2011: 131). Başka bir anlatımla bilimsel bilgi veya episteme, evrensel ve zorunlu olanın bilgisiyle ilgilidir ve praksise uygun akıl yürütmeden farklılık arz eder. Tercihle ilişkili bir akıl yürütme tarzı olan *phronesis* ise değişken olan ile ilgilendir, evrensel ile özel arasında derin düşünmeyi ve müzakereyi içerir (Bernstein, 2009: 209-210). Hakkında değişik kanaatlere (doksa/sanı) sahip olunabilen şeylerle bağlantılı olan *phronesis*, tercih ve karar gerektiren özel, somut ile genel ilkeler arasında aracılık yapan akıl yürütme tarzıdır. Bu aracılık Kartezyen anlamda teknik kurallara ya da yöntem başvuruyla veya önceden verili kesin bir evrenseli özel bir duruma uygulamakla gerçekleştirilemez. *Phronesis*, evrensel olan

ile özel olanın birlikte belirlendiği ahlaki eylemi yapabilme bilgisini gerektiren bir akletme tarzıdır (Bernstein, 2009: 209).

Bu bilgiler ışığında *sophiadan* farklı olarak insani iyilerle ilgili pratiği içeren *phronesis*, evrenselin bilgisini içermez. Bu nedenle Aristoteles, *sophia* erdemine sahip herkesin *phronesis* erdemine sahip olmadığına ve bu erdemın yaşamın kendisine dair bir bilgeliğe olduğuna dikkat çeker: “Bilgelik doğa gereği en değerli şeylere ilişkin bir bilgi ve ustur. Bunun için Anaksagoras’a, Thales’e ve böyle kişilere akli başında (*phronimos*) değil, “bilge” diyoruz, çünkü insanca iyileri aramadıklarından ötürü kendilerine yararlı şeyleri bilmedikleri, büyük, hayranlık verici, zor, tanrısal ama yararsız şeyleri bildikleri söylenir. Oysa akli başındalık (*phronesis*) insansal şeylerle ve üzerinde düşünülüp taşınacak şeylerle ilgilidir” (Aristoteles, 2012: 1141b). Öyleyse *phronesis* erdemini taşıyan kişi, mevcut koşullar içinde doğru kavrayışa sahip olup kendisi ve diğer insanlar için iyi olanı keşfedebilme özelliğine sahiptir.

Pratik Akılın Doğru Eylemi Belirleme Süreci

Pratik aklın ahlaki eyleme nasıl kaynaklık yaptığını anlayabilmek için *phronesis*in ne tür bir akıl yürütmeyi içerdiği daha detaylı olarak ele alınmalıdır. Aristoteles *Nikomakhos’a Etik* adlı eserinde *phronesis* ahlaki eylemlerin hayata geçirilmesini sağlayan bir düşünce erdemi olarak değerlendirilir. Kendi ifadesiyle “akli başındalığın (*phronesis*), insansal iyilerle ilgili, akılla giden, doğru, uygulayıcı bir huy olması zorunludur. [...] Madem ruhun akıldan pay alan iki yanı var, bunlardan birinin, yani sanı ile ilgili yanının erdemi olması gerek, çünkü sanı başka türlü olabilecek şeyle ilgili, akli başındalık da öyle” (Aristoteles, 2012: 1140b 20-25). Demek ki aklın sanı ile ilgilenen kısmına ait bir erdem olan *phronesis*, insana ilişkin durumlarla ilgilidir ve şartların sonsuz çeşitliliği içerisinde somut olanı görebilmeyi içerir (Gadamer, 2008: 29). Dolayısıyla *phronesis* sadece bir düşünce etkinliği değil, kişinin nasıl ve ne şekilde eylemde bulunacağına ilişkin bir erdemdir. *Phronesis* sahip olan kişi yani *phronimos* “bütünüyle iyi yaşamla ilgili olarak nelerin kendisi için iyi ve yararlı olduğu konusunda yerinde düşünebilme” özelliğine sahiptir (Aristoteles, 2012: 1140b, 118).

Aristoteles, *phronesis* kavramını hem bir erdem hem de erdemın uygulanmasıyla ilgili pratik aklın bir unsuru olarak ele alır. *Eudemos’a Etik* adlı eserde yer alan ve erdemle ilgili olan ilk tanıma göre *phronesis*, orta yol kavrayışına işaret eden bir karakter erdemidir. Buna göre *phronesis*, aşırılıklar arasında denge oluşturan bir erdemdir. *Retorik* adlı eserde yer alan diğer kavrayış ise tercih işlemiyle bağlantılıdır ve insanların iyi ya da kötü olan şeylerin mutlulukla ilişkisi üzerine akıllı kararlar almalarına imkân sağlayan anlayışlılık erdemine işaret eder. Burada *phronesis*, daha ziyade ahlaki seçimler esnasında karar ve tercihlerin yapılabilmesini sağlayan erdemdir (Çötök, 2011: 23-25). *Nikomakhos’a Etik*’te ise Aristoteles, bir düşünce erdemi şeklinde ele aldığı ve iyi ve kötü şeylerle ilişkili olan *phronesis*in hem pratik hem de düşünsel bir niteliğe sahip olduğunu, eylemleri yönlendiren ve sonradan kazanılan doğru bir tutum, davranış ve huy olduğunu savunur (Aristoteles, 2012: 1140b 5-30).

Buradan hareketle pratik aklın erdemi olan *phronesis* bir düşünce erdemi olmasının yanı sıra genel ilkelerin tikel durumlara nasıl uygulanacağını bilme erdemidir. Bu erdem, entelektüel olarak ilkeler formüle etme ya da ne yapılması gerektiği ile ilgili olarak dedüktif çıkarım yapma yeteneği değildir; ilkenin somut bir forma bürüneceği şekilde eyleme yeteneğidir ve herhangi bir erdem değil, her erdemın kilit taşıdır. Bir kişi mükemmel ilkelere sahip olabilir, ancak *phronesis* erdemi olmaksızın bu ilkeler pratiğe geçirilemez. Ya da bir insan, erdemleri cezalandırılma korkusu gibi nedenlerden dolayı yerine getiriyorsa bu kişi erdemli olmaz, her hâlükârda bu kişi *phronesis* erdeminden yoksun bir kişidir. Aristoteles’e göre *phronesis* basiret anlamıyla bir kimsenin diğer erdemlere bağlılığının o kimsenin eylemlerinde örnekleneceği şekilde eylemde bulunması ile görünüme çıkar. Basiret, aracın verili bir amaca yol açacağını görmek gibi basit bir yeti değildir (MacIntyre 2001a: 85). Başka bir ifadeyle *phronesis* kendisiyle evrenselin tikele kolayca uygulanacağı kesin teknik bir kuraldan hareket etmez. İhtiyaç duyulan şey bu özel duruma uygun olan evrensellerin yorumu ve spesifikasyonudur (Bernstein, 2009: 78). Aristoteles *phronesis* marifet anlamında da kullanır ve basiretin marifeti içerdiğini ileri

sürer. Buna göre erdeme sahip olan kişinin marifeti basirettir; basiret ise insanların gerçek *telosuna* ilişkin bir kavrayışın marifetle bir birleşimidir. Basiretin rolü daima belli bir genellik ölçüsüne sahip olacak olan verili bir ilkenin verili bir durumda nasıl uygulanacağını bilmektir (MacIntyre 2001a: 86). Bu doğrultuda ahlaki eylemin gerçekleştirilmesinin koşulu olan *phronesis*, değişen zaman ve ortamlarda değişmez genel ilkeleri özel durumlara uygulayabilmeyi ve iyiyi ortaya çıkarılabilmeyi sağlar. Şu hâlde *phronesis* iyi yaşama ilişkin, uygulamaya yönelik bir erdemdir. Ahlak, iyi yaşama dair sadece teorik bilgiye değil, aynı zamanda eylem ya da faaliyetle geçen etkin bir hayata yöneliktir. İnsan için iyi ve yaşam için yararlı olan şeye, sadece iyiyi bilmekle değil; uygulama ve eylemde bulunmakla ulaşılır (Aristoteles, 2003: 34). Aristoteles'e göre *phronesis* erdemine sahip olmak ve onu uygulayabilmek, uzun bir süreçte oluşmuş tecrübelerle bağlıdır. Nitekim pratik akıl, ancak tecrübe sayesinde isabetli kararlar alabilir. Kendi ifadesiyle;

Gençlerin geometrici, matematikçi ya da bu tür bir bilge olup phronimos olmamaları da bunu gösteriyor. Bunun nedeni akli başındalığın yalnızca deneyimle bilinebilen tek tek şeylerle ilgili olması, bir gencin ise deneyimli olmamasıdır. Deneyim uzun zaman gerektirir. Niçin bir gencin matematikçi olabilmesine karşın bir bilge ya da doğa bilimcisi olamadığı araştırılmak istenebilir. Birinin (matematiksel nesnelere) soyutlama ile elde edilmesinden, ötekilerin ise deneyime dayanmasından dolayı olabilir (Aristotle, 2004: 1142a).

Gençler tecrübesizliklerinin yanı sıra duygu ve tutkularını dizginleyemediklerinden bedensel arzularının peşinden koşmaya eğilimlidirler ve özdenetimden yoksundurlar; tüm bunlar kişinin iyi ve yararlı olanı tercih etmesine birer engel teşkil eder (Aristoteles, 1995: 1389a-1389b). Gençlerin bu karakter özelliklerinin aksine tecrübe sahibi olgun insanlar, duygu ve tutkularında aşırıya kaçmazlar, akıllarıyla yaşamlarını yönlendirebilirler. Bu nedenle *phronimos* genel ahlaki ilkeleri bilmekle kalmaz tikellerle ilgili tecrübelerle de sahiptir. Aristoteles'in ifadesiyle;

Aklı başında olan insanın (phronimos) genel (tümel) dışında ayrıntılara (tikel) da hakim olması gerekir, eylemlerimiz ise tekil olaylarla ilgilidir. Kimi zamanlar tecrübeli insanlar bilmedikleri şeylerde o konuyu bilen insanlardan daha başarılı olabilirler. Örneğin bir insan kolay hazmetmek ya da sağlıklı olması için hafif et yemek gerektiğini biliyor fakat hangi etlerin hafif olduklarını bilmiyorsa, o kişi başkalarını sağlıklı kılamaz ancak hangi etin hafif olduğunu biliyorsa sağlık verir. Kısacası akli başında olmak bir şeyi uygulamakla ilgilidir, tabii ki her ikisine de sahip olmamız gerekir fakat daha çok uygulamaya sahip olmalıyız (Aristoteles, 2014: 1141b).

Pratik aklın yetkin kararlar alabilmesinde tecrübeye ihtiyaç duyması aynı zamanda *phronesis*e sahip olan kişinin kendisinden hareket ettiği sanı bilgisinin temelsiz bir bilgi olmadığını gösterir. Nitekim sanı, daha önce defalarca tecrübe edilmiş, deneyime dayalı bir bilgidir. "Dolayısıyla deneyimli kişilerin, yaşlıların ya da akli başında kişilerin (*phronimos*) kanıtlanmamış görüşlerine ve kanıtlarına kanıtlamalardan daha az değer vermemek gerekir. Çünkü onlar deneyime dayanan bakışlarıyla sağ (doğru/isabetli) bir şekilde görürler" (Aristoteles, 2012: 1143b, 10-15). Bu bakımdan *phronimosu* başarılı kılan en önemli unsurlardan biri de tecrübe ile kazandığı bilgidir. Bu bilgi niteliksel olarak kanıtlanabilir bilgiden daha aşağı düzeyde değildir. O halde *phronimos*, düşünsel bir yeterliliğin yanı sıra tecrübeden de yararlanarak kendisi ve başkaları için iyi olana yönelir.

Pratik aklın tek tek olaylar karşısında uygun ahlaki eylemi belirlemesinde ona eşlik eden bir başka unsur orta olma ya da vasatlık ilkesidir. Aristoteles'e göre "erdem, tercihlere ilişkin bir huy: Akıl tarafından ve akli başında insanın (*phronimos*) belirleyeceğiyle belirlenen, bizle ilgili olarak orta olanda bulunma huyudur" (Aristoteles, 2012: 1107a 5). Aristoteles bu ilkeyi anlatırken biri sanattan diğeri tiptan olmak üzere iki örneğe başvurur. İlk örneğe göre fazlalık ve eksiklik bir şeyi bozarken orta olma korur; bunun için iyi sanatçı fazlalığın ve eksikliğin eserin güzelliğini bozduğunu düşünerek orantısız olandan kaçınır (Aristoteles, 2012: 1106b 10-15). Diğer örneğe göre ise çok fazla ya da çok az yiyecek tüketmek; çok fazla ya da çok az egzersiz yapmak insan sağlığına zarar verirken bunların doğru oranda yapılması ise vücuda sağlık kazandırır (Aristoteles, 2012: 1104a 5-15). Bu örneklerde olduğu gibi ahlaki erdemler ve kötülükler fazlalık, orta olma ve eksiklik barındıran duygulanım ve eylemlerle ilgilidir. Yani kişinin korkma, arzu etme, öfkelenme, acıma, haz ve acıyı farklı derecelerde

hissetmesine karşın bunları çok fazla ya da çok az hissetmesi kötüdür. Aristoteles'in ifade ettiği gibi "gerektiği zaman, gereken şeylere, gereken kişilere karşı, gerektiği için, gerektiği gibi bunları yapmak orta olandır ve en iyidir, bu da erdeme özgüdür" (Aristoteles, 2012: 1107a).

Öte yandan ahlaki iyi ve kötüyü belirleyen bu genel ilkenin uygulanması, karşılaşılan pratikle bağlantılı olarak değişkenlik göstermektedir. Aristoteles'e göre öncelikle hiçbir erdeme tekabül etmeyen zina ve hırsızlık gibi kötülükler vardır; bunlar ne şekilde yapıldıklarına bakılmaksızın kötü olarak değerlendirilir. Bu istisnalar dışında fazlalık ve eksiklikten kaçınma hedefine matematiksel bir orta nokta tespit etmekle ulaşılamaz. Dolayısıyla orta, "bize göre orta olandır" (Aristoteles, 2012: 1106b). Aristoteles bu ilkenin değişkenliğini şu şekilde değerlendirir: Spora yeni başlayan bir insanın yemesi gereken yemek miktarı profesyonel bir sporcu için yetersizdir. Aynı şekilde profesyonel bir sporcunun yemesi gereken yiyecek ise amatör bir sporcu için fazladır. Burada asıl olan kişinin kim olduğunun hesaba katılmasıdır. Doğru miktarda yiyecek spora yeni başlayan ve profesyonel bir sporcu için farklı olacaktır. Bu düşüncesiyle ahlaki erdemın öznel olduğunu kastetmeyen Aristoteles, ortanın nerede bulunduğunu belirlerken her insanın huyunun dikkate alınması gerektiğine işaret eder. Orta olma, pratik aklın ve *phronesis*in tarif ettiği'dir. Erdem böylesi bir orta noktayı amaç edinir. Aristoteles'e göre yanlışa düşmek pek çok şekilde olurken orta olan tek şekilde olur; hedefe isabet etmemek kolay, isabet etmek ise zordur (Aristoteles, 2012: 1106b 30-35).

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*'te orta olanın bulunmasının karmaşık ve zor bir iş olduğuna farklı şekillerde dikkat çeker. Adalet ve tıp alanından verdiği örnekte adaletin nasıl uygulanacağını bilmenin, yasayı anlamaktan öte bir şey olduğunu ve tıpta olduğu gibi adalete neyin katkıda bulunduğunu bilmenin bazı genel kuralları bilmek değil, farklı durumlarda beklenen neticeyi neyin getireceğini anlamak olduğunu vurgular:

Adaletli şeyleri ve adaletsiz olan şeyleri bilmek için hiç de bilge olmak gerekmediğini, çünkü yasaların söz ettiği şeyleri anlamının pek güç olmadığını düşünürler (ne var ki adaletli şeyler bunlar değildir) [...] ama eylemler nasıl yapılırsa ve verilen şeyler nasıl verilirse adaletli olacaklar, bunu bilmek sağlığa yararlı şeyleri bilmekten daha büyük bir iştir. Çünkü sağlık konusunda da balı, şarabı, hıyar-ı şembeyi, yakmayı, kesmeyi bilmek kolaydır; ama sağlık için bunları nasıl, kime, ne zaman vermek ya da yapmak gerektiğini bilmek doktor olmak kadar zor bir iştir. [...] Doktorluk yapmak ve iyileştirmek, kesmek ya da kesmemek ve ilaç vermek ya da vermemek değil de bunu belli bir şekilde yapmaktır (Aristoteles, 2012: 1137a 10-25).

Yukarıda ifade edilenler ışığında orta ya da iyi olma, belirli bazı duygulara sahip olma ya da belirli eylemlerde bulunma sorunu değildir; kişinin, eylem esnasında kendi özel koşullarını dikkate almasını ve her eylemini tek tek değerlendirerek gerçekleştirmesini ifade eder. Orta olma bize göredir, ama *phronimosun* onu tarif ettiği şekilde tarif edilir. Aristoteles erdemın iki uç arasında yer alan bir ortada bulunduğunu ifade ederken bu durumun kişiden kişiye farklılık göstermesi hususunda esneklik sağlamış; kişinin kendi eğilimlerini ve yönelimlerini keşfetmesi ve onları dengelemesi gerektiğini savunmuştur. Başka bir ifadeyle orta olma ilkesi, erdemın nerede bulunduğu sorusuna bir çözüm getiremez; o, ancak erdemın nerede aranacağına ve bunun belli bir sınırlar içerisinde bulunabileceğine işaret eder (LLyod, 2014: 189-190). Bu nedenle kişinin "gerektiği zaman, gereken şeylere, gereken kişilere karşı, gerektiği için, gerektiği gibi" eylemde bulunabilmesi için gerekeni tanımlama görevi pratik akla aittir. Bu nedenle orta olma ilkesinde *phronimosun* tanımı önemlidir. Zira pratik yaşamın değişken yapısını doğru bir şekilde değerlendirerek eylemde bulunmak herkesin üstesinden gelebileceği bir şey değildir. Bu bağlamda genel ahlaki ilkelerin bilgisine sahip olmak yeterli olmadığından *phronimosun* tecrübesi devreye girer.

Şimdi pratik aklın işleyişinde *phronimosun* tecrübi bilgi ve orta olma ilkesine göre hareket etmesini izah ederken tümel bilginin tikele nasıl uygulandığının açıklanması gerekmektedir. *Phronesis* kavramı, ahlaki tümel ilkeleri, tikel olaylarda iyi eylemi tercih etmek için kullanmaya yani insanın asıl amacı olan mutluluğa ulaştıracak tikelere bulmaya ve onları değerlendirmeye işaret eder (Özturan, 2013, 153). Dolayısıyla *phronesis* amaca ulaştıracak bir akıl yürütmedir, amacın kendisi değildir; nitekim enine boyuna düşünme eylemi amaçlara

yönelik olmayıp araçlara yöneliktir. Kendi ifadesiyle “enine boyuna düşünme çoğu kez belirli bir şekilde olanlarda ama [bir durumda] nasıl olacakları belirsiz olanlarda ve belirlenemeyeceklerde söz konusudur” (Aristoteles, 2012: 1112b). Örneğin bir doktor hastayı iyileştirip iyileştirmemek hususunda enine boyuna düşünmez; bu nedenle insan, amacı belirleyip nasıl ve hangi araçlarla ona ulaşacağını araştırır ve birçok yoldan amaca ulaşılabilir gibi görünse de söz konusu amacın en kolay, en iyi şekilde nasıl gerçekleştirilebileceğini araştırır. Bu nedenle hakkında düşünülüp taşınan, amaç değil, amaca götürenlerdir (Aristoteles, 2012: 1112b 10-15; 1113b 5). Şu hâlde teorik akıl nihai amacı gösterir ve tümel ilkeleri verir; pratik akıl ve daha özel olarak da *phronesis* tikel bilgi düzleminde nihai amaçlara götüren yolları enine boyuna düşünerek hangi uygulamalara gereksinim duyulacağını gösterir.

Pratik aklın tümel bilgiyi tikele uyarlamasında Aristoteles, *phronimosun* akıl yürütme işlemini en iyi şekilde yapması gerektiğini ileri sürer. Bu bakımdan Aristoteles, *phronesis* dosdoğru aklın² yani “*orthos logos*”un kullanılması olarak nitelendirir. Dosdoğru bir akıl yürütmeden beklenen değerlendirilen durumla ilgili gerçeğin doğru bir şekilde yakalanmasıdır. Ancak bu derinlemesine araştırma süreci *phronimosun* kendine özgü perspektifinden yapılır (Lear, 1995: 66). Aristoteles’e göre ahlaki eylemlerin ortak niteliği onların dosdoğru akıl yürütmeye göre gerçekleştirilmeleridir (Aristoteles, 2012: 1103b 30). Dosdoğru akıl yürütmeyle beraber ahlaki eylemlerin bir diğer ortak özelliği orta olma ilkesine göre belirlenmiş olmalarıdır. Aristoteles’in ifadesiyle “böylece erdemlerin ortak cinsini biçimsel olarak belirlemiş ve orta olma olduklarını [...] ve sağ aklın buyurduğu şekilde olduklarını söylemiş olduk” (Aristoteles, 2012:1114b 25-30). Dolayısıyla erdemi belirleyen şey *orthos logostur* ve *orthos logos* ise *phronesis* uygun olandır. Buna göre “erdem, [...] yalnızca sağ akla uygun değildir, aynı zamanda sağ akılla birlikte giden bir huydur erdem. Sağ akıl ise bu tür şeyler konusundaki akli başındalıktır (*phronesis*)” (Aristoteles, 2012: 1144b 25). Dosdoğru bir akıl yürütmenin karşıtı ise kendine egemen olamamak, eylemlerinde aşırıya kaçmak, tutkularının ve bedensel hazların kölesi olmak, mal-mülk ile mevki hırsına kapılmaktır (Aristoteles, 2012: 1147b 5; 1147 30). Öyleyse ahlaki iyinin gerçekleştirilmesi için *phronesis* erdemi, dosdoğru akıl yürütme faaliyeti ve orta olma ilkesi gerekli unsurlardır. Bu unsurların bir araya gelmemesi kişinin özdenetimini kaybetmesi, ruhun akıl dışı kısmının kontrol edilememesi anlamına gelir.

Bu noktada *phronesis* ve karakter erdemlerini birbirine bağlayan Aristoteles, *phronesis*ten bağımsız iyi olmanın ve karakter erdeminden bağımsız *phronesis* erdemine sahip olmanın imkânsız olacağını savunur (Aristoteles, 2012: 1144b 30). Zira bu iki erdem türü birbirinden ayrılamaz; yapılan ayırım bunların elde edilmiş yolları arasındaki farklılığa dayanır. *Phronesis* öğretimle, karakter erdemleri ise alışkanlığa yönelik alıştırmalarla elde edilir. Kişi adil ya da cesur eylemlerde bulunarak adil ve cesur; düzenli öğrenimle teorik ve pratik alanda bilgili insan haline gelir (MacIntyre, 2001b: 231). Ruhun gözü olarak adlandırılan *phronesis*, karakter erdemi olmaksızın kendisine sahip olunamayan bir erdemdir. Bu nedenle pratik aklın kullanılması karakter erdemlerinin varlığını gerektirir. Aksi takdirde pratik akıl, araçları herhangi bir amaca uyarlamada kendini gösteren belirli bir şeytani yetiye dönüşür ya da bu tür bir yetiye dönüşecek şekilde bozulmaya başlar. Diğer taraftan *phronesis*siz ahlaki erdem ise doğal erdem olarak adlandırılır. Bu ise çocukların ve hayvanların bile sahip olabileceği ama erdeme dönüşmesi için eğitim ve dosdoğru akıl yürütmeye ihtiyaç duyan doğal bir huydur (Lloyd 2014: 193) Nitekim erdemler insanda doğal olarak bulunmaz; insan onları edinebilecek doğal bir yapıya sahiptir. İnsan erdemleri öteki sanatlarda olduğu gibi daha önce etkinlikte bulunarak, eğitim ve alışkanlıkla öğrenir. Ancak doğru sonuca nasıl ulaşılacağını görmek dosdoğru akıl yürütmeyi, enine boyuna düşünmeyi gerektirir.

Sonuç

Aristoteles, ahlaki ilkeler ile bu ilkeleri bir şekilde sınırlayan veya gözden geçirilmesini zorunlu kılan pratik ortam arasında bir denge içinde aklın ahlaki eyleme kaynaklık edebileceğine işaret eder. Teorik ve pratik boyuta sahip olan aklın şeyler arasındaki bağlantıları anlamayı amaçlaması teorik boyutunu ve gündelik yaşamın

² Saffet Babür tarafından “sağ akıl” olarak karşılanan *orthos logos* kavramının “dosdoğru akıl” şeklindeki çevirisi için bkz. (Özturan, 2013: 156).

ayrılmaz bir parçası olan dünyevi işlerle uğraşp bedensel istek ve arzuları yönlendirmesi ise pratik boyutunu oluşturur. Aklın bu iki boyutu ahlaki yaşam söz konusu olduğunda birbiriyle bağlantı içerisinde. Teorik akıl insanın amacına yönelik bilgiyi verirken pratik akıl ise tümel bilgiyi pratik yaşamdaki tikel durumlara uygulama işini üstlenir.

Pratik aklın erdemi olan *phronesis*, teorik akıl yürütme faaliyetinde olduğu gibi evrensel ve zorunlu olanın bilgisiyyle ilgili değil, praksise uygun bir akıl yürütmede bulunur. Bu, doğru karar vermeye ilgili bir akıl yürütmedir ve değişken şeylerle ilgilidir. Ahlaki eylemlerin hayata geçirilmesini sağlayan bir erdem olan *phronesis*, tercih gerektiren özel, somut ile evrensel ilkeler arasında aracılık eden bir akıl yürütmedir. Ancak bu akıl yürütme tarzı, Kartezyen teknik ve yöntemlere başvurmaz; önceden verili bir evrenseli özel bir duruma uygulamayı da içermez. Dolayısıyla pratik akıl, ilkeler formüle etme ya da yapılması gerekenlere dedüktif bir çıkarımla ulaşmayı sağlayan bir yeti olmayıp genel ilkeyi somut bir forma dönüştürme yetisidir ve bu anlamda bütün erdemlerin gerçekleştirilmesinin koşuludur. Kısaca pratik akıl, *phronesis* erdemiyle değişen zaman ve ortamlarda değişmez genel ilkeleri özel durumlara uygulayabilmeyi ve iyiyi ortaya çıkarılabilmeyi sağlar.

Öte yandan *phronesis* erdemi uygulamaya yönelik olduğu için tecrübeyle beslenir. Yani pratik akıl isabetli kararlar alabilmesi için uzun bir süreçte oluşmuş tecrübelerden yararlanır. *Phronimosun* ayrıntılara hakim olması deneyime dayalı bilgiye sahip olmasını gerekli kılar. Pratik aklın tikel olaylar karşısında doğru seçimleri yapabilmesinde ona eşlik eden diğer bir unsur orta olma ilkesidir. Bu bağlamda ahlaki erdemler ve kötülükler fazlalık, orta olma ve eksiklik barındıran duygulanım ve eylemlerle ilgilidir. Ancak bu ilkenin uygulanması matematiksel bir orta bulma şeklinde değil, pratik aklın ve *phronimosun* tarif ettiği şekilde ve her eylemin tek tek değerlendirilmesi suretiyle gerçekleşir. Dolayısıyla erdemi belirleyen şey *orthos logos*'tur ve *orthos logos* ise *phronesis* uygun olandır. Gerçeğin doğru bir şekilde yakalanması enine boyuna düşünmeyle birlikte dosdoğru bir akıl yürütme işlemine bağlıdır ve bu süreçte *phronimosun* kendine özgü perspektifi ön planda olur. Aynı zamanda *phronesis* ahlaki erdem olmaksızın gerçekleştirilemeyen bir erdemdir. Nitekim pratik akıl ahlaki erdemlerin yokluğunda şeytani bir yetiye dönüşebilecek bir potansiyele sahiptir. Şu halde pratik aklın ahlaki eylemleri gerçekleştirmesi zor ve karmaşık bir karar alma süreci olup; bu süreçte *phronesis*, ahlaki erdemlere, tecrübeye, dosdoğru bir akıl yürütmeye ve orta olma ilkesine dayanarak tümel ilkeleri tikel bir forma dönüştürür.

Kaynaklar

- Aristoteles (1995). *Retorik* (Çev.: Mehmet H. Doğan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aristoteles (2003). *Protreptikos Eren Üstüne* (Çev.: Oğuz Özügül). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Aristoteles (2012). *Nikomakhos'a Etik* (Çev.: Saffet Babür). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Aristoteles (2014). *Nikomakhos'a Etik* (Çev.: Furkan Aydemir). İstanbul: Say Yayınları.
- Aristotle (2004). *Nicomachean Ethics* (translated by Roger Crisp). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bernstein, R. J. (2009). *Objektivizmin ve Rölativizmin Ötesi: Bilim, Hermenoytik ve Praxis* (Çev.: Feridun Yılmaz). İstanbul: Pradigma Yayınları.
- Çötök, T. (2011). Aristoteles Ahlakının Kurucu Erdemi Olarak Phronesis. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Gadamer, H. G. (2008). *Hakikat ve Yöntem Cilt 1* (Çev.: Hüsamettin Arslan & İsmail Yavuzcan). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Lear, J. (1995). "Testing The Limits: The Place of Tragedy in Aristotle's Ethics". Robert Heinaman (Ed.), *Aristotle and Moral Realism*. San Francisco: Westview Press, 61-84.
- Lloyd, G. E. R. (2014). *Aristoteles* (Çev.: Aylin Kayapalı). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- MacIntyre, A. (2001a). *Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla Etik'in Kısa Tarihi* (Çev.: Hakkı Hünler & Solmaz Zelyüt Hünler). İstanbul: Pradigma Yayınları.
- MacIntyre, A. (2001b). *Erdem Peşinde Ahlak Teorisi Üzerine Bir Çalışma* (Çev.: Muttalip Özcan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Nightingale, A. W. (2004). *Spectacles of Truth in Classical Greek Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Özlem, D. (2004). *Etik- Ahlak Felsefesi*. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Özturan, H. (2013). Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı Problemi. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ross, W. D. (2011). *Aristoteles* (Çev.: Ahmet Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Tatar, B. (2008). *Çağdaş Sorunlar Spekülatif Düşünceler*. Samsun: Etüt Yayıncılık.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Erzurum Sözlü Geleneğinde Yaşayan Tevrat Kaynaklı Bir Şahsiyet: Bel'âm Bin Bâ'ûrâ

A Torah-Sourced Personality Living in the Oral Tradition of Erzurum: Balam Son of Beor

Muhammet Emin
ALTINIŞIK

Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum-Türkiye
e-mail: emin.altinisik@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 9.8.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 30.9.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Muhammet Emin ALTINIŞIK
emin.altinisik@erzurum.edu.tr

Atf /Cite:
Altınışik, M. E. (2023). Erzurum Sözlü
Geleneğinde Yaşayan Tevrat Kaynaklı Bir
Şahsiyet: Bel'âm Bin Bâ'ûrâ. *Erzurum Teknik
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,
17, 128–150.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Kur'an-ı Kerim insanlığa ilahi mesajı iletirken geçmiş milletlerin Allah'a karşı tutum ve davranışlarından örnekler sunmuştur. Genelde kıssa şeklinde verilen bu örneklerden insanların ders çıkarması ya da öğüt alması istenmiştir. Kıssalarda yer alan isim ve mekânlar pek çok ayette ya yer almamış ya da ikinci planda kalmıştır. İlk dönem Müslümanlarında merak uyandıran bu durum, kıssaların ayrıntılı açıklanması noktasında Müslümanları arayışa yöneltmiştir. Fazla uzağa gitmeyen Müslümanlar, aralarındaki ticaret, komşuluk ve kültürel alışverişin yoğun olduğu Yahudilerden kıssalar hakkında ayrıntılı bilgiler alarak Tevrat kaynaklı anlatıların tefsir kitaplarına girmesine sebep olmuşlardır. Tefsir kitaplarında yer alan bu anlatılar zamanla diğer İslamî eserlere intikal etmiş ve Müslümanlar arasında yazılı ve sözlü gelenek yoluyla yayılmaya başlamıştır.

Türklerin İslamiyeti kabulü ile birlikte Türk halk bilimi ürünleri de çeşitlenmiştir. Özellikle Kur'an kıssalarının tefsirinde Tevrat anlatıları motif ve konu bakımından masal, halk hikayesi ve efsanelerin yer aldığı Türk anlatı geleneğinin kaynaklarından birini oluşturmuştur.

Bel'âm bin Bâ'ûrâ kıssası da efsane/menkibe şeklinde Türk sözlü anlatı geleneği içinde yer alan Tevrat kaynaklı anlatılardan biridir. Kıssa, tefsirlerden sözlü geleneğe intikal ederek tespit edildiği kadarıyla yaklaşık dört asırdan beri Erzurum'da anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bel'âm bin Bâ'ûrâ, İsrailiyat, Halk anlatısı, Efsane, Sözlü gelenek

Abstract

While conveying the divine message to humanity, the Qur'an presented examples of the attitudes and behaviors of past nations towards Allah. People were asked to take lessons or take advice from these examples, which are generally given in the form of stories. The names and places included in the stories were either not included in many verses or remained in the second plan. This situation, which aroused curiosity among the Muslims of the first period, led the Muslims to seek a detailed explanation of the stories. Muslims, who did not go very far, got detailed information about the stories from the Jews with whom there was intense trade, neighborhood, and cultural exchange, and they caused the Torah-based narratives to be included in the interpretation books. These narrations in interpretation books were transferred to other Islamic works over time and began to spread among Muslims through written and oral traditions.

Along with the acceptance of Islam by the Turks, Turkish folklore products have also diversified. Especially in the interpretation of the Qur'anic stories, the Torah narratives have formed one of the sources of the Turkish narrative tradition, which includes fairy tales, folk tales, and legends in terms of motif and subject.

The story of Bel'âm bin Bâ'ûrâ is also one of the Torah-based narratives in the Turkish oral narrative tradition in the form of legend/parable. The story has been told in Erzurum for about four centuries, as far as it has been determined by transferring it from the interpretation to the oral tradition.

Keywords: Balam son of Beor, İsrailiyat, Folk narrative, Legend, Oral tradition

Giriş

Kur'an-ı Kerim'de en çok bahsedilen kavimlerin başında İsrailoğulları gelmektedir. Kur'an bu kavim ile ilgili olay ya da kıssalara yer verirken, genelde isim ya da şahıslar üzerinde durmayarak olay veya kıssalardan çıkarılacak derslere dikkat çekmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen kıssalardan çoğuna Tevrat'ın genişçe yer veriyor oluşundan dolayı İslamiyetin ilk dönemlerinde Yahudilerle birlikte yaşayan ve onlarla etkileşim halinde olan Müslümanların, Kur'an kıssalarını Yahudilerin verdiği bilgilerle genişlettiği görülmektedir (Aydar, 2013: 94). Bu durum İslam literatüründe "İsrâiliyat" kavramının doğmasına (Hatiboğlu, 2001: 195) ve tefsir kitaplarındaki kıssalar hakkında Tevrat kaynaklı bilgiler verilmesine yol açmaktadır.

Özellikle peygamber kıssalarının kaynaklık ettiği anlatılarda yer, zaman ve isimlerin belirgin hale gelmesi dinî metinlerin edebî dönüşümünü de akla getirmektedir. Bu cümleden olarak kutsal kitaplarda anlatılan peygamber kıssalarının Müslümanlar arasındaki edebî dönüşümleri üzerinde en büyük faktörün tefsir kitapları olduğu bir gerçektir (Daşdemir, 2016: 14). Dönüşümlerin temel dayanak noktasında ise Tevrat menşeli anlatıların olduğu görülmektedir. Tefsir kitaplarında yer alan kıssalara ait anlatılar, asıl konudan sapmadan Müslümanların muhayyilesinde mekân ve isim değişikliğine uğrayarak sözlü gelenek içinde çeşitli efsane ve halk hikâyelerine kaynaklık etmektedir. Bu açıdan Türk-İslam kültür dairesi içinde Anadolu'nun pek çok bölgesinde bu tarz efsanelerin izlerini sürmek mümkündür. Bunlardan biri de Erzurum'da anlatılan Bel'âm b. Bâ'ûrâ kıssasıdır. Kur'an-ı Kerim'in Araf Suresi 175 ve 176. ayetlerinde bahsedilen fakat ismi bildirilmeyen; başta salih bir kul iken nankörce davranarak sapkınlığa düşen ve Allah'ın katından kovulan biri olarak tasvir edilen bu kişi, Yahudi ve İslam yazılı kaynaklarında yer alan ismi ile Beor oğlu Balam, Bel'âm b. Bâ'ûrâ'dır. Erzurum sözlü kültüründe ise Belamı Baur, Bilam, Bilam bin Baur, Belam bin Baur olarak yer almaktadır.

Bu makalede, Türk anlatı geleneği içinde yer alan Bel'âm bin Bâ'ûrâ kıssasının yazılı ve sözlü kaynakları tespit edilecektir. Daha sonra Erzurum sözlü geleneğinde yer alan Bel'âm bin Bâ'ûrâ efsanesi ile mezar yeri hakkında inanış ve uygulamalar değerlendirilerek efsanenin Türk kültüründeki yeri ve önemi ortaya konacaktır.

Tevrat, İncil ve İsrail Kaynaklarında Bel'âm b. Bâ'ûrâ

Tevrat, Bel'âm b. Bâ'ûrâ hakkında geniş bilgiler vermektedir. Bel'âm, Beor oğlu Balam ismi ile Tevrat'ta dokuz yerde falcı (Çölde Sayım/22) ve kâhin (Yeşu/13); İncil'de bir yerde peygamber (Petrus'un ikinci mektubu) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bunların dışında Yaratılış (36), I. Tarihler (1) bölümlerinde geçen ve Edom kralı olduğu belirtilen Beor oğlu Bala diye bir kişi daha vardır (Kutsal Kitap, 2009: 38; 424). Tevrat'ta ve İncil'de Beor oğlu Balam şu şekilde anlatılmaktadır:

Çölde Sayım (22-26) bölümünde Moav kralı Balak, Fırat Nehri'nin kıyısında Amav ülkesindeki Petor'da yaşayan Beor oğlu Balam'ı ülkesine davet eder. İsrailoğulları'ndan ülkesini korumak için Beor oğlu Balam'dan İsrailoğulları'na lanet etmesini ister. Falcılık ücretini alıp Beor oğlu Balam'ın yanına gelen Midyan ve Moav ileri gelenleri Balak'ın mektubunu ona iletirler. Balam, gelenleri misafir eder ve Tanrı'dan gelecek bilgi üzerine cevabını vereceğini söyler. Tanrı Balam'a onlarla gitmemesini ve İsrailoğulları'na lanet okumamasını çünkü onların kutsanmış olduğunu bildirir. Balam, gelenlere durumu anlatır ve Balak'ın adamlarını yurtlarına gönderir. Balak, bu sefer daha saygın kişileri Balam'a gönderir. Balam gelenlere Tanrı'dan gelecek buyruk üzerine hareket edeceğini söyler. Tanrı, Balam'a onlarla gitmesini fakat ne derse onu yapmasını söyler. Balam sabah eşeğine palan vurur ve Moavlılarla yola çıkar. Tanrı bu duruma öfkelenir ve bir melek engel olmak için eşeğin önünü keser. Eşek bu sebeple durur. Eşek her durduğunda Balam eşeği döver, sonunda eşeğin önündeki meleği görür ve secdeye kapanır. Melek, Balam'a eşeği neden dövdüğünü, gittiği yolun kendisini yıkıma götürdüğünü söyler. Balam günah işlediğini ve dönmek istediğini bildirir. Melek onun Moavlılarla gideceğini ve sözünden dışarı çıkmamasını ister. Balam Balak'a varınca Tanrı Balam'a söyleyeceklerini bildirir. Balam Tanrı'nın söylediklerini Moav önderlerine ve Balak'a söyler. Balak, düşmanlarına lanet okuması için getirdiği Balam'ın onları kutsadığını belirtir. Balam da Tanrı'nın isteği dışında bir şey yapamayacağını Balak'a anlatır. Balam Tanrı'dan gelen üç

bildiriyi de okur. Balak, Balam'a kızar ve ödül vermeyeceğini ifade eder. Balam, İsrailoğulları'nın Balak'ın halkına neler yapacağını anlatan dördüncü bildiriyi iletir ve evine döner. İsrailoğulları Şittim'de iken Moavlı kadınlar ile zina ederler. Kâhin Harun'un oğlu Elazar oğlu Pinehas, zina eden kadın ve adamı mızrakla öldürür. Böylece günahattan dolayı ortaya çıkan hastalık diner. Bu hastalıktan yirmi dört bin kişi ölür. Moav Rab tarafından İsrailoğulları'na pay edilir (Kutsal Kitap, 2009: 163-170). Çölde Sayım (31) *Midyanlılardan öç alınıyor* kısmında Moavlı kadınlar Balam'ın nasihatine uyarak İsrailoğullarını günaha sokar. Bundan dolayı İsrailoğullarının Rabb'e ihanet ettikleri ve ceza olarak aralarında ölümcül hastalığın baş gösterdiği bilgisi yer almaktadır (Kutsal Kitap, 2009: 174). Petorlu Beor oğlu Balam, Yasanın Tekrarı (23) *Topuluğun dışında bırakılanlar*'da Moavlılar tarafından lanet okuması için ücretle tutulmuş biri olarak anlatılmaktadır (Kutsal Kitap, 2009: 208). Yeşu (13) *Rubenoğullarına verilen topraklar* bahsinde Balam'ın İsrailoğulları tarafından kılıçtan geçirilerek öldürüldüğü bildirilmektedir (Kutsal Kitap, 2009: 238). Yeşu (24) *Şekem'de yenilenen antlaşma*'da Moav kralı Sippor oğlu Balak, Balam'ı İsrailoğullarına lanet etmesi için çağırır. Fakat Rab, Balam'ı dinlemez ve Rabb'in emri ile Balam İsrailoğullarını kutsar. Böylece Rab onları Balam'ın elinden kurtarır (Kutsal Kitap, 2009: 249). Mika (6) *Rab'bin yargısı* başlığı altında Tanrı, halktan Moav kralı Balak'ın neler öğütlediğini, Beor oğlu Balam'ın da ona verdiği cevabı hatırlamalarını istemektedir (Kutsal Kitap, 2009: 975).

Tevrat'ın dışında İncil'de de Bel'am b. Bâ'ûrâ, Beor oğlu Balam diye geçmektedir. Petrus'un İkinci Mektubu'nda Balam'ın peygamber olduğu, işlediği suçtan ötürü azarlandığı ve işleyeceği günaha eşeğinin konuşmasının mani olmaya çalıştığı belirtilmektedir. Ayrıca günâhkârların ve lanetli insanların, haksızlıkla elde ettiği kazancı seven Balam'ın yoluna girerek hak yoldan ayrıldıkları ifade edilmektedir (Kutsal Kitap, 2009: 1319).

Bel'am b. Bâ'ûrâ ile ilgili dikkat çeken başka bir bilgi Ürdün'ün batısında yer alan *Tell Deir 'Alla* adlı eski bir yerleşim yerinde yapılan kazılar sonucu ortaya çıkmıştır. 1967 yılında H.J. Franken başkanlığındaki kazı heyeti, Beor oğlu Balam'ın kâhin olarak adının geçtiği ve kehanetini içeren alçı üzerine mürekkeple yazılmış bir metin bulmuştur. M.Ö. 800 veya 700'lere tarihlendirilen (Müller, 1991: 185) metinde, birden fazla tanrının olduğu belirtilmektedir. Yazıt "*Bu kitap tanrıların kahini Beor oğlu Balam'ındır.*" cümlesi ile başlamaktadır. Bu yazıtta gece Balam'a tanrıların geldiği, onun sabah kalkıp oruç tuttuğu ve ağladığı; Balam'ın halkına Şadday tanrılarının planlarını anlattığı; tanrılar konseyinin dünyanın her zaman karanlık kalması için Şagar ve İstar/Aştar'a emir verdiği Balam'ın ise dünyayı bu tanrılardan kurtarmaya çalıştığı yazılıdır (Weippert, 1991: 155-158).

Tefsirlerde ve İslam Kaynaklarında Bel'am b. Bâ'ûrâ

İslami kaynakların temel dayanak noktası Kur'an-ı Kerim'in Araf Suresi 175 ve 176. ayetleridir. Söz konusu ayetler şu şekildedir: "*Kendisine kanıtlarımızı verdiğimiziz, fakat onları bir kenara atan, bu yüzden şeytanın peşine taktığı, nihayet azgınlardan olan kişinin haberini onlara anlat. Eğer biz isteseydik o kişiyi delillerimizle yüceltirdik. Fakat o dünyaya sapanıp kaldı, hevesinin peşine düştü. İşte böylesinin hali kovsan da bıraksan da hep dilini çıkarıp soluyan köpeğin haline benzer. Ayetlerimizi yalan sayan topluluğun durumu işte böyledir. Şimdi sen bu kıssayı anlat, umulur ki iyice düşünürler.*" (URL1). Ayetlerde geçen "... kişinin, o kişiyi..." ifadesi ile kastedilenin kim olduğu yönünde tefsirlerde 6 farklı görüş bulunmaktadır. Bunlar:

1. İsrailoğullarından Bel'am b. Bâ'ûrâ/Bâ'ûr/Eber.
2. Ümeyye b. Ebi's-salt.
3. Er-Rahib Ebû 'Amr.
4. İsrailoğullarından duası makbul bir kişi.
5. Münafık olan kişi.
6. Yahudi, Hristiyan, Haniflerden olup Allah'tan ayrılan (Aydemir, 1974: 288).

Yukarıdaki ayetlerde Bel'am b. Bâ'ûrâ isim olarak zikredilmese de ayetlerin nüzul sebebine bağlı olarak çoğu müfessir tefsirlerinde Bel'am b. Bâ'ûrâ'nın ismine ve kıssasına yer vermiştir. Bu tefsirlerden öne çıkanları

şunlardır:

Kuran-ı Kerim'in günümüze ulaşan en eski ve tam tekmil tefsiri olan Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767)'in kaleme aldığı *Tefsir-i Kebîr*'de Bel'âm b. Bâ'ûrâ'yla ilgili kısaca Araf Suresi'nin 175. ayetinin tefsirinde yer almaktadır. Burada Bel'âm'ın ismi Bel'âm b. Bâ'ûrâ b. Mâs ibn Harâz b. Âzer olarak geçmektedir. Söz konusu tefsirde Bel'âm b. Bâ'ûrâ'nın kıssası kısaca şöyle anlatılmaktadır: Bel'âm b. Bâ'ûrâ, Şam beldesinde zorbaların bulunduğu El-Belkâ diye bilinen Amman halkındandır. Oraya Belkâ denmesi Bâlek isimli krallarından dolayıdır. Bâlek'in adı Bânûs ibn Setşerûs'tur. Bâlek, Bel'âm'dan Hz. Musa'ya beddua etmesini ister. Bel'âm Hz. Musa'nın bir din mensubu olduğunu ve ona beddua etmenin uygun olmayacağını ifade eder. Bâlek, Bel'âm'ı asmak için bir bal ağacının yontulmasını emreder, Bel'âm bir dişi eşeğe binerek yola çıkar. Askerleri gören eşek durunca Bel'âm, ilerlemesi için eşeğe vurur. Eşek o anda konuşmaya başlar ve Bel'âm'a önünde alevli bir ateş olduğunu bundan dolayı da ilerleyemediğini ve kendisinin de dönmesini söyler. Bel'âm bu durumu Bâlek'e haber verince Bâlek beddua etmez ise asılacağını bildirir. Bunun üzerine Bel'âm ism-i A'zam duasıyla Hz. Musa'ya beddua eder. Allah, Bel'âm'ın bedduasını kabul eder. Durumu öğrenen Hz. Musa da ism-i A'zam duasının Bel'âm'dan alınması için Allah'a dua eder. Allah, Bel'âm'dan ism-i A'zam duasını alır (Mukâtil b. Süleyman, 2006: 71-72).

Günümüze ulaşmayan ilk dönem tefsirlerindeki bilgi ve haberlerin aktarılmasında değerli bir eser olan (Cerrahoğlu, 1993: 106) Taberî (ö. 310/923)'nin *Câmi'u'l-Beyân 'An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirinde Araf Suresi'nin 175-176. ayetlerinde sözü edilen kişinin, Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Abbas, İkrime ve Mücahid'e göre İsrailoğullarından Bel'âm bin Ebur ya da Bel'âm bin Bâ'ûrâ veya Abdullah b. Abbas'tan nakledilen ve Bel'âm'ın zorbalar diye adlandırılan Ken'anilerden veya Yemen halkından bir kişi olduğuna dair iki farklı görüş ileri sürer. Seyyar tarafından anlatılan kıssayı da Taberî şu şekilde aktarmaktadır: Bel'âm kendisine peygamberlik verilen ve duası kabul edilen birisidir. Hz. Musa İsrailoğullarıyla birlikte Bel'âm'ın yaşadığı topraklara veya Şam'a gitmek isteyince oradaki insanlar, Hz. Musa'nın gelmesinden dolayı büyük bir korkuya kapılırlar ve Bel'âm'dan Hz. Musa ve ordusu aleyhine Allah'a dua etmesini isterler. Bel'âm "Ben, rabbimle istişare edeyim ondan sonra." der. Bel'âm İsrailoğulları aleyhine dua etmesi hususunda istişare edince ona "Onların aleyhine dua etme. Onlar benim kullarımdır. İçlerinde de kendilerinden peygamberleri bulunmaktadır." denilir. Bel'âm da kavmine İsrailoğullarına beddua etmesinin kendisine yasaklandığını bildirir. Kavmi Bel'âm'a bir hediye verir ve o da bu hediyeyi kabul eder. Tekrar Bel'âm'a gelip İsrailoğulları aleyhine dua etmesini isterler. Yine Bel'âm: "Ben, rabbimle istişare edeyim ve ona göre davranayım." der. Tekrar istişare neticesinde bu defa kendisine herhangi bir şey emredilmez. Bunun üzerine Bel'âm: "Ben istişare ettim ama bana bir şey emredilmedi." der. Bu defa kavmi: "Şâyet rabbin, onların aleyhine dua etmeni istememiş olsaydı ilk istişarende yasakladığı gibi bu istişarende de yasaklardı." derler. Bunun üzerine Bel'âm İsrailoğullarının aleyhine dua etmeye başlar fakat onların aleyhine her dua ettiğinde dili tersini söyleyerek kendi kavmi aleyhine dua eder, kavminin muzaffer olması için dua ettiğinde de Hz. Musa ve ordusunun galip gelmesi için dua eder. Bunun üzerine Bel'âm'ın adamları: "Görüyoruz ki sen bizim aleyhimize dua ediyorsun" der. Bel'âm da: "Dilim buna dönüyor. Musa'nın aleyhine dua etsem de duam kabul edilmiyor. Fakat ben size, onların helak olacakları ümidini veren bir hususu öğreteyim. O da şudur, Allah, zinaya buğz eder. Eğer onlar zinaya düşecek olurlarsa Allah onları helak eder. Kadınlarınızı gönderin onları karşılansınlar. Onlar, sefer halindeki insanlardır. Umulur ki zinaya düşer helak olurlar." der. Kavmi onun söylediklerini yapar ve kadınlarını İsrailoğullarına gönderirler, onlar da zinaya düşerler. Bunun üzerine Allah İsrailoğullarına taun hastalığını musallat eder ve hastalıktan yetmiş bin kişi ölür. Bel'âm, eşeğine binerek onlara doğru gitmek ister fakat eşek gitmez. Bel'âm onu ağır şekilde dövünce eşek: "Önümde olanı görmüyor musun? Niçin beni dövüyorsun?" der. Eşegin önünde şeytan vardır. Bel'âm eşeginden inip ona secde eder. Bu sebeple Allah'ın "Şeytan onu peşine taktı." buyurduğunu söyler (URL4).

Tefsirde geçen Bel'âm ile ilgili bir diğer kısaca ise Salim bin Ebi'n-nadr tarafından kısaca şu şekilde nakledilmektedir: Musa, Şam'daki Kenanoğulları topraklarına ulaşınca Bel'âm'ın kavmi der ki: "Ey Bel'âm, İmran oğlu Musa, İsrailoğullarıyla birlikte buraya geldi. Bizi, memleketimizden çıkarıp öldürecek, buraya İsrailoğullarını yerleştirecek. Biz senin kavminiz. Bizim gideceğimiz başka yerimiz yok. Sen, duası makbul bir

zatsın. Git de onların aleyhine dua et." Bel'âm: "Vay halinize o, Allah'ın peygamberidir. Onunla birlikte melekler ve mü'minler bulunmaktadır. Ben onlara nasıl beddua edebilirim. Ben Allah'ın ne yapacağını biliyorum." der. Bel'âm'ın kavmi gidecekleri yerlerinin olmadığını söyleyerek Bel'âm'ı övmeye ve ona yalvarmaya devam ederler. Sonunda Bel'âm'ı ikna ederler. Bel'âm İsrailoğullarının ordusunu takip etmek üzere eşeğine binip Cebel-i Hassan'a doğru giderken eşeği yere çöker. Bel'âm inip onu döver ve eşek kalkıp yürür. Sonra yine çöker. Bel'âm onu yine döver. Bel'âm onu dövünce eşek konuşur ve "Vay haline Bel'âm nereye gidiyorsun, meleklerin beni geri çevirdiklerini görmüyor musun? Sen, Allah'ın peygamberinin ve mü'minlerin aleyhine dua etmeye mi gidiyorsun?" der. Bel'âm yolundan dönmez ve eşeği yine döver. Bunun üzerine Allah onun yolunu serbest bırakır. Bel'âm yürüyüp Cebel-i Hassan'ın üzerine çıkar. Orada Musa ve İsrailoğullarının askerleri aleyhine dua etmeye başlar. Fakat yaptığı her duada dili tersine döner, İsrailoğulları aleyhine dua edecekken kendi kavminin aleyhine, kendi kavminin lehine dua etmek isterken de İsrailoğullarının lehine dua eder. Kavmi ona: "Ey Bel'âm ne yaptığının farkında mısın? Onların lehine, bizim aleyhimize dua ediyorsun." der. Bel'âm "Bu, benim elimde olmayan ve gücümün yetmediği bir şeydir." der. Bunun üzerine dili uzayıp göğsünün üzerine kadar sarkan Bel'âm der ki: "Şu an ben dünyamı da kaybettim, ahiretimi de. Benim aldatmaktan ve tuzak kurmaktan başa çarem kalmadı. Size şu hileyi öğreteceğim. Kadınları süsleyin. Onlara bir kısım eşyalar verip, satmaları için İsrailoğullarının askerleri içine gönderin. Herhangi bir asker onlardan biriyle zina etmek istemesi halinde karşı koymamalarını tembih edin. O askerlerden bir tanesinin bile bu kadınlardan birisiyle zina etmesi sizin için yeterlidir. Onlardan kurtulmuş olursunuz." Bel'âm'ın kavmi bu tavsiyeyi uygular. Kadınlar ordunun içine girince, torunlardan (on iki fırkadan) birinin lideri, Musa'nın karşı çıkmasına rağmen, kadınlardan biriyle zina yapar. Bunun üzerine Allah, İsrailoğullarına taun hastalığını musallat eder. Hz. Harun'un torunu Fenhas b. İzar ise Hz. Musa'nın komutanıdır. Zina eden erkekle kadının çadırına girerek ikisini de mızrağına geçirip yukarı doğru kaldırır ve "Ey Allah'ım, sana isyan edenleri böyle yaparız." der. Bunun üzerine Allah, İsrailoğullarından taun hastalığını kaldırır. Fakat bir gün içinde İsrailoğullarından yetmiş bin kişi taun hastalığından ölür (URL5).

Ebu'l-Leys Semerkandî (ö. 373/983), rivayet ağırlıklı tasavvufi bir yoruma sahip (Yazıcı, 2009: 475) *Tefsîru'l-Kur'an* adlı eserinde, farklı müfessirlere dayandırarak konunun kahramanının Bel'âm bin Ba'ûn olduğunu söylemektedir. Semerkandî'nin aktardığı kıssanın özeti şu şekildedir: Firavun, denizde boğulduktan sonra ordunun geri kalanı Hz. Musa ile savaşmaya başlar. Savaşı kazanmak için sihirbaz, kâhin ve büyücülerden yardım isterler. Onlar da kendilerinin gücünün yetmeyeceğini ancak onlara Bel'âm adında duası makbul birinin yardım edebileceğini söylerler. Bel'âm'a elçi göndererek Hz. Musa ve ordusuna beddua etmesini isterler. Bel'âm bu isteği kabul etmese de hanımı, kendisine getirilen hediyelerden ötürü Bel'âm'a beddua etmesini telkin eder. Bel'âm hediyelerden hoşnut olur ve daha fazla hediye almak için Hz. Musa'nın düşmanı Melik'in yanına giderken eşeği yere yatar ve kalkmaz. Bel'âm eşeğini döver. O anda eşek "Ey Bel'âm, önüne bak!" diye konuşunca Bel'âm kafasını kaldırır ve karşısında Melek Cebrail'i görür. Cebrail, Bel'âm'a hakkı söylemesini tavsiye eder ve kaybolur. Bel'âm, Melik'in yanına gelir ve hediyeleri alır. Hz. Musa'ya ve ordusuna beddua edeceği vakit Allah, Bel'âm'a bütün bildiklerini unutturur ve Firavun'un kavmine beddua eder. Bel'âm'ın akli başına gelince Melik'e herkesin eşini ve kızını süsleyip Hz. Musa'nın ordusu içine gönderip askerler ile zina yapmalarını söyler. Ordu içindeki zayıf iradeliler tuzağa düşer ve zina yaparlar. Bu günahtan dolayı Allah orduya veba hastalığını musallat eder ve ordudan yetmiş bin kişi ölür. Hz. Musa bu duruma sebep olanın Bel'âm olduğunu öğrenir ve Bel'âm'a beddua eder. Allah Hz. Musa'nın duasını kabul eder ve Bel'âm kâfir olarak ölür (Ebu'l-Leys Semerkandî, 1995: 463-464).

Kur'an-ı Kerim'i belâgat, nahiv, lugat, 'icaz, edebi üstünlük yönleri ile ele alan; mananın ortaya konulmasında temsil ve tasvir yolunun etkili bir metot olduğunu göstermesi hasebiyle de çok beğenilen ve pek çok tefsire kaynaklık eden *El-Keşşâf* (Özek, 2022: 330) Osmanlı medreselerinde okutulan temel eserlerdendir. Zemahşerî'nin kaleme aldığı *El-Keşşâf*'ın tam adı *El-Keşşâf 'An Hakâiki Çavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil Fî Vucûhi't-Te'vil*'dir. Zemahşerî (ö. 538/1144), Araf Suresi (175-176)'nde geçen kişinin İsrailoğullarının âlimlerinden Kenanlı Bel'âm b. Bâ'ûrâ olduğunu aktarmaktadır. Bel'âm'ın kıssası hakkında naklettiği bilgiler şöyledir: Kavmi Bel'âm'dan Hz. Musa ve maiyyeti aleyhine dua etmesini ister, Bel'âm bu durumdan ne kadar kaçınsa da kavminin ısrarına

dayanamayıp sonunda Hz. Musa ve beraberindekilere beddua eder. Beddua ettiği zaman Bel'âm'ın dili dışarı çıkarak göğsüne iner ve köpek gibi solumaya başlar (Zemahşeri, 2017: 1038-1040).

Fahredden er-Râzî (ö. 606/1210) tarafından kaleme alınan ve fikhî açıklamalar ile tasavvufî değerlendirmelerin yer aldığı; kelim ilmi açısından önemli kaynak olan ve *Tefsîrû'l-Kebir* ismiyle de bilinen *Mefâtihu'l-Ğayb* (Cebeci, 2003: 349) isimli eserde Araf Suresi'nin 175-176. ayetleri tefsir edilirken *İlmine güvenen tip: Bel'âm* başlığı altında tefsir ve fıkıh konusunda sahabenin önde gelen isimlerinden İbn Abbas, İbn Mesud ve Mücahid'in sözlerine yer verilmiştir. Söz konusu ayetlerin Bel'âm bin Bâ'ûrâ hakkında nazil olduğunu söyleyen bu sahabelerden kısaca şu şekilde nakledilmiştir: Hz. Musa, Bel'âm'ın bulunduğu şehre yönelir ve oranın kâfir halkıyla savaşıyor. Kâfir halk, ism-i A'zam'ı bilen ve duası makbul olan Bel'âm'a gelerek Hz. Musa ve kavmi aleyhine dua etmesini isterler. Bel'âm bu duayı etmekten kaçınsa da sonunda kavminin dediğini yaparak Hz. Musa ve kavmine beddua eder. Bel'âm'ın bedduası kabul olunca Hz. Musa ve halkı Tih Çölü'ne düşer. Hz. Musa bu durum üzerine Allah'a hangi günah sebebiyle çöle düştüklerini sorar. Allah da Bel'âm'ın bedduası sebebiyle olduğunu Hz. Musa'ya bildirir. Hz. Musa da Allah'tan kendi duasının kabul edilmesini ister ve Bel'âm'dan İsm-i Azam duası ile imanın alınması için beddua eder. Allah, Bel'âm'dan bilgi, marifet ve iman alır ve böylece Bel'âm kâfir olur (Fahredden er-Râzî, 1991: 146).

Müellifinden hareketle *Beyzâvî Tefsiri* olarak bilinen, İsrailiyata, hadislere, sahabe görüşlerine ve ayetlerin tefsirinde diğer ayetlere yer verilen (Cerrahoğlu, 1995: 260) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı eserde Araf Suresi 175-176. ayetlerinin tefsirinde Bel'âm b. Bâ'ûrâ'nın Kenanlı olduğu ve kendisine Allah'ın bazı kitaplarından ilim verildiği ifade edilmektedir. Ayetlerin tefsirinde Beyzâvî (ö. 685/1286), Bel'âm b. Bâ'ûrâ kıssasını rivayet yoluyla aktarmaktadır: Rivayete göre kavmi Bel'âm'dan Hz. Musa'ya ve yanındakilere beddua etmesini ister. O da yanında meleklerin olduğu birine beddua edemeyeceğini söyler. Kavmi ısrar edince Bel'âm Hz. Musa ile maiyetine beddua ederek onların Tih Çölü'nde kalmalarına sebep olur. Bel'âm Hz. Musa'ya beddua edince dili dışarı çıkar ve göğsünün üstüne düşerek köpek gibi solumaya başlar (URL3).

Sahabe ve tabiin görüşlerine büyük ölçüde yer verilen ve *Medârik* ismi ile bilinen *Nesefi Tefsiri'*nde (Öztürk, 2003: 292) konu ilgili ayetlerin açıklamasında hak yoldan çıkan kişinin, İsrailoğulları âlimlerinden ism-i A'zam duasını bilen Bel'âm b. Bâ'ûrâ olduğu nakledilmektedir. Kıssa hakkında Nesefi (ö. 710/1310) şu bilgileri aktarır: Mensubu olduğu kavim, kendisinden Hz. Musa ve inananlara lanet etmesini ister. Bel'âm bu isteği geri çevirse de halkın ısrarına dayanamaz ve onların dediğini yapar. Ettiği bedduadan sonra kâfir olan Bel'âm'ın dili ağzından dışarı göğsüne kadar sarkarak köpek gibi solumaya başlar (Nesefi, 2007: 339; 341).

Rivayet tefsirlerinin en meşhurlarından *Tefsîrû'l-Kur'ani'l-Azim* adlı eserin müellifi İbn Kesir (ö. 774/1343), Araf Suresi'nin mezkûr ayetlerin açıklamasında diğer tefsirlerdeki benzer bilgileri vermesinin yanı sıra ravilerden naklettiği Bel'âm ile ilgili iki kıssa oldukça dikkat çekicidir. İbn Ebi Hatim'den naklettiğine göre İbn Abbas, Araf Suresi 175. ayetini açıklarken şöyle demektedir: Karısı ve oğulları olan bir adama kabul edilecek üç dua verilir. Karısı, kocasından duanın birini kendisine ayırmasını ve bu duayla Allah'tan İsrailoğullarının en güzel kadını olmayı ister. Adam kabul eder ve duayı yapar. Kadın dua sonucu İsrailoğulları içinde kendi gibi güzel bir kadın göremez ve kocasını istemez. Kocasını bu duruma kızınca kadına köpek olması için dua eder ve kadın köpek olur. Böylece üç dua hakkından ikisi gider. Kadının oğulları annelerinin köpek olmasının toplumda alay konusu olduğunu babalarına söylerler. Annelerinin tekrar insan olması için babalarından Allah'a dua etmelerini isterler. Babaları dua eder ve anneleri tekrar insan olur. Bu şekilde adamın üç dua hakkı biter. Kadına Besûs adı verilir. İbn Kesir'in Süddî'den aktardığı rivayete göre ise Bel'âm İsrailoğullarından ve ism-i A'zam'ı bilen âlim bir kişidir. Zalim ve kâfirlerden olan Bel'âm, zorbaların yanına giderek İsrailoğullarından korkmamaları gerektiğini onlarla savaşıyor onlara beddua ederek helak olmalarına sebep olacağını söyler. Süddî, Bel'âm'ın zorba kavmin yanında bir süre kaldığını, kadınlardan çekindiği için onlara gidemediğini ve dişî eşeğine yaklaştığını ifade eder (İbn Kesir, 2010: 240-241).

Celâleddin el-Mahallî (ö. 864/1459)'nin başlayıp öğrencisi Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505)'nin tamamladığı

Tefsîrî'l-Celâleyn, anlaşılır bir dile sahip olması ve kısa ifadelerle yer vermesi bakımından İslam dünyasında yaygınlık kazanan tefsirlerin başında gelmektedir. Bu tefsirde Araf Suresi 175. ayetinde “o kişi” olarak ifade edilen Benî İsrâîl alimlerinden Bel’âm ibn Bâ’ûrâ olduğu, kendisinden Hz. Musa aleyhine dua edilmesi istendiği ve ona bazı hediyeler verildiği ifade edilmektedir. Bunun üzerine Hz. Musa’ya beddua eden Bel’âm gerisin geriye döner ve dili göğsü üzerine sarkar (URL2).

Son devir din alimlerinden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), aklî ve naklî ilimlerden yararlanarak çağdaş bilimsel birikimiyle hazırladığı *Hak Dini Kur’an Dili* adlı eserinde söz konusu ayeti tefsir ederken ayetin Hz. Musa zamanında İsrailoğulları alimlerinden Bel’âm b. Ebr veya Kenanlılardan Bel’âm b. Bâ’ûrâ ya da Araplardan Ümeyye b. Ebu Salt-ı Sekafi hakkında nazil olduğuna dair rivayetleri bildirmektedir. Bel’âm’ın duası makbul ermiş biri ve bazı ilahi kitaplara vakıf iken Arz-ı Mukaddes’e girme hususunda Hz. Musa ve Hz. Yuşa’nın aksine dünya sevgisi ile zorbalara arka çıkan biri olduğunu ifade eden Yazır, asıl kıssanın Bel’âm, nüzul sebebinin ise Ümeyye olduğunu söylemektedir (Yazır, 2012: 295).

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle çoğu müfessir Araf Suresi (175-176)’nde anlatılan kişinin Bel’âm b. Bâ’ûrâ olduğu hususunda görüş birliğine varmışlardır. Kur’an-ı Kerim’de anlatılan kıssaların nüzul sebepleri ele alındığında mezkûr ayetlerin muhatabının Yahudiler olması müfessirlerin özellikle Bel’âm b. Bâ’ûrâ ismi üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur.

Tarih-i Taberî’de, Hz. Musa’dan sonra peygamber olan Hz. Yuşa, Allah’ın emri üzere İsrailoğullarını çölden çıkarıp, kafirlerin şehirlerini fethetmekle görevlendirilir. Hz. Yuşa, Eriha, İliya şehirlerini alır ve Belka şehrinin kapılarına dayanır. Hisarları gayet sağlam ve büyük bir şehir olan Belka’da Allah’ın isimlerini bilen Bâ’ûrâ oğlu Bel’âm adında duası makbul bir âbid yaşar. Yuşa Peygamberin emri altında İsrailoğulları Belka halkı ile savaşa tutuşur ve halkı aciz bırakırlar. Halk Bâ’ûrâ oğlu Bel’âm’a gelerek İsrailoğulları için beddua etmesini isterler. Bel’âm, gelen ordunun Allah’ın ordusu olduğunu ve beddua edemeyeceğini, eğer Müslüman olurlar ise Allah’ın kendilerini kurtaracağını belirtir. Altı ay süren savunmadan sonra iyice çaresiz kalan şehrin meliki Balık, Bel’âm’ı öldürmek için bir darağacı diker. Bel’âm da ölüm korkusuyla beddua eder. Burada Taberî, tefsirlerde İbn Abbas’a atfedilen rivayete yer vermektedir. Rivayete göre, Bel’âm’ı kandıramayacağını anlayan Balık, Bel’âm’ın karısına çok mal verir. Kralı gibi kendisi de Müslüman olmayan Bel’âm’ın hanımı, Bel’âm’a beddua etmediği takdirde kendisinden boşanacağını söyler. Bel’âm hanımının bu sözleri üzerine beddua etmeyi kabul eder ve İsrailoğullarına beddua eder. Ertesi gün Hz. Yuşa şehri almak için kale kapısına yürür. O esnada Bel’âm da eşeğine binerek bir dağın başında dua etmek için şehirden çıkar. Yolda giderken eşek bir anda durur ve kıpırdamaz. Bel’âm bu durum karşısında eşeğinden inmeye çalışırken eşek dile gelerek Bel’âm’a kendini ateşe atmaya çalıştığını söyler. Hatasını anlayan Bel’âm, dönerken şeytan karşısına çıkarak devler ve büyücülerin eşeği konuşturduğunu, yoksa eşeğin konuşmayacağını kendisinin de bildiğini belirtir. Dağa dönüp dua etmesini, askerinin geri çekilmesini, daha sonra kendi halkına dua edip onların Müslüman olmalarını sağlamasını tembih eder. Allah’ın kendisine peygamberlik vermesini dilemesini ve kavminin peygamberi olacağını anlatır. Bel’âm dağa çıkar ve beddua eder. O sırada Hz. Yuşa Belka kavmiyle cenk ederken ansızın askerleri kaçmaya başlar. Hz. Yuşa Allah’a sebebinin sorduğu zaman Allah, Belka halkının içinde salih bir kulunun olduğu ve onun duası ile askerinin kaçtığını buyurur. Hz. Yuşa’nın duası üzerine Allah, Bel’âm b. Bâ’ûrâ’nın imanını alır ve Belka askerleri savaştan kaçmaya başlar. Bel’âm, Allah katından reddedildiğini anlar ve halkının savaşı kazanması için hileye başvurur. Zina edenlere Allah’ın zafer nasip etmeyeceğini bu sebeple de İsrailoğullarını zinaya teşvik etmek için Belka şehrindeki bütün kadın ve kızları İsrailoğullarına göndermesini Melik Balık’a bildirir, Balık da bu teklifi kabul eder. İsrailoğulları yaptıkları zina neticesinde taun hastalığına yakalanır ve hastalıktan yetmiş bin kişi ölür. Tevbe ve istiğfar neticesinde hastalıktan kurtulan İsrailoğulları Cuma günü Belka halkı ile savaşa başlar. Öğlen vakti Bel’âm’ı asarlar ve şehrin kralını kılıçtan geçirirler. Şehir tam fethedilecek iken akşam olur. İsrailoğulları cumartesi gününü ibadetle geçirdikleri için fethin yarım kalmasından korkan Hz. Yuşa, Allah’a dua eder. Allah da güneşi iki saat geri çeker ve fetih tamamlanır (Taberî, 2010: 473-479).

Türk Yazılı Kültüründe Bel'âm bin Bâ'ûrâ

Halk anlatılarını oluşturan temel dinamiklerden birisi de şüphesiz dini metinlerde yer alan kıssalardır. Hadis ve tefsir kitapları aracılığı ile yazılı gelenek içinde kendine yer bulan bu anlatılar, sözlü gelenekte genişletilerek toplumların dini inanış ve uygulamalarında önemli role sahiptir. Anlatıldığı toplumun benimsemesi ile yerleşen kıssanın olağanüstü özellikleri haiz bir mekâna sahip olması bu inanış ve uygulamaları daha inandırıcı hale getirmektedir. Nitekim bunlardan bir tanesi de Bel'âm bin Bâ'ûrâ'nın Erzurum'da anlatılan efsanesidir. Yazılı gelenekte Tevrat'a kadar izini sürdüğümüz bu anlatının, tefsirler vasıtası ile Türk anlatı geleneği içinde yer aldığı bilinmektedir. Daha sonra kıssanın Kur'an-ı Kerim'deki ilahi mesajı dikkate alınarak çeşitli dini nasihat ağırlıklı yazılı eserlerde karşımıza çıkan Bel'âm bin Bâ'ûrâ, Erzurum sözlü kültüründe ilk olarak Evliya Çelebi'den öğrendiğimiz efsanesi ile yaklaşık dört asırdan beri gelenek içinde varlığını devam ettirmektedir.

Hikâyet-i Bel'âm Bâ'ûr

Hikâyet-i Bel'âm Bâ'ûr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz B 346/37 numarada ve 149^a-149^b varakları arasında *Hikâyet bi-İlm* ismi ile kayıtlıdır. Nesih hatla kaleme alınan bu eser 29 satırdan oluşmaktadır. Hikâyet-i Bel'âm Bâ'ûr başlığı altında verilen kıssanın Latin harflerine aktarımı aşağıdaki gibidir:

“[149^a] Nitekim günlerde bir gün Bel'âm Bâ'ûr gurûr etdi 'âkıbet îmânsız gitdi. Ânın hikâyeti oldur ki Hazret-i Mûsâ 'aleyhi's-selatü ve's-selâm benî İsrâ'îl kavm[i] birle Mısır'dan çıkıp ve Kalender deryâsın selâmet ile geçüp bu araya geldiklerinde Fir'avn ve Kıptiler [149^b] ardınca nice gelüp suya gark olduklarında Mûsâ 'aleyhi's-selâm hazretleri[ne] “Mısır'a dönüp gitme!” diyü hitâb-ı 'izzet geldi eytdi. Ol sebebden Tih sahrâsından Bel'âm Bâ'ûr vilâyetine kırk bin er ile 'azm-i sefer etmişdi. Ol vakitte Bâ'ûr ilinde bir ulu şeyh var idi. Adına Bel'âm Bâ'ûr dirlerdi. Yetmiş bin seccâde-nişîn dervîşi var idi ki her biri Bâyezid-i vakt idi. Bir gün şeyh halvetinden çıktı. Ol yetmiş bin dervîş dahı dest-bûs idip şeyhin ayağına düşdiler. Şeyh bunlara nazar idip ve bunların bu kadar ta'zîmin görüp ğurre olup gönlüne bu düşdi kim “Ayâ bu 'asırdâ benim gibi şeyh-i kebîr bir dahi var mıdır kim yetmiş bin dervîş böyle hâk-i pâya yüz süreler.” dedi. İttifâk ol esnâda birkaç dervîş ilerü gelüp eytdiler ki “Yâ şeyh istimâ' oldundu kim kırk bin er ile hazret-i Mûsâ bu vilâyete gelürmüş. Eger anlar bunda gelürse bu vilâyet 'azîm kaht olur. Uş sizlerden ricâmız bir du'â eylen anlar bu vilâyete gelmeyeler.” dediler. Şeyh bunların akvâline mukayyed olmadı ve şeyhin dahi bir cemîle hatunı var idi. Gelüp ana söylediler. Eytdiler ki “Siz söylen, zîrâ şeyh sizin sözünizi redd etmez. Ola kim Mûsâ kavmiyle bu diyâra gelmeye.” dediler. Çün 'avret bunı işitdi, durup şeyh katna geldi dahi eytdi: “Yâ Bel'âm işitdim ki hazret-i Mûsâ 'aleyhi's-selatü ve's-selâm kendi kavmi birle gelüp bu vilâyeti elümüzden almak isterler imiş. İmdi sen dahi bu def'a bir du'â it ki anlar bu diyâra kadem basmayalar.” deyü şol kadar ikdâm itdi ki ikdâmından kurtulmak çâre olmadı. Ahir şeyh dahi 'avretin sözünden çıkmayup du'â itdi. Hak Te'âlâ du'âsın kabûl kıldı. Hazret-i Mûsâ kavmi birle Tih sahrâsında kırk yıl ser-gerdân kaldı yol bulmadı. 'Âkıbet Mûsâ 'aleyhi's-selatü ve's-selâm 'âciz kalup münâcât eyledi eytdi kim “Yâ delîle'l-müthayyirîn ve yâ ğıyâse'l-müsteğisîn ve yâ erhame'r-râhimîn ve yâ hayra'n-nâsirîn! Hazretiñden diledim ki bu sahrâda yolumuz bağlanmağa kim sebep oldı. Baña haber vir.” dedi. Nâgâh hâtifden âvâz geldi kim “Yâ Mûsâ Bel'âm Bâ'ûr du'â etdi. Anın du'âsın kabûl etdim. Ol sebebden yol bulmadıñız.” dedi. Çünki Mûsâ 'aleyhi's-selatü ve's-selâm anı işitdi el getürüp du'â eytdi kim dedi: “Yâ kâdıye'l-hâcât ve yâ mucîbe'd-da'avât diledim ki Bel'âm'[i] îmânsız gönderesin. Çün anıñ du'âsın benim üzerüme kabûl etdin. İmdi benim dahi du'âmı anıñ üzerine kabûl eyle” dedi. “Eger du'âmı kabûl etmezseñ benim adımı peygamberlik defterinden çıkarasın.” Çünki Mûsâ 'aleyhi's-selâm du'â etdi. Hak Te'âlâ du'âsın kabûl idüp Bel'âm'ı dünyâdan îmânsız gönderdi.”

Erzurum'da Bel'âm bin Bâ'ûrâ

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Bel'âm bin Bâ'ûrâ

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Türk tarih ve kültürüne dair önemli bilgiler ihtiva eden kıymetli bir eserdir. Bu bilgilerden bir tanesi de Evliya Çelebi'nin Erzurum'dan aktardığı ve halen daha Erzurum'da anlatılan Bel'âm b. Bâ'ûrâ kıssasıdır. *Seyahatname*'de yer alan kıssanın özeti şu şekildedir:

Evliya Çelebi bir gün Erzurum'da Eğerlidağ'ın eteğinde cirit oynarken attan düşer ve at, Eğerlidağ'ın zirvesine doğru kaçar. Evliya Çelebi yanına birkaç köle alarak atın peşinden gider ve Eğerlidağ'ın zirvesinde atını yakalar. Orada başından ayağına kadar seksen adım olan uzun bir mezar görür. Bu mezarın evliyaullahtan bir zata ait olduğunu düşünen Evliya Çelebi, mezarda yatan kişinin ruhuna bir fatiha okur. Mezar şahidesi olarak zerbûrî sütunların olduğunu yazan Evliya Çelebi, mezardan pis bir koku geldiğini ve kölelerinin bu kokuya dayanamayıp burunlarını tuttuğunu ifade eder. Evliya Çelebi mezara baktığında ise mezar toprağının zift ve katran gibi yağlı olduğunu ve bulgur gibi kaynadığını belirtir. Atı aldıktan sonra Erzurum'a gelen Evliya Çelebi, paşanın huzuruna çıkar ve başından geçenleri anlatır. Paşanın yanında bulunan salih kimselerden müellif Cafer Efendi, Evliya Çelebi'nin Fatihâ okuduğu kabrin maşat olduğunu ve onu bir daha ziyaret etmemesi gerektiğini söyler. Cafer Efendi'nin Evliya Çelebi'ye verdiği bilgiye göre mezar Hz. Musa'nın bedduasıyla imansız ölen Bâ'ûr oğlu Bel'âm adında bir kişiye aittir. Hz. Musa öldükten sonra üzüntüsünden Mısır'ı terk edip Eğerlidağ'a gelen Bel'âm'ın mezarının burada olduğunu söyleyen Cafer Efendi, mezarın yaz kış leş gibi koktuğunu ve kaynayan toprağının yağıyla cehennem azabı çektiğini belirtir. Evliya Çelebi, Cafer Efendi'nin anlattıkları karşısında hayrette kalır (Çelebi, 2008: 247-248).

Erzurum Sözlü Geleneğinde Bel'âm bin Bâ'ûrâ

Hz. Musa zamanında, Erzurum'u fethetmesi için Hz. Musa, Yuşa Peygamberi gönderir.¹ Erzurum o zamanlar putperest bir kavmin yaşadığı yerdir. Fakat bu kavmin içinde Allah'ın salih bir kulu yaşamış. Bu zat, ism-i A'zam duasını bilirmiş. Her ne dua etse ellerini yüzüne sürmeden duası kabul olurmuş. Bu adamın ismi Bel'âmı Bâ'ûr'muş. Yuşa Peygamberin Erzurum'u almaya geldiğini duyan Erzurum kralı, hemen Bel'âmı Bâ'ûr'u yanına çağırılmış ve Yuşa Peygamberin Erzurum'u almaması için Allah'ına dua etmesini söylemiş. Bel'âmı Bâ'ûr da Yuşa aleyhisselâmın bir peygamber olduğunu ve peygambere beddua edilmeyeceğini krala söylemiş. Kral, Bel'âmı Bâ'ûr'u ne kadar tehdit etmişse de ikna edememiş. Sonunda kral Bel'âmı Bâ'ûr'un karısına dünya kadar altın, ziyet, yakut, zümrüt hediye götürmüş ve beddua etmesi için kocasını ikna etmesini istemiş. Bel'âmı Bâ'ûr karısına bu zenginliğin ve şatafatın nerden geldiğini sormuş. O da kraldan hediye geldiğini eğer Yuşa Peygambere beddua ederse daha çok zengin olacaklarını söylemiş. Bel'âmı Bâ'ûr karısının sözüne kulak asmamış fakat karısı her gün söyleniyormuş. En sonunda eğer beddua etmez ise evi terk edeceğini söylemiş. Bunun üzerine Bel'âmı Bâ'ûr pes ederek karısına tamam demiş ve beddua etmek için ahalinin yarın Palandöken Dağı'nın eteğinde toplanmasını istemiş. Ertesi gün Bel'âm bin Bâ'ûr eşeğine binmiş ve Palandöken'e doğru yola çıkmış. Yolda ilerlerken eşeği aniden durmuş ve ne ileri ne geri gider olmuş, olduğu yerde kalmış. Bel'âm ne etmişse eşeği kıpırdatamamış. O sırada eşek dile gelmiş ve demiş ki: "Ey Bel'âm, sen nasıl olur da Allah'ın peygamberine beddua etmek istersin. Çabuk geri dön ve tevbe et!" Bel'âm eşeğin konuştuğunu ve kendisini uyardığını görünce hemen geri dönmüş. Geri döndüğü esnada bu sefer şeytan aksakallı bir ihtiyar kılığında Bel'âm'a görünmüş ve "Ey Bel'âm, hiç eşek konuşur mu? Seninle konuşan eşek değil şeytandı. Bak halk seni bekliyor, sonra senin gibi bir zat hakkında insanlar ne der?" demiş. Bu söz Bel'âm'ın gururunu okşamış ve tekrar Palandöken'e doğru yola koyulmuş. Dağa çıkınca halkın kendisini dört gözle beklediğini görmüş ve Yuşa Peygamber ile ordusuna beddua etmeye niyetlenmiş fakat Bel'âm bin Bâ'ûrâ kendi kavmine beddua Yuşa Peygambere ise Erzurum'u fethetmesi için dua etmeye başlamış. Halk Bel'âm'ın kendilerine beddua ettiğini görerek Bel'âm'a tepki göstermiş. Belâm tekrar beddua etmeye niyetlendiğinde dili köpek dili gibi yere kadar sarkmış. Bel'âm o anda Allah'ın dergahından kovulduğunu ve imanının gittiğini anlamış. Kavmiyle birlikte dağdan inerek İsrailoğullarını nasıl durduracağını krala anlatmış ve demiş ki: "Tevratta zina eden askerlere Allah'ın zafer nasip etmeyeceği yazılıdır. Eğer İsrailoğullarını durdurmak istiyorsak herkes eşini, kızını süsleyip zina yapması için İsrail askerlerine göndersin. Onlar zina yaptıkları takdirde şehri alamazlar." Kralın emri ile şehir halkı kızlarını ve eşlerini süsleyip İsrailoğullarına göndermişler. İsrailoğulları kadınlarla zina yapmış ve günahkâr olmuş. Sonra Yuşa Peygamber Allah'a dua eder. Allah da tevbe eden askerlerin tevbelerini kabul edeceğini bildirir. Askerler tevbe edince

¹ KK5'in verdiği bilgiye göre Hz. Musa'nın kendisi gelmiştir.

Araplardüzü denilen yerde şehir halkı ile savaşırılar. Savaş sonunda Yuşa Peygamberin ordusu galip gelerek şehri alır ve Bel'âm bin Bâ'ûr'u öldürerek Eğerlıdağ'ın eteğine atarlar. Şimdi Bel'âm'ın mezarı Eğerlıdağ'dadır ve mezar pis koktuğu için mezara üç metreden fazla yaklaşılmaz. Ayrıca mezardan gelen kötü kokuyu herkes alamaz (KK1; KK5; KK9).

Bir diğer eş metinde Bel'âm b. Bâ'ûrâ'nın Erzurum'un en eski medreselerinden olan Sultaniye Medresesi'nde hocalık yaptığı, öldüğünde Cimcime Sultan kümbeti yakınında bir yere gömüldüğü, sonrasında buradan çıkarılıp Eğerlıdağ'a gömüldüğü bilgisi dikkat çekicidir. Bu anlatı kaynak kişilerin verdiğı bilgilere göre şu şekildedir:

Eskiden Erzurum iki şehir imiş: Karen ve Karaz. Ilıca tarafındaki harap olan yer Karaz. Hz. Musa askerleri gelmiş Ilıca'da karargâh kurmuş. Karen halkı Hz. Musa'nın ordusunu görünce yurtlarından sürüleceklerini anlamış ve Sultaniye Medresesi'nde ders okutan yani hocalık yapan Bel'âm b. Bâ'ûr'a gelip demişler ki: "Bunlara dua et biz kazanalım.", Bel'âm da demiş ki: "Nasıl olur ben peygamberin askerine beddua ederim!" Halk Bel'âm'ın hanımına dünyalık mal mülk vermiş ve hanımını kandırmuşlar. Hanımı da Bel'âm'ın düşüncesinin değışmesine sebep olmuş. O arada Bel'âm'ın kavmi Bel'âm'a dört teneke altın getirmiş. Kendince fetva bulan Bel'âm altınları almış ve hayır işlerinde kullanırım ya da kendime kullanır sonra tevbe ederim demiş. Sonra Bel'âm, Hz. Musa'nın askerlerine beddua etmiş ve bir günde askerlerden yetmiş bin kişi şehit olmuş. O zaman Hz. Musa askerlerin ölmelerinin sebebinin ne olduğunu öğrenmek için Allah'a duada bulunmuş. Allah da Hz. Musa'ya Bel'âm'ın duasını kabul ettiğı için askerlerin öldüğünü vahyetmiş. Bedduadan önce Bel'âm kavmine demiş ki: "Hanımlarınızı, kızlarınızı süsleyin, bezeyin Musa'nın askerlerinin içine gönderin. Allah zina olan yere gazap eder. Bir rivayete göre askerler zina etmişler, bir rivayete göre de kadınlardan dolayı askerinin düzeni bozulmuş ve daha sonra Bel'âm'ın bedduası kabul olmuş, askerler yenilmiş. Allah bunu Hz. Musa'ya haber verince Hz. Musa'da Bel'âm'a beddua etmiş ve demiş ki: "Senin dilin uzana köpek gibi soluyasın! Öldükten sonra da kokasın!" Bel'âm b. Bâ'ûr ism-i A'zam duasını bilen ve onunla dua ettiğı zaman duası hemen kabul olan bir insan. Belli bir zaman yaşadıktan sonra Bel'âm ölmüş ve günümüzde Cimcime Sultan kümbeti olarak bilinen kümbetin yakınında bir bölgede defnedilmiş. Kısa zaman sonra mezardan kötü koku yayılmaya başlamış ve bütün Erzurum'u sarmış. Dönemin valisinin emri ile mezardan çıkarılan Bel'âm'ın cesedi, katırlara yüklenerek Eğerlıdağ'a gömülmüştür (KK6; KK7).

Bel'âm b. Bâ'ûrâ'nın isim olarak verilmediğı ve Hz. Musa/Hz. Yuşa Peygamberin yerini Hz. Ali'nin aldığı başka bir efsanede Bel'âm bin Bâ'ûrâ'dan keşiş diye bahsedilmektedir. Anlatı kısaca şu şekildedir:

Hz. Ali ile üç silah arkadaşı tüccar kılığında Erzurum'u fethetmeye gelerek Erzurum ovasında bir çayırılığa çadır kurar ve istirahat ederler. O zaman Erzurum'da Yılanlı Kale adında içinde halkın yaşadığı bir kale var. Çayırılarda yılan çok ve kalenin altında da suyu zehirli olan yılanlı çeşme var. Hz. Ali ve arkadaşları kaleyi karşıdan gözetlerler ve kale halkına Müslüman olmaları için bir mektup gönderirler. O sırada kalenin altındaki yılanlı çeşmeden su içerler. Kral ve halk suyu içen Hz. Ali ve arkadaşlarının zehirlenmediğini görünce onların hak din üzere olduklarını anlarlar. Şehrin hükümdarı önceden İslamiyet'i duyduğı için mektubu alır ve Müslüman olur. Kalede kralın İslamiyet'i kabul etmesine karşı çıkan bir keşiş var, bu keşiş halkın Müslüman olmasına karşı çıktığı için Hz. Ali ve diğer Müslümanlar keşışı kaleden sürerler ve Hz. Ali keşişe "seni kıyamete kadar kokular içinde kalasın ve yanına kimse yaklaşmasın" şeklinde beddua eder. Rivayet olunur ki keşişin cesedini Palandöken'in eteğindeki dereye atarlar. Keşişin cesedinin olduğu yer o gün bugün kokmaktadır. Hatta yazın sıcak günlerinde kötü kokudan dolayı o bölgeden kimse geçememektedir (KK4).

İnceleme ve Değerlendirme

Efsanenin Epizot ve Motifleri

Yazılı ve sözlü gelenekteki Bel'âm bin Bâ'ûrâ kıssasının epizot ve motifleri genel hatları ile şu şekildedir:

1. Bel'âm duası makbul biridir.

2. Halkı Hz. Musa/Hz. Yuşa ve ordusunun ülkelerini almaması için Bel'âm'dan onlara beddua etmesini ister.
3. Bel'âm peygambere beddua edilmeyeceğini söyler.
4. Halkı eşine çeşitli hediyeler verir ve eşi de Bel'âm'ı ikna eder.
5. Bel'âm'ın eşeği konuşarak niyetinden vazgeçmesini ister.
6. Bel'âm Hz. Musa/Hz. Yuşa ile ordusuna beddua etmek için Palandöken Dağı'na çıkar fakat kendi halkına beddua eder.
7. Bel'âm'ın dili köpek dili gibi göğsüne sarkar.
8. Bel'âm hileye başvurur.
9. Hile sonucunda İsrailoğulları zina tuzağına düşer.
10. İsrailoğullarının askeri arasında hastalık baş gösterir ve bu hastalıktan yetmiş bin kişi ölür. Askerler tevbe eder.
11. Araplardüzü'nde savaş yapılır ve İsrailoğulları Erzurum'u alır.
12. Bel'âm imansız ölür. Önce Erzurum'daki Cimcime Hatun Kümbeti'nin yakınlarına sonra da Eğerlidağ'a gömülür.

Dağ motifi: Türk kültüründe dağ her zaman kutsaldır. Türk mitolojisinde dağların Tanrıya yakın olması, iyelerinin yanında farklı ruhlara da ev sahipliği yapması, buraların kutsal mekânlar olarak kabul edilmesine sebep olmaktadır (Bayat, 2006: 47). Erzurum'da anlatılan Bel'âm b. Bâ'ûrâ efsanesinde Eğerlidağ da kutsaldır. Eğerlidağ'ı kutsal yapan unsurlar Türk kültüründe dağa yüklenen misyonla aynı karaktere sahiptir. Halk inanışlarında dağ üzerinde tek olan mezarlar her zaman kutsal kabul edildiği için bunlarla ilgili bir takım pratikler söz konusudur. Nitekim kaynak kişilerin verdiği bilgide dağın üzerinde bulunan Bel'âm'ın mezarının devasa tek mezar olması onun evliyaullahtan olduğunu düşündürdüğü için kutsal kabul edilmektedir. Türk mitolojisinde özellikle Hakaslarda görülen dağların hareket etmesi (Bayat, 2006: 51) Bel'âm'ın mezar bölgesinde kendini göstermektedir. Kaynak kişinin aktardıklarına göre Eğerlidağ'daki evliyanın mezarına Erzurum tarafından çıkılırken evliyaya niyet edilir. Eğer niyet yapılmaz ise dağ hareket eder ve mezara çıkılamaz. Fakat dağın diğer taraflarından niyet yapılmadan da mezara çıkılabilir (KK9). Mezar ile ilgili bir diğer inanış ise Cuma günü öğlen ile ikinci vakti arasında mezarın hareket etmesidir (KK8). Hali hazırda animistik Türk düşünce yapısının bir göstergesi olarak dağ ve evliya kültü ile yakından ilişkisi olan bu inanış ve ritüel, *mitolojik dönemin hatırasını yaşatması* (Önal, 2003: 109) bakımından dikkate değerdir.

Ayrıca Eğerlidağ'ın hemen altındaki Tuzcu mahallesinde ikamet eden kaynak kişilerin verdiği bilgiye göre Eğerlidağ'ın yamacında Kokulu Baba mevkisi vardır. Bundan dolayı da köylüler arasında Eğerlidağ'a Kokulu Dağ da denilmektedir. Kokulu Baba'nın etrafında küçükbaş hayvanlar otladığı zaman sütleri ve sütlerinden yapılan peynir, yoğurt gibi ürünler kokmaktadır. Bu ürünler koktuğu için de tüketilememektedir. Büyükbaş hayvanlar ise Kokulu Baba'nın olduğu mevkiye genelde çıkmamakta, çıktıklarında da oranın otunu yememektedirler. Kaynak kişilerin verdiği bilgiye göre herhangi bir anlatıya sahip olmayan bu yer, hayvan davranışları ile bölgenin bitki örtüsünden dolayı verilmiş bir addır (KK2; KK3; KK8). Burada Kokulu Baba ifadesi dikkat çekicidir. Türk kültüründe dağ ve atalar kültü, bu durumu bize açıklamaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere Türk kültüründe dağ Tanrı'ya yakınlığından dolayı kutsaldır. Dolayısıyla içinde ağaç, taş, bitki örtüsünün farklılık arz ettiği yerler zamanla bir kutsiyet kazanarak toplum tarafından saygı duyulan bir yer haline gelmekte ve saygı ifadesi olarak "evliya" manasında kullanılan "baba" sıfatını (Çetin, 2007: 70) aldığı görülmektedir. Hayvanların bu bölgede otlamaması ya da otlayan hayvanların ürünlerinin kokması o yere kutsallık atfedilmesine sebep olmakta ve zamanla değişimin bir göstergesi olan "baba" ifadesi ile bu kutsallık perçinlenmektedir.

Konuşan hayvan motifi: Türk anlatı geleneğinde hayvanların konuşması söz konusudur. Sözlü anlatıda Bel'âm eşeğinin üzerinde Egerlidağ'a çıkarken eşek ilerlemez. Bel'âm eşeğini sürmeye çalışsa da eşek gitmez ve dile gelerek "Ey Bel'âm, sen nasıl olur da Allah'ın peygamberine beddua etmek istersin. Çabuk geri dön ve tevbe et!" der. Tevrat kaynaklı anlatılarda eşeğin karşısına Cebrail'in çıkması Dede Korkut Hikâyelerinden Deli Dumrul Hikayesini akla getirmektedir. Deli Dumrul atının üstüneyken karşısına Azrail çıkar ve at ürkekerek Deli Dumrul'u üzerinden atar (Akman, 2018: 22). Ayrıca Motif-Index'te doğrudan Bel'âm motif olarak B733.1. *Bel'âm'ın eşeğinin meleği görmesi* ve A2239.6. *Bel'âm'ın eşeğini dövmesi* yer almaktadır (Thompson, 1966: 413; 213).

Hayvana dönüşme motifi: Türk anlatı geleneğinde sıklıkla karşımıza çıkan motiflerden biride hayvana dönüşmedir. Efsanede Bel'âm tam olarak hayvana dönüşmese de dilinin köpek gibi uzadığı ve ömrünün geri kalanında dilinin köpek dili gibi olduğu anlatılmaktadır. Allah'ın peygamberine ve ordusuna beddua etmeye niyetlenen Bel'âm'ın dilinin köpek dili gibi sarkması Allah tarafından bir cezalandırmanın neticesidir. Thompson bu durumu C962. *Tabunun yıkılmasıyla hayvana dönüşme* (1966: 490) şeklinde ele alır.

Hile motifi: Bel'âm imanının gittiğini anladıktan sonra, kavmini Hz. Musa/Hz. Yuşa'nın ordusundan korumak için Tevrat'tan bildiği bir durumu İsrailoğullarına karşı kullanır. Şehrin alınmasını istemeyen Bel'âm bunun için zina hilesine başvurur. Bel'âm'ın halkı ile uyguladığı bu hile her ne kadar karşılık bulsa da Allah'ın İsrailoğullarını affetmesi ile Erzurum alınır. Motif-Index'te zinaya bağlı hile K1300. *Baştan çıkarma* (Thompson, 1966: 1830) motifi ile doğrudan ilişkilidir.

Bel'âm bin Bâ'ûrâ Efsanesi

Kur'an-ı Kerim'in Araf Suresi 175 ile 176. ayetlerinde anlatılan kıssada isim zikredilmemektedir. Müfessirlerin pek çoğu bu ayetlerin yorumunda Tevrat kaynaklı Bel'âm b. Bâ'ûrâ kıssasını esas almaktadırlar. Tevrat ve İncil'de kâhin, büyücü ve peygamber olarak gösterilen Bel'âm, bu özellikleri ile yakındoğu mitlerinde *incubation*² ayininin uygulayıcısıdır. Tevrat'ın Çölde Sayım (22) bölümünde Moav Kralı'nın gönderdiği adamlara geceyi burada geçirmelerini ve Tanrı'dan alacağı cevaba göre kendilerine sonucu bildireceğini söylemesi Bel'âm'ın *incubation* ayinini uyguladığını düşündürmektedir (Gaster, 2000: 417). Daha sonra Tanrı'nın emrini yerine getirmediği için Tanrı'nın sevgisini kaybetmesi Lord Raglan'ın *Geleneksel Kahraman* adlı çalışmasındaki 16. *Daha sonra kahraman Tanrıların ve/veya halkının sevgisini kaybeder* maddesi ile sözlü gelenekte derlenen anlatıda, Bel'âm'ın mezarının Egerlidağ'ın doğusundaki tepede -bazı kaynak kişilere göre evliyauallah mezarı- olması 19. *Çoğunlukla bir tepenin üzerinde ölür* ve 22. *Kahramanın gömülü olduğu kabul edilen bir veya daha fazla kutsal mezarı vardır* durumunu akla getirmektedir (Raglan, 2006: 278).

Bel'âm b. Bâ'ûrâ ismi İbrani mitlerinde Peygamber Balaam olarak zikredilmektedir. Hz. Adem'in oğlu Kabil/Kain/Cain, Moav, Şit, Edom, Seir, Amelek'ten oluşan Kenanlıların atası sayılmakta ve Moav peygamberinin de Beor oğlu Balaam olduğuna dikkat çekilmektedir. Güney ve doğuda yaşayan Kenanlıları İsrail'in düşmanı olarak gören Peygamber Balaam, bunları dağlardaki kaleleri mesken tutan insanlar olarak göstermektedir (Graves ve Patai, 2022: 143). Ayrıca Bel'âm'la ilgili Yahudi efsanesinde Bel'âm, Tanrı'nın sözlerini ve bilgisini bilen bir peygamber olarak tasvir edilir (Baron, 1958: 46). Diğer taraftan İsrail kaynaklarında Bel'âm'ın, Fırat Vadisi'nde Kuzey Suriyeli bir kâhin olduğu, Moav Sarayı'nda kalarak Yahudi olduğu ve İsrail'i terk ederek Midyanlılara katılıp Yahudilerle savaşan bir kâhin olduğu belirtilmektedir. Eski çağlarda savaşta önce düşmanı lanetlemek için kahinlerin/profesyonel büyücülerin görevlendirilmesi adettendi. Bununla birlikte tanrının iradesi ve savaşın kaderinin belirlenmesi eşit derecede önemliydi (Gaster, 1969: 303). Tevrat'tan hareketle, savaş öncesi düşmana lanet okuma görevinin Moav kralı tarafından Bel'âm'a verilmesi, Bel'âm'ın falcı/kâhin/peygamber olması ile ilişkilidir. Savaşın sonucuna Tanrı'nın iradesinin tecelli ettiğini gördüğümüz Tevrat'taki anlatıda, Bel'âm Tanrı tarafından sözü dinlenmeyen kişi olarak karşımıza çıkmaktadır (Kutsal Kitap, 2009: 249).

² Incubation ayini: Yakarıcının, tanrıya yalvarmak ve bir düşte ya da herhangi bir başka yoldan tanrısal kehaneti elde etmek için birkaç gün tapınağın kutsal yerlerinde kalmasıdır (Gaster, 2000: 416).

Sözlü ve yazılı gelenekte derlenen Bel'âm bin Bâ'ûrâ kıssasında farklılıklar söz konusudur. Bu farklılıkların ortaya çıkmasındaki temel faktör anlatı ortamıdır. Zira "metni anlamak için metnin anlatıldığı ortamı anlamak gerekir" (Oğuz, 2013: 36). Dinî, ahlakî ve tasavvufî kaygıların ön planda tutulduğu metinler anlatı ortamı hakkında bizlere ipucu vermektedir. Örneğin, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz B 346/37 numarada kayıtlı Hikâyet-i Bel'âm Bâ'ûrâ kıssası, diğer anlatılarla benzer özellikler taşısa da bu kıssada dikkat çeken unsurlardan biri Bel'âm'ın, Bâ'ûrâ ilinde velî mertebesinde yetmiş bin dervişi ile yaşayan büyük bir şeyh olduğudur. Kutsal kitaplarda ve sözlü gelenekte yer almayan şeyh, mürşit ve derviş ifadelerinden hareketle anlatının tasavvuf geleneği içinde yeniden düzenlendiği görülmektedir. Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim bilgisi olan kaynak kişilerin anlatımında Erzurum, Bel'âm'ın yaşadığı yer olarak verilirken yer yer Kur'an ayetlerine de atıf yapılmaktadır. Bu sayede anlatının Erzurum'da geçtiği inancı güçlendirilmektedir ki dini bilgiye sahip kaynak kişiler bile Bel'âm'ın burada yaşadığına inanmaktadır. Bu da anlatı ortamının anlatıda mekânsal dönüşüme zemin hazırlamaktadır. Mekânsal dönüşümü destekleyen argümanlardan biri de Sultaniye Medresesi'dir. *Tarihçe-i Erzurum* adlı eserinde Mehmet Nusret, Bel'âm b. Bâ'ûrâ'nın Erzurum'da ikamet ettiği yer hakkında bilgi vermektedir. Bel'âm b. Bâ'ûrâ'nın Sultaniye Medresesi'nde oturduğu bilgisinin halk arasında meşhur olduğunu söyleyen Mehmed Nusret, medresenin harap olduğunu ifade etmektedir (Mehmed Nusret, 1338: 37). Bel'âm'ın medresede oturması iki şekilde yorumlanabilir. İlk olarak medresenin bulunduğu yer medrese yapılmadan önce Bel'âm'ın ikamet ettiği evin konumu olabilir. İkinci olarak önceleri salih bir zat olan Bel'âm'ın medresede ders okuttuğu düşünülebilir. Sözlü gelenekteki anlatı ikinci görüşü desteklemektedir. Nitekim, kaynak kişilerin verdiği bilgiye göre Bel'âm b. Bâ'ûrâ'nın Sultaniye Medresesi'nde hocalık yaptığı bilgisi mevcuttur (KK6; KK7). Erzurum'un en eski medreselerinden biri olan; 1859 depreminde büyük zarar gören ve I. Dünya Savaşı sırasında yıktırılan medrese (Küçükkuşurlu 2020: 158) konum olarak, Lala Paşa Camii'nin doğu tarafındaki Menderes Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Mekânın değişimindeki durumlardan biri de yer isimlerinin halk anlatılarına bağlı ortaya çıkmasıdır. Bugün Yakutiye ilçesi sınırları içinde kalan Araplardüzü Caddesi Hz. Musa'nın ordusu ile Bel'âm b. Bâ'ûrâ'nın kavminin savaştığı yer olarak anlatılmaktadır (KK1; KK5; KK9). Bu anlatıda, Hz. Musa ve İsrailoğulları her ne kadar Arap olmasalar da İslamiyet'in Arabistan'dan doğması veya Hz. Musa'nın hak din peygamberi olması hasebiyle halk muhayyilesinde Hz. Musa'nın ordusunun Arap olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla savaş alanının Araplardüzü diye adlandırılması hem mekâna bağlı halk anlatısının ortadan kaybolmamasına hem mekân isminin kökenine dair bilgiler elde etmemize yardımcı olmaktadır.

Efsane, diğer taraftan Eğerlidağ'ın jeolojik yapısı hakkında birtakım ipuçları barındırmaktadır. Evliya Çelebi'nin aktardığı Bel'âm'ın mezarı ile ilgili bilgilerden hareketle İbrahim Hakkı Konyalı dikkati mezar yerindeki toprak yapısına çekmektedir. Konyalı, bu topraktan sızan sıvıya eskiden insanların *Mumya-yı insani*, *Mum-ı âbin*, *dağ mumu* dediğini ve Oğuzlarca bu maddenin kutsal sayıldığını ve bazı hastalıklarda tedavi amacıyla kullanıldığını belirtmekte birlikte, Türklerin bu maddenin çıktığı yerlere kubbeli abideler ve dikili taşlar yaptıklarını ifade etmektedir (Konyalı, 1960: 361-362). Efsane her ne kadar Erzurum'a mal edilerek anlatılsa da tarihsel gerçeklik göz önüne alındığında Evliya Çelebi'nin bahsettiği olayın Konyalı'nın verdiği bilgilere uygun olduğu söylenebilir. Öte yandan Eğerlidağ'ın tam ortasındaki noktada Kokulu Baba mevkisinde de benzer bir durum vardır. Bölge dağın diğer kısımlarından farklı bir ot yapısına sahiptir. Alan araştırması sırasında toprağın ya da otun koktuğuna dair herhangi bir tespit söz konusu olmasa da yer yapısının diğer kısımlara göre yumuşak olması toprak tabanının farklı olduğunu göstermektedir.

Palandöken dağ silsilesi içinde yer alan Sultan Sekisi, Bel'âm b. Bâ'ûrâ ile doğrudan ilişkili bir efsaneye konu olmaktadır. Kaynak kişilerin verdiği bilgiye göre Hz. Davut Peygamberin oğlu Hz. Süleyman Peygamber, Erzurum'a geldiği vakit Palandöken Dağı'nın batı tarafındaki Sultan Sekisi'nde ordusu ile mola verir. Süleyman Peygamber'in vezirleri kendi içlerinde anlaşarak Hz. Süleyman'ı öldürüp mallarını almaya niyetlenirler. O sırada Hz. Süleyman uyanır ve orduya hazırlanıp yola çıkmalarını emreder. Ordu Bel'âm'ın mezarının olduğu bölgeden geçip Erzincan'a varınca Süleyman Peygamber, askerlerine atlarının nallarını söküp yeni nal çakmalarını emreder.

Bunun sebebi sorulduğunda ise Bel'âm'ın mezarının olduğu uğursuz topraklardan geçtikleri için bu nallardan hayır gelmeyeceğini bildirir (KK2; KK3). Tuzcu mahallesi sakinleri arasında yaygın olan bu anlatı, Bel'âm b. Bâ'ûrâ'nın mezarının bulunduğu yerin uğursuzluğu bir peygamber aracılığıyla bildirilerek, anlatının inandırıcılığı desteklenmektedir.

Bel'âm bin Bâ'ûrâ'nın mezarının tespit edilmesinde en dikkat çekici yer, Eğerlidağ'ın doğu tarafındaki tepenin yamacında ince ve küçük taşlardan oluşan taşlık bölgedir. Halk arasında hışırlık³ olarak tarif edilen bu bölgede büyük bir evliyaullahın mezarının bulunduğu bilgisini veren kaynak kişi, bu mezarın cuma günleri öğlen ile ikinci arasında yürüdüğünü söylemektedir (KK8). Diğer kaynak kişinin aktardığına göre Erzurum tarafından bu evliyanın mezarına çıkmadan önce evliya niyetlenerek mezarın olduğu dağa çıkılmaktadır. Eğer kişi evliya niyetlemeden dağa çıkmaya çalışırsa dağ hareket ettiği için mezara ulaşamamaktadır. Dağın doğu, batı ve güney taraflarında böyle bir durum söz konusu değildir (KK9).Yaptığımız alan araştırmasında mezar, Kırkdeğirmenler'in bitiş noktası olan mesire alanından 4 km yukarıda Gelinkaya mevkinin bulunduğu derenin sağ tarafındaki tepenin üst kısmındadır. Mezarın bulunduğu alanın taşlık ve biraz eğimli olması, alanın kayıyormuş hissi vermesine sebep olmaktadır. Evliya Çelebi'nin anlatımına uygun olan bu bölgenin *Seyahatname'*de geçen mezar yeri olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Evliya Çelebi'nin bahsettiği konum, mezarın hareket etmesi ve uzunluğu gibi unsurlar tespit ettiğimiz bölge ile benzer özellikler göstermektedir. Ayrıca bölgeye yönelik *Die Grenzboten'*de Bel'âm'ın dev bir mezarı ile yanında bir mezarlık ve Ermeni Kilisesi'nin olduğu bilgisi mevcuttur (1856: 84). Evliya Çelebi'nin toprağın yağlı ve bulgur gibi kaynadığını söylediği mezarda bu özellik mevcut değildir. *Seyahatname'*nin yazılışından bugüne - 377 yıl- Eğerlidağ'da meydana gelen sel, deprem, insan tahribatı gibi unsurlar bölgenin özelliğini yitirmesine sebep olmuş olabilir. Mezarın Cuma günü öğlen ile ikinci arası hareket ettiğinin düşünülmesi, buranın evliya mezarı kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Kaynak kişinin verdiği bilgide evliyanın ismi bilinmemektedir. Burada dikkat çeken bir husus daha vardır: Erzurum il merkezinde yaşayan halk arasında mezarın imansız ölen Bel'âm b. Bâ'ûrâ'ya, mezara yakın bölgedeki mezrada yaşayanlara göre ise mezarın bir evliyaullah'a ait olduğudur. Evliya Çelebi'nin de mezarı ilk gördüğünde *ulu bir evliyaullah* mezarı olarak ifade etmesi o bölgede yaşayan insanların Evliya Çelebi'ye bu bilgiyi verdiklerini akla getirmektedir. Çünkü günümüzde bile mezkûr mezar, yöre sakinleri tarafından evliya mezarı olarak bilinmektedir. Hatta mezradakiler Evliya Çelebi'nin Eğerlidağ'da yedi yıl kaldığını ve buraya gelmeden ya da buradan gittikten sonra yedi yıl Erzurum'a yaz gelmediği anlatılmaktadır (KK8; KK9).

Sonuç

Sözlü kültürde var olan bir metnin değeri, yazılı kültürle olan münasebeti ile doğru orantılıdır. Zira en eski yazılı metne kadar takibi yapılan anlatının değişim ve dönüşüm noktasında hangi aşamalardan geçtiği; hangi farklı kültür ve coğrafyaların etkisinde kaldığı ortaya çıkarılabilir. Bu noktada Tevrat kaynaklı bir anlatı olan Bel'âm bin Bâ'ûrâ'nın Erzurum'da efsaneye dönüşmesi, Erzurum'un İslamî ilimlerin okutulduğu bir merkez konumunda olması ile açıklanabilir. Dini yetkinliği bulunan kişiler, sözlü ortamlarda Bel'âm bin Bâ'ûrâ kıssasını anlatarak kıssanın mekân ve şahıs bağlamında yeniden düzenlenip sözlü olarak da aktarılmasına katkı sağlamış olabilir. Diğer taraftan sözlü gelenekte bir anlatının ne zaman, nerede ve ne şekilde ortaya çıktığını kestirmek imkânsızdır. Fakat 1646 yılında Evliya Çelebi'nin Erzurum'a geldiği göz önünde bulundurulduğunda Bel'âm b. Bâ'ûrâ kıssasının Erzurum'da eş ve benzer metin şeklinde sözlü gelenek yoluyla 377 yıldır anlatılageldiği görülmektedir. Yazılı kaynaklarda İsrailoğulları'ndan olduğu kabul edilse de hangi milletten olduğuna dair kesin bir görüş bulunmayan ve peygamber olduğu düşünülen Bel'âm'ın, diğer peygamberlerden farklı olarak vahyi rüya yoluyla aldığı belirtilmektedir. Bundan dolayı da Bel'âm peygamberliğinin yanında ayinleri yöneten kâhin olarak da karşımıza çıkmaktadır. Tevrat kaynaklı bu kıssaya Kur'an-ı Kerim'in Araf Suresi'nin 175-176. ayetlerinin tefsirinde genişçe yer verilmektedir. Edebi dönüşümün tefsirlerdeki tezahürü olan bu kıssada Bel'âm bin Bâ'ûrâ, Allah'ın

³ Erzurum ağzında kayalardan kopan küçük taşların oluşturduğu ve otun bitmediği yer anlamındadır.

seçkin kullarından olmasına rağmen sonunda imansız olarak ölmektedir. Dünyaya meyletmenin ahireti kaybettireceğine somut bir örnek olarak sunulan Bel'âm bir halk anlatısı olmasının yanı sıra Türk edebiyatının farklı alanlarında da olumsuz bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sözlü gelenekte Bel'âm bin Bâ'ûrâ efsanesinin genişlediği görülmektedir. Farklı kaynak kişilerin verdiği bilgilerden hareketle anlatılar birleştirildiğinde Erzurum'da sadece mezar üzerinden efsane aktarılmamakta yer ismi, Bel'âm'ın mesleği ve yaşadığı yer genişçe anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu durum Erzurum'daki cadde/mahalle isimlerinin açıklanmasına ve bölgenin tarihine dair bilgiler sunmasına da yardımcı olmaktadır. Efsane ile doğrudan ilişkisi olmasa da genişlemenin bir başka göstergesi de Evliya Çelebi'nin Egerlidağ'da yedi yıl kaldığı anlatısıdır. Bu anlatının ortaya çıkmasındaki en büyük faktör Evliya Çelebi'nin Bel'âm bin Bâ'ûrâ'nın mezar bilgilerini Egerlidağ çevresinde yaşayan kişilerden kaydetmesi gösterilebilir. Nitekim Evliya Çelebi'nin Egerlidağ'a çıkmasına dair teşekkür eden anlatı, varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir. Dolayısıyla bu durum Bel'âm efsanesini yazıya geçiren kişi ile ilgili anlatının da ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Türk kültüründe yer alan dağ, veli kültleri ve yedi sayısı ile ilgili inanışlar Egerlidağ ve çevresi ile ilgili anlatılarda varlığını devam ettirmektedir. Mitolojik dönemden itibaren gördüğümüz kutsal dağ inanışları ve buna bağlı ritüeller İslamiyet'ten sonra da çeşitli inanışlar altında varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla animistik düşünce yapısı İslamiyetle birlikte veli kültü çevresinde yaşatılmaktadır.

Evliya Çelebi *Seyahatname'* de, Bel'âm b. Bâ'ûrâ'nın baş ve ayak kısmında mezar şahidesi olarak iki zerbarî sütun bulunduğunu söylemektedir. Bu sütunlar tespit ettiğimiz Bel'âm bin Bâ'ûrâ'nın mezar bölgesinde yer almamaktadır. Kaynak kişi, Bel'âm'ın mezar yerinin güneyinde maşatlık olarak tarif edilen bölgede bu sütunların olduğunu söylemektedir. Fakat definecilerin mezarlıkta yaptığı tahribat nedeniyle mezarlık ve sütunlara bölgede rastlanmamıştır.

Diğer taraftan mekânın oluşmasında coğrafi-ekolojik özellikler dikkat çekmektedir. Egerlidağ'ın muhtelif hastalıkların tedavisinde kullanılan bitki çeşitleri bakımından zengin olduğu bilinmektedir. Özellikle Egerlidağ'daki mezar yeri kaynak kişilerin verdiği bilgiler doğrultusunda kötü kokunun yoğun olduğu bölgedir. Evliya Çelebi'nin anlatımına da uygun olan bu bilgiler bize bölgede petrol ya da petrol türevi bir maddenin varlığını haber vermektedir. Günümüzde her ne kadar mezarla ilgili yapılan yer tespitinde bu duruma rastlanmamış olsa da başta Maden Tetkik ve Arama Müdürlüğü olmak üzere ilgili kurum ve kuruluşların bölgede yapacağı araştırmalar, bölgenin maden potansiyelini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Kaynaklar

- Akman, E. (2018). "Türk Halk Hikâyelerinde Tevrat Kaynaklı Motifler." 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, Türk Halk Edebiyatı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. ss: 17-26.
- Aydemir, A. (1974). Tefsirde İsrailiyyat Hicri 6. Asrın Başına Kadar, Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yay.
- Baron, S. W. (1958). A Social and Religious History Of The Jews. (Volume VIII). New York: Columbia University Press.
- Bayat, F. (2006). "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü", Folklor/Edebiyat, 12/6, 47-60.
- Cebeci, L. (2003). "Mefâtihu'l-Ğayb" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 28. İstanbul: TDV Yayınları. 348-350.
- Cerrahoğlu, İ. (1993). "Câmi' u'l-Beyân 'An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları. 105-107.
- Cerrahoğlu, İ. (1995). "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 11. İstanbul: TDV Yayınları. 260-261.
- Çetin, İ. (2007). "Türk Kültüründe Bab (Baba)/ Ata Geleneği." Milli Folklor, 76, 70-75.
- Daşdemir, Ö. (2016). "Davutoğlu Süleyman Hikâyesinde Tevrat Kaynaklı Dönüştürmeler", Turkish Studies, 11/20, ss. 11-24.
- Die Grenzboten Zeitschrift für Politik und Literatur, Jahrgang XV, Semester 1, No: 1, (1856). (Ed: Gustav Freytag und Julian Schmidt), Leipzig: Friedrich Ludwig Herbig.
- Ebû Cafer Muhammed Bin Cerirü't-Taberî. (2010). Tarih-i Taberî C. 1. (Çev: M. Faruk Gürtunca). İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. (2017). El-Keşşâf 'An Hakâiki Ğavâmidü't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil Fî Vucûhi't-Te'vîl. C.2. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Ebu'l-Leys Semerkandî. (1995). Tefsîru'l-Kur'an. (C. 2). (Sadeleştiren: Mehmet Karadeniz). İstanbul: Sezgin Neşriyat ve Ciltevi.
- Evliya Çelebi. (2008). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzo-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit, C.2/1. (Haz: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Fahreddin er-Râzî. (1991). Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb. (C. 11). (Tercüme: Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Cafer Sadık Doğru). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gaster, T. H. (1969). Myth, Legend, And Custom In The Old Testament; a comparative study with chapters from sir. James G. Frazer's Folklore in the old Testament (Volume 1) New York: Harper & Row.
- Gaster, T. H. (2000). Thespis, Eski Yakınoğu'da Ritüel, Mit ve Drama. (Çev: Mehmet H. Doğan) İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Graves R., Raphael P. (2022). İbrani Mitleri Tekvin-Yaratılış Kitabı. (Çev: Uğur Akpur). İstanbul: Say Yayınları.
- Hatiboğlu, İ. (2001). "İsrâliyat" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 23. İstanbul: TDV Yayınları. 195-199.
- Hikayet-i bi-İlm, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz B 346/37.
- İbn Kesir. (2010). Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim. (C. 4). (Tercüme: Abdülvehhab Öztürk). İstanbul: Kahraman Yayınları.
- İmam Nesefî. (2007). Nesefî Tefsiri, (C. 4), (Mütercim: Harun Ünal ve Şerafettin Şenaslan). İstanbul: Ravza Yayınları.

- Kutsal Kitap Tevrat, Zebur, İncil. (2009). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Küçükuşurlu, M. (2020). Erzurum Camileri Medreseleri Kütüphaneleri. Ankara: Çizgi Kitabevi.
- Mehmed Nusret. (1338). Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilere Armağan. İstanbul: Ali Şükri Matbaası.
- Mukâtil bin Süleyman. (2006). Tefsîr-i Kebîr. C. 2. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Müller, H. P. (1991). "Die Funktion divinitorischen Redens und die Tierbezeichnungen der inschrift von Tell Deir 'Alla" The Balaam Text From Deir 'Alla Re-evaluated. Proceeding of the International Symposium held at Leiden 21-24 August 1989. Netherlands: E.J Brill. pp. 185-205.
- Önal, M. N. (2003). "Dağ Kültü, Eren Kültü ve Şenliklerinin Muğla'daki Yansımaları", Bilig, Bahar/25, ss. 99-124.
- Özek, A. (2022). "el-Keşşâf" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 25. İstanbul: TDV Yayınları. 329-330.
- Öztürk, M. (2003). "Medârikü't-Tenzil ve Hakâikü't-Te'vîl" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 28. İstanbul: TDV Yayınları. 292-293.
- Raglan, L. (2003). "Geleneksel Kahraman", (Çev: Metin Ekici), Halkbiliminde Kuram ve Yaklaşımlar, Ankara: Milli Folklor Yay, ss. 277-303.
- Thompson, S. (1966). Motif-Index of Folk-Literature I-VI, Bloomington: Indiana University Press.
- Weippert, M. (1991). "The Balaam Text From Deir 'Alla And The Study Of The Old Testament 'Alla" The Balaam Text From Deir 'Alla Re-evaluated. Proceeding of the International Symposium held at Leiden 21-24 August 1989. Netherlands: E.J Brill. ss. 151-184.
- YAZICI, İ. (2009). "Semerkandî, Ebü'l-Leys" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. 36. İstanbul: TDV Yayınları. 473-476.
- Yazır, M. H. (2012). Hak Dîni Kur'ân Dili. (C. 4). (Haz: Kasım Yayla). İstanbul: Merve Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/araf-suresi-7/ayet-175/kuran-yolu-meali-5> [E.T: 01.04.2023]
- <http://islamilmli.com/Tefsir/Tefsir/index.htm> [E.T: 12.05.2023]
- <http://islamilmli.com/Tefsir/Tefsir/index.htm> [E.T: 12.05.2023]
- <http://islamilmli.com/Tefsir/Tefsir/index.htm> [E.T: 12.05.2023]
- <http://islamilmli.com/Tefsir/Tefsir/index.htm> [E.T: 12.05.2023]

Kaynak Kişiler

KK1: Kadir ALTINIŞIK

Yaş: 92

Doğum Yeri: Erzurum

Eğitim durumu: Lise

Mesleği: İmam Hatip (Emekli)

KK2: Seyfettin ÜNEŞ

Yaş: 53

Doğum Yeri: Erzurum

Eğitim durumu: İlkokul

Mesleği: Çiftçi

KK3: Mehmet DAĞ

Yaş: 51

KK6: Latif SEÇER

Yaş: 69

Doğum Yeri: Erzurum

Eğitim durumu: Lise

Mesleği: Emekli (Memur)

KK7: Nuh HAS

Yaş: 50

Doğum Yeri: Erzurum

Eğitim Durumu: Lise

Mesleği: Vakıf yöneticisi

KK8: Mehmet SOLAK

Yaş: 57

Doğum Yeri: Erzurum
Eğitim durumu: Lise
Mesleği: Serbest Meslek

KK4: Suat BURAK

Yaş: 64

Doğum Yeri: Erzurum

Eğitim durumu: Lise

Mesleği: Kantin İşletmecisi

KK5: Mustafa PİLATİN

Yaş: 55

Doğum Yeri: Erzurum

Eğitim durumu: Lise

Mesleği: İmam Hatip

Doğum Yeri: Erzurum

Eğitim durumu: Lise

Meslek: Çiftçi

KK9: Ahmet SOLAK

Yaş: 54

Doğum Yeri: Erzurum

Eğitim durumu: Lise

Meslek: Çiftçi

KK10: Sadettin ALTINIŞIK

Yaş: 61

Doğum Yeri: Erzurum

Eğitim durumu: Üniversite

Meslek: Emekli (Uzman)

Ekler

Resim 1. Tommaso Porlezza della Porta tarafından yapılan “Balam Peygamber” heykeli 1575 – 1577.

Kaynak:<https://www.rijksmuseum.nl/nl/rijksstudio/kunstwerken/terraccotta/objecten#/BK-2010-11,0> [ET: 05.04.2023]

Resim 2. Tivratta Melek, Balam'ın eŖeđini durdurur.

Kaynak:
<https://www.getty.edu/art/collection/object/105T7A>
[ET: 04.04.2023]

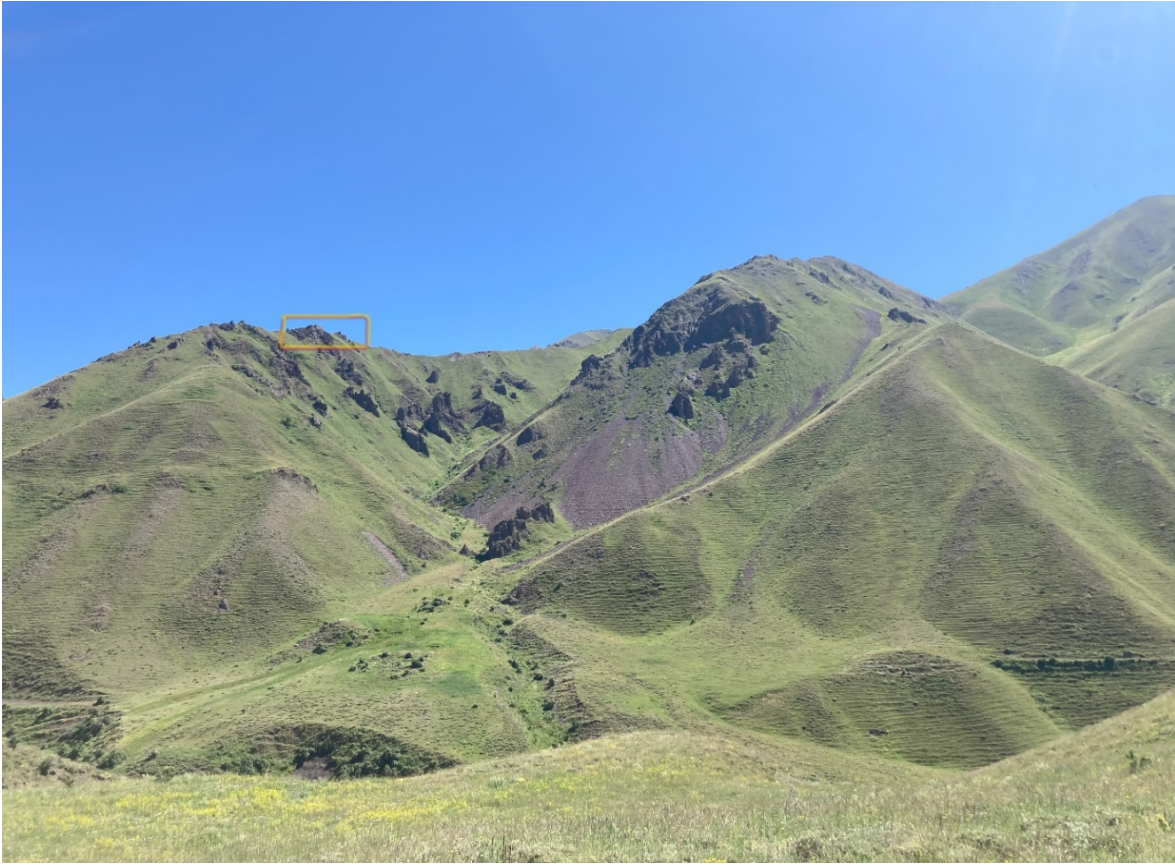
Resim 3. Eğerli Dağ'ın doğu tarafında Bel'âm bin Bâ'ûrâ'nın mezar yeri.

Resim 4. Hareket ettiği söylenen Bel'âm bin Bâ'ûrâ'nın mezarı.

Resim 5. Kırkdeğirmenler tarafından Bel'âm bin Bâ'ûrâ'nın mezar bölgesinin görünüşü.

Resim 6. Bel'âm bin Bâ'ûrâ'nın mezarı Google Earth'ten görünümü.

Resim 7. Eğerli Dağ' da yer alan Kokulu Baba mevkisi.

Resim 8. Efsanede, Bel'âm bin Bâ'úrâ'nın müderrislik yaptığı Sultaniye Medresesi'nin günümüze ulaşmayan yeri. (Medrese, Lalapaşa Camiinin sol tarafına kalmaktadır.)

Kaynak: http://erzurumarsivi.com/?page_id=250 [05.05.2023]

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Yazılı Ortamdaki Âşık Tarzı Halk Hikâyelerine Verilen Adlar

The Names Given to the Minstrel-Style Folk Tales in Written Environment

Dilaver DÜZGÜN¹

Aslıhan SÜMBÜLLÜ²

¹ Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum-Türkiye
e-mail: duzugun@atauni.edu.tr

² Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum-Türkiye
e-mail: aslihan.s@atauni.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 1.6.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 9.10.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Dilaver DÜZGÜN
duzugun@atauni.edu.tr

Atıf /Cite:

Düzgün, D., & Sümbüllü, A. (2023). Yazılı Ortamdaki Âşık Tarzı Halk Hikâyelerine Verilen Adlar. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 151–160.

Öz

Bu inceleme 1928 yılından önce yazılı ortama aktarılmış olan 13 hikâye üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamdaki eserlerin bir kısmı el yazması eserler, bir kısmı litografi olarak adlandırılan bir yöntemle basılan eserler, bir kısmı ise matbaa harfleriyle basılan eserlerdir. Baş tarafı eksik olduğu için başlığı görülemeyen eserler incelemeye dahil edilmemiştir.

Hikâye adları çoğu kez tanımlayıcı terimler ve açıklayıcı ifadeler içinde verilmiştir. Hikâye başlıklarında en çok kullanılan terim hikâye/hikâyettir. Bundan başka hikâye adlarında kitap, menakıb, kıssa, destan terimlerine de rastlanır. Dede Korkut Kitabının elimizde bulunan iki nüshasından birinin adının “kitab-ı”, diğerinin “hikâyet-i” şeklinde başlaması, bu anlatı türünün uzantısı olarak ortaya çıkan âşık tarzı hikâyelerde geleneğin etkisini bariz bir şekilde göstermektedir.

Adlandırmalarda yazma eserlerin basma eserlerden bariz farkı müstensihler tarafından onların geçmiş zamanlarda gerçekten yaşandığı vurgusunun öne çıkarılması, yer yer hikâye kahramanlarının manevi kişiliklerine inanılması biçiminde ortaya çıkar. Taş baskı ve matbaa harfleriyle basılan matbu eserlerde ise bu anlayıştan uzaklaşıldığı görülür. Özellikle 1911-1928 yılları arasında rastlayan matbaa harfleriyle basılı eserlerde bu hikâyelerin çok okunan ünlü anlatılar olduğuna dikkat çekilir.

Anahtar Kelimeler: Âşık tarzı, Halk hikâyesi, Yazılı ortam, Kültürel miras

Abstract

This analysis has been conducted on 13 tales that were transferred to the written environment before 1928. Some of the works in this content are manuscripts, some of them are printed by a method called lithography, and some of them are printed with printing press letters. Since the first part of the tale is missing, the works whose title cannot be seen are not included in analysis.

Titles of the tale often given in descriptive terms and explanatory expressions. The term which is used commonly in the titles is tale. Over and above this, it is found the terms of book, parable, anecdote, epic in the tale titles. The fact that the title of one of the two copies of the Book of Dede Korkut begins with “kitab-ı” and the other begins with “ hikâyet-i” clearly shows the influence of the minstrel-style tale tradition that emerged as an extension of this narrative genre.

The obvious difference manuscripts than printed works in the nomenclature which is emphasis by copyists on the fact that they actually lived in the past and that they believe in the spiritual personalities of the heroes of the tales. It is seen that this understanding has moved away in the printed works which are printed with lithography and printing press letters. It is noted that these tales were widely read famous narratives, especially printed works between 1911- 1928.

Keywords: Minstrel style, Folk tales, Written environment, Cultural heritage

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Âşık tarzı hikâye geleneği içinde yer alan ürünlerin üretim ve icra süreçleri sözlü ve yazılı olmak bakımından farklı özelliklere sahiptir. Bu nedenle her iki ortamın kendine has yöntemlerle incelenmesi ve gruplandırılması gerekmektedir. Genel anlamda halk hikayesi ile ilgili çok sayıda araştırma yapılmış olmasına rağmen yazılı ortamdaki âşık tarzı halk hikâyeleri hakkında spesifik çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Konu ile ilgili dikkat ve önerilerin paylaşıldığı farklı yayınlar gerçekleşmiş olmakla birlikte bunların arasında Ali Duymaz'ın (2019) çalışması somut tespitler ve öneriler geliştirmesi bakımından daha kapsamlı ve özgündür.

Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği adlı ünlü eserinde Pertev Naili Boratav, halk hikâyelerini “basılmış metinler” ve “basılmamış metinler” olarak iki gruba ayırmış ve her grubun altına ilgili hikâyeleri eklemiştir. Basılmış metinler başlığı altında el yazması, taş baskı ve matbaa baskılı metinleri sıralarken, basılmamış metinler kısmında sözlü gelenekte anlatılan hikâyeleri vermiştir. (Boratav, 1946: 8-24).

Bu çalışmada yazılı ortamdaki âşık tarzı halk hikâyelerine verilen adlar üzerinde bir çalışma yapılmıştır. Konunun kapsamını belirlemek üzere bu türün yazıya aktarılmış tüm örnekleri incelendikten sonra bir sınırlamaya gidilmesinin zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Yazılı ortamdaki âşık tarzı halk hikâyelerinin ilk grubunu Arap harfli el yazması nüshalar oluşturur. Bu hikâyelerin yer aldığı yazma eserlerden ulaşılabilenlerin en eskisi 17 Rebiülevvel 1208 (17 Ekim 1793), sonuncusu ise 1266 (1849-1850) tarihini taşımaktadır. İkinci grupta yer alan taş baskı nüshalardan ulaşılabilenlerin yarısından fazlası tarihsizdir. Tarihli olanların en eskisinde 1266 (1849-1850), sonuncusunda ise 1341 (1922-1923) kaydı vardır. Litografi adı verilen yöntemle Türkiye’de basılan ilk eserin 1831 kaydına sahip olduğu (Gerçek, 2001: 13) düşünülürse bu teknikle 1850 yılında bir halk hikâyesinin basılmış olması âşık tarzı hikâye geleneği açısından kayda değer bir gelişmedir. Bu, aynı zamanda XIX. yüzyılın ortalarında Türkiye’de önemli bir hikâye okuyucusunun mevcudiyetini gösterir. Üçüncü grupta yer alan ve matbaa harfleri ile basılan eserlerin ulaşılabilen en eski nüshasında 1329 (1911), sonuncusunda 1928 kaydı vardır.

Bugüne kadar âşık tarzı halk hikâyelerinden ulaşılabilen eserler karşılaştırıldığında yazmalar ile basmalar arasında bir kronolojik sıralamadan söz etmek mümkündür. Eldeki verilere göre yazma eserlerin yazılış tarihleri 1793-1850 arasında değişmektedir. Arap harfleriyle basılan eserlerin 1850 ila 1928 arasında yayımlandığı tespit edilmiştir. Bu, 1850’den sonra el yazması hikâye metinlerinin olmadığı anlamına gelmez kuşkusuz.

Yazılı ortamdaki halk hikâyelerinin 1928 yılından sonraki neşirleri ise Latin harfleriyle basılmış eserlerdir. Bunlardan başka yeniden yazma olarak adlandırılan neşirler vardır ki bu eserler hikâyelerin orijinal metinlerini değil, bir yazar tarafından yeniden kaleme alınmış metinleri içerir.

Bu çalışmada el yazması ve taş baskı nüshalar ile 1928’den önce matbaa harfleriyle basılan nüshalar üzerinde bir çalışma yapılmıştır. Âşık tarzı hikâye geleneği içinde değerlendirilmekle birlikte destani özelliğiyle öne çıkan ve kollar halinde uzun bir metne ve çok sayıda varyanta sahip olan Köroğlu hikâyesi ile mesnevi geleneğinin devamı olarak yazıya aktarılan Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin ve Yusuf ile Züleyha gibi hikâyeler inceleme dışında tutulmuştur. İncelenen hikâyeler şunlardır: Arzu ile Kanber, Asuman ile Zeycan, Âşık Garip, Âşık Kurbanî, Derdiyok ile Zülfüsiyah, Elif ile Mahmut, Gül ile Sitekâr, Hürşit ile Mahmihri, Kerem ile Aslı, Melikşah ile Güllühan, Razınihan ile Mahfiruze, Şah İsmail, Tahir ile Zühre.

Bu hikâyelerden orijinal nüshasına ulaşılamayan el yazması Destan-ı Hikâye-i Maksud ve Mısır Şehrinde Zuhur Eden Âşık Karib’in yeni harflere aktarılmış biçimleri Fikret Türkmen’in (1974) çalışmasında görülmüştür. Diğer hikâyelerin orijinal metinlerine şu kütüphanelerde ulaşılmıştır: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Milli Kütüphane, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphaneleri, Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Koleksiyonu, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Afyon Gedik Ahmet Paşa Kütüphanesi, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, Bibliotheque National.

Yazılı ortamda yer alan âşık tarzı hikâyelere verilen adların dönemlere göre farklılık arz etmesi dikkate değer bir husustur. Adlandırmaların hangi saiklerle ortaya çıktığı hususunun irdelenmesi, konunun tarihi ve kültürel arka

planının aydınlatılmasına katkı sağlayacaktır. Bu amaçla 13 hikâyenin 1928 yılından önce yazılan veya basılan nüshaları seçilerek bu hikâyelere verilen adlar, üst veya alt başlıkları ile birlikte incelenmiştir.

Hikâyelere Verilen Adlar

El Yazması Nüshalar

İnceleme için belirlenen yazılı ortamdaki 13 âşık tarzı halk hikâyesinden Gül ile Sitemkâr dışındaki 12'sinin toplam 36 nüshasına ulaşılmıştır. Bunlardan 6'sının baş tarafı eksik olduğu için başlık bilinmemektedir. Kalan 30 nüshada yer alan başlıklar şöyledir:

- Âşık Kerem Dertli Kerem Fasl-ı Beyan Eder
- Âşık Kerem Hikâyetini Beyan Eyledi
- Der Beyan-ı Hurşid Beg
- Derdiyok ile Zülfisiyah Kıssaları
- Derdiyok ile Zülfisiyah Kıssası
- Destan-ı Hikâye-i Maksud
- Haza Arzu Kamber
- Haza Hikâyet-i Kerem Dede
- Haza Kitab-ı Arzu ile Kanber (2 ayrı nüsha)
- Haza Tahir ile Zühre hikâyetlerin min evvelihi ila ahirihi beyan ederler
- Hikâye-i Arzu ile Kanber
- Hikâye-i Âşık Karib beyan olunur vesselam
- Hikâye-i Hurşid
- Hikâye-i Mahmud ile Elif' dir
- Hikâye-i Raznihan ile Mahfiruz Sultan
- Hikâyet olunur ki Kerem ile Han Aslı
- Hikâyet-i Arzu ile Kanber Mufazzalıdır
- Hikâyet-i Âsman ile Zeycan
- Hikâyet-i Âşık Garib
- Hikâyet-i Âşık Garib ve Bezirgân Kızı
- Hikâyet-i Âşık Karib
- Hikâyet-i Kerem Han
- Hikâyet-i Kurbanı
- Hikâyet-i Melikşah ile Güllühan
- Melikşah ile Güllühan'ın Hikâyeleri
- Menakıb-ı Âşık Garib ve Şah Senem Hanım
- Mısır Şehrinde Zuhur Eden Âşık Karib
- Misali Âşık Garib
- Şah İsmail ile Gülizar Hanım

Taş Baskı Nüshalar

Bu araştırmada incelenen yazılı ortamdaki 13 âşık tarzı halk hikâyesinin tümünün taş baskı nüshalarına ulaşılmıştır. Toplam 36 nüshanın birinde baş kısım eksik olduğu için hikâyenin başlığı görülmemiştir. 35 nüshada hikâye adları şöyle verilmiştir:

Arzu ile Kanber
 Asman ile Zeycan
 Âşık Garib
 Âşık Kurbanı
 Âşık Kurbanı
 Derdiyok ile Zülfisiyah Hikâyesi (2 ayrı baskı)
 Divan-ı Kerem
 Divan-ı Kerem
 Hikâye-i Âşık Garib (2 ayrı baskı)
 Hikâye-i Gül ile Sitemkâr
 Hikâye-i Kerem
 Hikâye-i Mahfiruze Sultan ile Razınıhan
 Hikâye-i Mahıfiruz Sultan ve Razınıhan
 Hikâye-i Mahmud ile Elifdir (2 ayrı baskı)
 Hikâye-i Mihru ile Hurşid
 Hikâye-i Razınıhan ile Mahıfiruze Sultan (2 ayrı baskı)
 Hikâye-i Şah İsmail ve Gülizar
 Hikâye-i Tahir ile Zühre (3 ayrı baskı)
 Hikâyet-i Derdiyok ile Zülfisiyah Kıssası
 Mahımihri ile Hurşid Hikâyesi
 Melik Şah ile Güllü Hanımın Hikâyesi (3 ayrı baskı)
 Melik Şah ile Güllü Hanın Hikâyesi (2 ayrı baskı)
 Şah İsmail (2 ayrı baskı)
 Tahir ile Zühre (2 ayrı baskı)

Matbaa Harfleri ile Basılan Nüshalar

Değerlendirmeye alınan yazılı ortamdaki 13 âşık tarzı halk hikâyesinden *Elif ile Mahmut ve Kurbanı* dışındaki 11'inin matbaa harfleri ile basılmış metinlerine ulaşılmıştır. Bu yayınlarda hikâyenin adına üç ayrı yerde rastlanmaktadır: dış kapak, iç kapak ve hikâye metninin başladığı yer. Aynı eserin belirtilen üç ayrı yerinde bazen hikâyenin adı küçük farklarla karşımıza çıkabilmektedir. Bu eserlerdeki adlandırmada dikkat çeken hususlardan biri de hikâye adlarının alt başlık veya üst başlıkla birlikte verilmesidir. Hikâye adının öncesine veya sonrasına getirilen kısa açıklamalar mevcuttur. Bunlardan en yaygın iki kalıp ifadeden biri şudur: "Zaman-ı sabıkta cereyan eden bir vaka-i âşıkane". Diğer klişe ifade ise "Şarkın eski masallarından" biçimindedir. Bu, belli naşirlerin eserlerinde belli klişe ifadeler kullandığı izlenimini veriyorsa da tüm eserler için doğrulanabilir bir tespit değildir. Dış kapak, iç kapak ve metnin başında verilen başlıklardan doğacak karışıklığı önlemek üzere incelemede sadece hikâye metninin başladığı yerdeki başlık esas alınmıştır. Bunun istisnası olan Arzu ile Kanber'in hikâye metninin başladığı yerde başlık olmadığı için o hikâyenin adlandırılmasında iç kapak esas alınmıştır. Buna göre hikâyelerin adları şöyledir:

Arzu ile Kanber (2 ayrı baskı)
 Asman ile Zeycan
 Âşık Garib Hikâye-i Meşhuresi (2 ayrı baskı)
 Derdiyok ile Zülfisiyah Kıssası

Gül ile Sitemkâr

Hikâye Razınıhan ile Mahıfıruze Sultan

Hikâye-i Kerem

Hikâye-i Razınıhan ile Mahıfıruze Sultan

Mahmihri ile Hurşid

Melik Şah ile Güllü Han Hikâye-i Meşhuresi

Şah İsmail

Şah İsmail Hikâyesi

Tahir ile Zühre

Değerlendirme

Hikâye Başlıklarında Kahramanların Adlarına Yer Verilmesi

Bütün yazma ve basma eserlerde hikâye kahramanlarının adlarına yer verilmesi vazgeçilmez bir kuraldır. Başlığına ulaşılan yazma ve basma toplam 80 nüshanın 67'sinde hikâyelerin birinci derecedeki kadın ve erkek kahramanlarının hikâye adında yer alması, mesnevi geleneğindeki uygulamanın burada da devam ettiğini göstermektedir. Mesnevilerde iki isim arasındaki bağlama edatının vav olması ve bunun "vü" veya "ü" şeklinde telaffuz edilmesine karşılık inceleme konusu olan hikâyelerde çoğunlukla "ile" edatının kullanıldığı görülmektedir. Bu hikâyelerin sadece dördünde bağlama edatı olarak "vav" bulunmakta ve Türkçedeki kullanımına uygun olarak fetha ile harekelenmekte, yani "ve" şeklinde telaffuz edilmektedir. Bu adlandırmada mesnevi geleneğinin etkisi ve uzantısının bariz olduğu, ancak ifade ediliş şeklinin Türkçedeki kullanıma uygun hale getirildiği anlaşılmaktadır.

Çift kahramanın anıldığı hikâye adlarında öncelik çoğunlukla erkek adlarına verilmiştir. Arzu ile Kanber ve Gül ile Sitemkar'ın bütün nüshalarında kadın adı önce anılır. Razınıhan ile Mahıfıruze ve Hurşit ile Mahmihri hikâyelerinde ise bazı nüshalarda kadının, bazılarında erkeğin adı önce anılır. Diğerlerinde daima erkek adı önceliklidir.

Gerek yazma gerek basma eserlerde Âşık Garip, Âşık Kurbanı, Hurşit ile Mahmihri, Kerem ile Aslı ve Şah İsmail hikâyelerinin bazı nüshalarında hikâyenin sadece erkek kahramanının adına yer verildiği görülür. Aynı hikâyelerin çift kahramanlı adlandırmaları da vardır. Tek kahramanın olduğu adlandırmaların sebebi Şah İsmail ve Hurşit örneklerinde erkek kahramanın yer yer bedensel güç kullanması ve kavgalı ortamlarda bulunmasına bağlı olarak bir destan kahramanı gibi telakki edilmesiyle açıklanabilir. Konuyla alakalı olarak İsmet Çetin de Türk toplumunun Bozkır medeniyeti yaşadığı dönemde gücünden dolayı erkeğin merkezde oluşuna bağlı olarak âşık tarzı edebiyat geleneği ve hikâyeciliğinin de erkek merkezli bir anlatı olmasının kaçınılmaz olduğuna dikkat çekmiştir. (Çetin, 2020: 151-152). Âşık Garip, Âşık Kurbanı ve Kerem örneklerinde olduğu gibi başlıkta sadece erkek kahramanın adının anılması ise birinci derecedeki erkek kahramanın yaşamış veya yaşadığına inanılan âşıklardan oluşu, böylece hikâyenin bir çeşit biyografik eser biçiminde tanzimiyle izah edilebilir.

Hikâye Adlarına Eklenen Niteleyici Kelime, Terim ve Açıklamalar

Hikâye/Hikâyet: Âşık tarzı halk hikâyelerinin incelenen yazma ve basma nüshalarındaki başlıklarında en çok karşılaşılan terim "hikâye"dir. Ulaşılabilen 80 nüshanın 49'unda rastlanan bu terimin yazma nüshalarda bazen "hikâyet" şeklinde kullanıldığı görülür.

Hasan Kavruk, eski Türk edebiyatında "hikâye"nin, en geniş ifadesiyle 'bir olayın anlatımı' şeklinde düşünüldüğüne dikkat çekerek manzum olsun, mensur olsun bir olayı anlatan tarih, masal, efsane, latife, destan, menkıbe vs. gibi tahkiye esasına dayanan bütün eserlerin genel olarak hikâye adıyla adlandırıldığını belirtir ve hikâye türünden bir eserin destan, kıssa, efsane, menkıbe, latife, tarih, nevadir vb. gibi isimlerle de anılabildiğini ifade eder. (Kavruk, 1988: 7)

Âşık tarzı halk hikâyelerinde de hikâye (hikâyet), bugünkü anlamda bir edebi tür değil, “kişinin başından geçen olaylar” anlamında kullanılmıştır. Ancak kronolojik olarak yazmalar, taş baskılar ve matbaa harfleri ile basılanlar sıralamasında her bir aşamanın kendine has üslup özellikleri oluşturduğu dikkate alındığında hikâye adlarında da bir farklılaşmanın ortaya çıkması tabiidir. Başlıklarda hikâyet kelimesine sadece yazmalarda rastlanmasını onların daha eski oluşu ve o eserlerde eski geleneğin etkisinin daha fazla olduğu şeklinde açıklamak gerekir. Dede Korkut Kitabının nüshalarından birinin Hikâyet-i Oğuzname-i Kazan Beg ve Gayrı biçiminde adlandırıldığı dikkate alınır yazmalar dönemi hikâyelerinde bu geleneğin devam ettirildiği görülür.

Ulaşılabildiği kadarıyla en eski nüshası 1850’de basılan ve 1923’e kadar devam eden süreçteki taş baskı hikâyelerin adlarında hikâyet kelimesine rastlanmaz. Hikâye kelimesi ise Farsça ve Türkçe tamlama biçiminde olmak üzere iki farklı kullanımla karşımıza çıkar (*Hikâye-i Tahir ile Zühre* ve *Melik Şah ile Güllü Hanım Hikâyesi* gibi).

Yazılı ortamdaki Arap harfli hikâyelerin üçüncü aşamasını oluşturan matbaa harfleri ile basılı eserlerin bazılarında ise “hikâye-i meşhure” terkinin kullanıldığı görülür (*Âşık Garib Hikâye-i Meşhuresi* gibi). Bu kullanım hikâyenin pek çok kez yazıldığı, okunduğu ve anlatıldığı vurgusunu içerir. El yazması eserlerdeki “yaşandığına inanılan” algısı yerine bunların “hikâye olarak anlatılan olaylar” biçiminde değerlendirildiği anlaşılmaktadır.

Kitap: Yazılı ortamdaki âşık tarzı halk hikâyelerinin başlıklarında rastlanan terimlerden biri de “kitap”tır. Bu terimin kullanımına sadece yazma eserlerde Arzu ile Kanber’in iki ayrı nüshasında rastlanır (*Kitap-ı Arzu ile Kanber*). Burada da eski kültürün izlerini aramak gerekir kuşkusuz. Dede Korkut Kitabının Dresden nüshasındaki Kitap-ı Dedem Korkut Ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan biçimindeki başlıkta da “kitap” vurgusunun öne çıktığına dikkat edilirse “hikâyet” kelimesinde olduğu gibi “kitap” kelimesinde de Dede Korkut geleneğinin etkisinin büyük olduğu anlaşılır.

Dede Korkut Kitabının Dresden nüshasındaki başlıkta yer alan kitap kelimesinin kültürel arka planını inceleyen Ali Duymaz, şu değerlendirmeyi ortaya koyar: “Kitap kelimesi, bizi anlayış olarak dini kutsallığa götürür. Türkçede kitap kelimesinin Kur’an karşılığı zaten mevcuttur. Dresden yazmasının başlığında “kitap” ve “Dede Korkut” isimlerinin tercihi, bu yazmada dini ve ahlaki ilkelerin, evrensel prensiplerin ya da Kur’an’a yönelik bir hayat felsefesinin daha ön planda olduğunu ortaya koyar” (Duymaz, 2019: 110). Duymaz’ın işaret ettiği hassasiyetin yazma halk hikâyelerinde de devam ettiğini söylemek mümkündür.

Kıssa: “Olağanüstü durumları, din kaynaklı fevkalade kutsal olayları anlatarak insanlara ahlaki öğütler, dersler vermeyi amaçlayan hikâye, masal, fıkra, rivayet ve menkıbelerin genel adı” (Karataş, 2018: 190) olan kıssanın kültürel arka planı da dini bir temele ve içeriğe dayanır. Başta Kur’an-ı Kerimde anlatılan bazı olayların kıssa olarak adlandırılması, daha sonra çoğunlukla bu kaynaktan beslenen ve çeşitlendirilerek sonraki yüzyıllara aktarılan geleneğin de âşık tarzı halk hikâyeleri üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Bu etki, bazı hikâyelerin adlarına yansımıştır. İncelenen metinler içinde Derdiyok ile Zülfisiyah’ın yer aldığı iki taş baskı (*Derdiyok ile Zülfisiyah Kıssası*, *Derdiyok ile Zülfisiyah Kıssaları*) ve bir matbaa harfli baskıdaki (*Hikâyet-i Derdiyok ile Zülfisiyah Kıssası*) başlıkta geçer.

Menakıb: “Özellikle din ulularının (velilerin, ermişlerin), tarihin kendilerine önemli rol biçtiği şahsiyetlerin başından geçtiğine inanılan hadiselerin öyküsüne verilen ad” (Karataş, 2018: 222) olarak tanımlanan menkıbenin çoğulu olan “menakıb” kelimesi önceki dönemlere ait birçok eserin adında “menakıbnâme” şeklinde yer almıştır. Menkıbelerin kahramanları gerçek, mukaddes kişilerdir. (Ocak, 1984: 31, 33)

Âşık tarzı halk hikâyelerinin birinci derecedeki kahramanlarına kutsiyet atfedilmesi veya dini bir değer yüklenmesi anlayışı hikâye adlarına da yansımıştır. Basılı eserlerde bulunmayan, sadece el yazması eserlerin birinde geçen “menakıb” (*Menakıb-ı Âşık Garib ve Şah Senem Hanım*) kelimesini de aynı etkinin bir uzantısı olarak kabul etmek gerekir.

Destan: Sadece yazma nüshalardan birinin başlığında görülen diğer bir terim ise “destan”dır. Öncekilerde olduğu gibi burada da bu terimin bir tür adını karşılamak üzere kullanılmadığı açıktır. Çünkü “destan” ve “hikâye” birlikte kullanılmıştır: *Destan-ı Hikâye-i Maksud*.

Divan: En yaygın ve bilinen şekliyle divan, bir şaire ait şiirlerin toplu olarak verildiği eserlerin adıdır. Özellikle klasik edebiyat geleneğinde şairlerin birer divan sahibi olması yaygındır. Divan tertibinin kendine has kuralları vardır. Aşık edebiyatı temsilcilerinin şiirleri müstakil kitaplar yerine cönklerle ve mecmualara kaydedildiği için onların divan sahibi olması yaygın bir uygulama değildir. Ancak Erzurumlu Emrah, Bayburtlu Zihni gibi medrese öğrenimi görmüş yahut Dertli gibi tasavvuf çevrelerinde bulunmuş bazı şairlerin şiirleri Divan adı altında yazılmış veya basılmıştır.

Kerem ile Aslı hikâyesinin taş baskı nüshalarının ikisinde hikâye başlığı “Divan-ı Kerem” biçiminde verilmiştir. Âşık tarzı hikâye geleneğinde “divan” kelimesinin hikâye başlığında yer alması da yaygın bir kullanım değildir. Kerem’in yaşadığına inanılan bir âşık olması, onun manzumelerine cönklerde ve farklı şiir mecmualarında yer verilmesi, ayrıca Kerem ile Aslı hikâyesinin nazım kısımlarının çokluğu bahsedilen eserlerin naşirini böyle bir başlık kullanmaya yöneltmiştir. Çeşitli cönk ve mecmualarda yer alan Kerem’e ait şiirlerde Âşık Kerem, Dertli Kerem, Kerem Dede mahlaslarının kullanıldığı görülür. Kerem ile Aslı hikâyesinin yazılı ortamdaki nüshaları hikâye metni olduğu kadar bir şiir mecmuası özelliğine de sahiptir. Kerem’in şiirleri içeriğine uygun epizotlara yerleştirilmiştir. Bu özelliğinden dolayı bu eserlere Divan-ı Kerem adı verilmiş olmalıdır.

Fasıl: Fasıl kelimesi sadece yazma eserler arasındaki Kerem ile Aslı hikâyesinin başlığında Âşık Kerem Dertli Kerem Faslı Beyân Eder şeklinde geçer. Fasıl, yazılı ortamdaki hikâyelerde çok karşılaşılan bir kelime değildir. El yazması eserlerde bazen arka arkaya birkaç konu yer alabilmektedir. Bunların her birinin bir bölüm/fasıl olduğu düşüncesi ile böyle bir ifade kullanılmıştır. Sözlü ortamda ise hikâye anlatımının da içinde yer aldığı bir âşık programının adıdır. (Düzgün, 2018: 270)

Misal: İncelenen tüm yazma ve basma eserlerden sadece bir el yazması nüshanın başlığı olan “Misali Âşık Garib” ifadesinde yer alan “misal” kelimesinin terimsel karşılığını belirlemek oldukça güçtür. Kelimenin sözlük anlamından hareketle Âşık Garip hikâyesinin bir örneği, varyantı anlamında kullanıldığı söylenebilir.

Haza: Yazma eserlerin dördünün başlığında “haza” kelimesi geçmektedir. Bunlar Arzu ile Kanber, Kerem ile Aslı, Tahir ile Zühre hikâyeleridir.

Arapça “bu” anlamındaki “haza” doğu kültürlerinde eser adlarının başında sıkça görülen bir kelimedir. Her tür eser adında kullanılabilen bu kelimenin XV. yüzyılda Hamzavi tarafından yazılan *Haza Kitabı İskendernâme* adlı eserde yer bulması Türk edebiyatındaki eskiliğini göstermesi bakımından önemlidir. *Hâzâ Mecmûa-i Sâz ü Sözü, Haza Kitab-ı Dasitan-i Geyik* gibi birçok eserde bu kelime yer almıştır.

Haza kelimesi, basılı eserlerdeki hikâye başlıklarında yer almamaktadır. Ancak taş baskı eserlerden bazılarının iç kapağında eserle ilgili açıklama yapılırken “haza” yerine “işbu” ifadesinin yer alması dikkat çekicidir: “İşbu tevatür ile meşhur ve mütearef olan Âşık Kerem divanının tekmi nüshası ve kenarında beyne’n-nas meşhur olan Asuman ile Zeycan ve Arzu ile Kanber ve Âşık Ömer’in dahi bazı edebiyat ve eşarâtı cem ve tertib olmuştur.” Bazı taş baskı eserlerde bu tür ifadelerin yer alması “haza”nın yerine Türkçesini ikame etme çabasının bir sonucudur. Matbaa harfleriyle basılan eserlerde ise “haza” da “işbu” da yer bulmamıştır.

Diğer açıklamalar: Hikâye adlarının öncesine veya sonrasına eklenen ifadeler yazmalarda ve basılı eserlerde farklılık arz eder. Arzu ile Kanber’in yazma nüshalarından birinin başlığı şöyledir: “Bismillahirrahmanirrahim Hikâyet-i Arzu ile Kanber Mufazzalıdır.” Hikâyeye Besmele ile başlanması, anlatıya yüklenen değeri göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca mufazzal kelimesi ile burada verilen metnin Arzu ile Kanber metinleri arasında en üstünü, seçkini, muteberi olduğu vurgulanmıştır. Matbaa harfleri ile basılan eserlerde ise “*Arzu ile Kanber/Şarkın eski ve en ziyade okunan âşıkane hikâyelerinden*”, “*Âsman ile Zeycan/ Şarkın meşhur eski masallarından*”, “*Tarz-ı Cedid üzere Melik Şah ile Güllü Han Hikâye-i Meşhuresi/Şarkın Meşhur Eski Masallarından.*” gibi ifadelerle bu hikâyelere bir anlatı anlamı yüklenmiştir. Yani hikâyede anlatılan olayların gerçekliği konusunda bir vurgu yoktur. Hatta “eskiden anlatılan bir masal” olarak görülmesine dikkat çekilmektedir.

Bazı el yazması hikâye başlıkları ise bir cümle bütünlüğü şeklindedir: “Haza Tahir ile Zühre hikâyetlerin min evvelihi ila ahirihi beyan ederler”. “Baştan sona kadar” anlamındaki Arapça bir ibarenin başlığa konulması, esere

dini bir nitelik kazandırma arzusu yanında tam ve kapsamlı bir anlatım olduğuna vurgu yapılması ile açıklanabilir. Başka bir eserde “Hikâyet olunur ki Kerem ile Han Aslı” ifadesi mevcuttur. Cümle biçimindeki başlık basılı eserlerde yoktur. Bunun istisnası olarak taş baskı iki ayrı nüshada Hikâye-i Mahmud ile Elifdir biçiminde bildirme ekiyle sonlanan bir cümle bütünlüğü söz konusudur.

Hikâye başlıklarında kullanılan ifadelerden biri de “beyan etmek” tir. Bu ifade el yazması eserlerden dördünün başlığında yer alır: “Hikâye-i Âşık Karib Beyan Olunur Vesselam”, “Âşık Kerem Dertli Kerem Faslı-ı Beyan Eder”, “Âşık Kerem Hikâyetini Beyan Eyledi”, “Haza Tahir ile Zühre hikâyetlerin min evvelihi ila ahirihi beyan ederler.” Bu kullanımlar kuşkusuz Dede Korkut Kitabının her hikâye başındaki ifadeleri çağrıştırır. Dede Korkut Kitabında “Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyunu Beyan Eder Hanım Hey” örneğinde olduğu gibi bütün boyların başlığında beyan etmek ifadesi kullanılır. Buradaki “boyun beyan edilmesi”nin yerini el yazması hikâyelerde “faslın beyan edilmesi”, “hikâyenin beyan edilmesi” almıştır. “Haza Tahir ile Zühre hikâyetlerin min evvelihi ila ahirihi beyan ederler.” ifadesinde ise baş taraftaki “haza” ile, “ortadaki “min evvelihi ila ahirihi” ile oldukça iddialı bir üsluba sahiptir. Arapça ifadelerin esere, gerçeklik ve kutsallık katmak üzere konulduğunda şüphe yoktur. Cümlelerin “beyan ederler” ile tamamlanması da bariz bir Kitab-ı Dede Korkut etkisidir. Hurşit ile Mahmihi hikayesinin bir yazma nüshasındaki “der beyan-ı” ifadesi ise klasik Türk edebiyatı dönemi eserlerinin bariz bir uzantısı veya yansıması olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

Yazılı ortamdaki âşık tarzı halk hikâyeleri temelde birtakım olayların nakledilmesi esasına dayanan ama içinden çıktığı toplumun ürettiği destan, masal, efsane, kıssa ve menkıbe gibi farklı türlerin farklı üslup ve içerik özellikleri alınarak oluşturulan metinlerdir. Bu etki ve çeşitlilik hikâye adlarına da yansır. Hikâye adlarında hikâye, destan, kıssa, kitap, menakıp gibi terimlerin yer alması böyle bir etki ile açıklanmalıdır.

El yazması eserlerdeki adlandırmalarda hikâyenin yaşanmışlığı vurgusu öne çıkarılmakta, hikâyenin ibret alınması gereken önemli bir metin olduğu hatırlanmakta, hatta hikâyeye bir tür kutsallık atfedilmektedir. Hikâyet, kıssa, menakıp gibi kelimeler bu hikâyelerdeki olayın yaşanmışlığına vurgu olduğu kadar hikâyelerdeki kişiliklerin kutsiyetine inanılması telkinini de beraberinde getirir. Diğer taraftan, kitap, hikâyet ve beyan etmek ifadeleri Dede Korkut Kitabının devamı niteliğindeki bir geleneğin söz konusu olduğu anlamına gelmektedir.

Basılı eserlerdeki hikâye adlarına eklenen açıklama ifadeleri ise bu anlayıştan tedrici olarak uzaklaştığını göstermektedir. Taş baskı eserlerde ne öncekiler kadar kutsallık atfedilir ne de sıradan anlatılar gibi sunulur. O eserlerin iç kapaklarında daha yalın bir ifade yer alır: *Melik Şah ile Güllü Hanımın Hikâyesi*, *Hikâye-i Tahir ile Zühre* gibi.

Matbaa harfleriyle basılan eserlerde ise hikâye adlarına eklenen ifadeler bu metinlerin eskiden beri bilinen anlatılar olduğu anlayışını öne çıkarır. “Hikâye-i meşhure” veya “Şarkın eski ve en ziyade okunan âşıkane hikâyelerinden”, “Şarkın meşhur eski masallarından” ifadeleri bu metinlere kutsallık atfetmediği gibi onların okunup hoşça vakit geçirmek, kıssadan hisse almak özelliklerine sahip olduğu vurgulanır.

Hikâye adlarında çoğu kez mesnevi geleneğinin bir devamı olarak birinci derecedeki iki kahramanın adı yer alır. Bunlarda erkek kahramanın adının önce anılması da yaygın bir kullanımdır. Bir kısmında ise sadece erkek kahramanın adına yer verilir.

Hikâye adlarındaki kitap, hikâyet, beyan olunur gibi ifadelerde bariz bir Kitab-ı Dede Korkut etkisi olduğunu belirtmek gerekir.

Kaynaklar

- Boratav, P. N. (1946). Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Çetin, İ. (2020). Türk Halk Hikâyeciliği / Türkiye Sahası, Ankara: Nobel Yay.
- Duymaz, A. (2014). "120. Yılında Halk Hikâyesi Araştırmaları Tarihine Bir Bakış". Akademik Kaynak, 2 (3), 1-23.
- Duymaz, A. (2019). "Dede Korkut Kitabı Yazmalarında Başlık-İçerik İlişkisi Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler". Ferdi Güzel-Turgay Kabak (Ed), Dünya Kültür Mirası Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu (25-27 Nisan 2019/Bayburt) Bildiri Kitabı. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları, 105-119
- Düzgün, D. (2018). "Sözlü Gelenekteki Âşık Tarzı Halk Hikâyelerinin Yapısı". Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 255-271.
- Gerçek, S. N. (2001). Türk Taş Basmacılığı, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Karataş, T. (2018). Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü, İstanbul: İz Yay.
- Kavruk, H. (1998). Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Ocak, A. Y. (1983). Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Türkmen, F. (1974). Âşık Garip Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.

Yazar Katkıları: Fikir %60-40 örnek; Tasarım %50-50; Denetleme %50-50; Kaynaklar %50-50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %50-50; Analiz ve/veya Yorum%50-50; Literatür Taraması%50-50; Yazıyı Yazan%50-50; Eleştirel İnceleme%50-50

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept %60-40; Design%50-50; Supervision%50-50; Resources%50-50; Data Collection and/or Processing%50-50; Analysis and/or Interpretation%50-50; Literature Search%50-50; Writing Manuscript%50-50; Critical Review%50-50; Other%50-50

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.